

C(TV6)
y 47

ISSN - 0130 - 531X

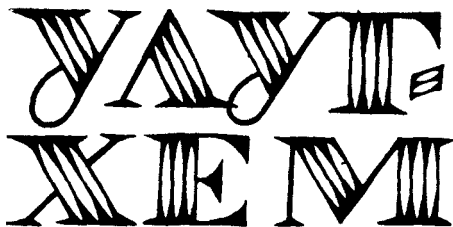
YAWIT XITEMI

57 1984

Чечен чогаал
сеткүүлү
57. 1984

*Тыва АССР-ниң
Чогаалчылар
эвилели*

1946
ЧЫЛДА
ҮНДЕЗИЛЭЭН

Номерде:

Тоожулар, чечен чугаалар

С. Сүрүң-оол. ПОГААН ОРТУЛҢК.

К.-Э. Кудажы. ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР.

В. Серен-оол. ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР.

К. Маснык-оол. ДИРЕКТОР.

Шүлүктөр

К.-Э. Кудажы, О. Сувакпит, А. Даржай,

М. Өмөй-оол, К. Черлиг-оол, Э. Кечил-оол,

С. Таспай.

Сылдысчыгаш

М. Кенин-Топсан, К. Ооржак, М. Дуюнгар,

М. Эргеп.

Шоодуглар

К. Оргу, В. Монгуш.

Очулгалар

Социологтуг очерк

М. Байыр-оол. Профессия шиллелгези.

ХЫЗЫЛ
ТЫВАНЫҢ НОМ
ҮНДҮРЕР ЧЕРИ

**С(Тув)
У47**

Редакция коллегиязы:

А. А. ДАРЖАИ (редактор), А. К. КАЛЗАН, Д. С. КУУЛАР, С. В. КОЗ-
ЛОВА, Ю. Ш. КЮНЗЕГЕШ (харысалгалыг редактор), О. Ө. СУВАҚ-
ПИТ, С. С. СҮРҮҢ-ООЛ, М. А. ХАДАХАНЭ.

0—7—3—3
0—7—4—3

121—170+03—M133

© Тываның ном үндүрер чери, 1984.

Тоожулар, чечен чугаалар

Салим Сүрүң-оол

НОГААН ОРТУЛУК

Тоожу

Бистин участкактун эмчизи аныяк, чаа-ла үжен хар ажып турган боор. Чаражы-даа чүдек, борбак-борбак, кара-кара карактары-биле сенче кылчаш кынныр болза, чүрээң дораан шимирт дээр, биче-бача аарыың, холдан тен ап каапкан ыш-каш, дораан чаштай бээр. Ооң чанынга чаңгыс-даа катап олулар аас-кежиктиг болзунза, биеэ кадык бодуң апаар сен. Кайгамчык-ла чараш арынныг, кайгамчык-ла чараш көрүштүг эмчи. Ооң-биле черле таныжар мен, чуртувус-даа чаңгыс. Калган ашаа база бистин чер кижизи, харын-даа төрөлде-жир улус бис. Ол хөөкүй болза-даа аныяанда чок апарган, а кадайы оолдуг арткан. Чогум аңаа мооң мурнунда оом-моом аарыг деп кирип-даа чорбаан мен, ынчалза-даа кадайымга курорт баар карточка кылдыртып бээр дээш, чай санында кирер кижин мен. Хөөкүйнүң дузааргаа-даа кончуг.

Бо удаада аарыг дээш бардым. Эмчилерге кирип алыры дыка берге болгай, оочур хөй. Баштай телефоннааш, ужурун чугааладым.

— Хоржок, оочур чок хоржок — дээш, каттырды. — Баштай карточкадан бижидип алганы дээре боор. Ооң соонда кирип-ле кээр силер ыйнаан — диди.

Ам сактып келдим, поликлиникада карточкам шынап-ла чок, черле аарып чорбаан мен. Демги эмчим ону биллип турбайн канчаар. Эмнелгеже маң-биле халыдым, сактырымга, ында бир-ле чүве каапкан ыш-каш мен. Демги эмчимниң кайы-кайы хүннерде, кайы-кайы шактарда хүлээп аарын ында ханада азып каан расписаниеден көрүп алдым. Ол болза дүш соонда чүве, дөрт шак ажа берген. Регистратурада хөй кижин-даа чок. Регистратор уруг кайнаар, кым деп эмчиге кирерин айтырды.

— Чээрби үш дугаар кабинет. Саая Салбаковнага баар мен — дидим.

— Даарта эртен тос шактан хүлээп алыр. Ындыг-даа болза, хирургияда далаштыг кезиг бар болза, ышаар база чоруй барып болур — деп кагды.

— Меңээ карточкадан бижип бээр силер бе. Ындыг чүвем чок кижн мен ийин.

Ол уруг эктин кысты.

— Ооң ам херээ чүү боор. Даарта келңер, ынчан бижип бээр бис. Силерни оочурга тургузуп каайн — дээш, бижиттине берди. Ат-сывым адап-ла бердим.

Сыгыр даң бажында турдум, алды шак-даа четпээн. Бир дугаар оочурну эжеледим, оон бир дугаар талонну алдым, эмчиге-даа бир дугаарында барып кирдим. Саая Салбаковна олур, оон дужунда сестразы — бажының дүктерин хүрерти будуп алган херээжен. Ону Саяккай дээр, олар ийн кады ажилдаа-ла дыка үр апарган, билир мен.

— Болур бе?— деп, чалаваанда-ла, хаалганы ажыткаш, чөпшээрел айтырган кижн мен.

Үнүмнү танып кааны ол ыйнаан, кире бергеш, чанынга чеде бээримге, бижиттинер дээш, менче-даа көрбээн хирезинде, чалай-дыр:

— Олурунар, акый, чаңгыс чуртуум.

(«Чаңгыс чуртуум» деп сөстү шөе, узады, дыка тааланчыг кылдыр чугаалады).

Та меңээ ынчаар сагындырган, үнүнүң тааланчыын канчаар боор: хоюг, чымчак... Ой та меңээ ындыг, шаандан-на эскерген мен, оон үнү шынап-ла кижиниң өкпе-баарын суйбаан ышкаш, бодаарымга, хуулгаазын хол-биле дөмей ышкаш. Радио черинге азы телевидениге ажилдаар, дикторлаар болза, дыка-ла тааржыр деп бодаар мен.

— Қайы хире чурттап тур силер, Сейнекович? Чоп сураг-ла бардыңар?— деп, Саая Салбаковна эвес, сестра Саяккай айтыра-дыр.

— Пат-пат — дидим.

— Чоп? Силер ышкаш чараш кижн пат дээрге, кым бүзүрээр. Ындыг аа, Саая Салбаковна?— дидир. Ол сөстөрнн дыңнааш, арай аймай хона бердим.

— Аарып турар апаардым — деп, дүрген-не чугааның утказын будулдуарар сагыштыг мен. Ийи эмчим кезек ыыт чок орлар, ынчалза-даа кайызының-даа эриннеринде бүдүү хүлүмзүрүг көстүп келгиледи.

Оон эмчи айтырыг үндүрүп келди:

— Ийн дугаар айтырыгга харылавайн бардынар.

— Аа-а, ийе, ийе. Сураг бардынар дээрге, херек бар эвес, бээр кээп канчаар мен. Хей-ле силерге шаптыктаар мен ыйнаан.

— Бир эвес силерни келикседип олурар кижн бар болза — дээш, Саая Салбаковна менче ам-на эргилип келди.

Дуран дег ийи караа-даа менде-ле! Туң дег ак-ак диштер-даа бо-ла! Айдың дээр дег ак шырай-даа мурнумда! Уё, чүрээм! Арнынче кайын түрүлдүр көрө аар мен, ийн караам дораан-на дестире бердим. Бир катап улуг дарга, бистиң сайыдывыс-тыр ийин, келдирткен. Чүге келдирткенин даап кааштым. Кончуг харалаан, ажылга эртен көстү каапкаш, арлы берген кижн мен. Сайыт мени көрбээн, ол хүн ажылга үнмээн деп буруу менээ онаап келген. Шынныг чүве шынныг болбайн канчаар, хөрлөп канчаар боор, буруулуг болдум деп бо мен. Ядараан, өске хүн тыппаан ышкаш, даргам мени хереглеп турган чүве-дир, бир-ле сонгаарлаттынып болбас ажыл дагыр дээн. А мен чок болган. Даргам дыка хорадаан хевирлиг. Даартазында секретарь-машинакчыга баргаш, демдегледип кааш, үнүп ора, даргамга уткужа бээримге, оом мээп мендимге-даа харылавайн, «бажында шляпан уштуп, азып кааш, дораан менээ чедип кел» дээш, эрте база берген. Баарын баргаш, ооң арнынче тулдур көөр дээш чадап каан мен, чүге дээрге чурум үрөпкөн кижиге ыянчы кончуг чүве чораан. А ам? Ам мен база катап чурум алдап-каш, сайыдымның мурнунда база катап олурган эвес мен. Эмчи Саая Салбаковнаның хүлээп алышыкынында олур ыш-кажыл мен, бодумнун амы-хууда херээмниң ужун аан. Ол хиреде ооң арнынче тулдур көрө албас, чүпүң үжүн мөгүдексеп олурар кижн боор мен? Чүрээм согары база чоорту дүргедексеп олурар ийин. Ол бүгүнүң хайы-биле эмчиниң айтырынга харылаарын база уттуп ап-тыр мен.

— Чоп быт чок бардынар?— дээш, эмчиниң эриннеринге хүлүмзүрүг көзүлгенин шал-бул, карак уштап көрдүм.— Мээң айтырымга харылаар хөңнүңер чогул бе? Тура чокта күш чок...— деп чорда, үзе кире бердим:

— Богда, чүү деп айтырыг болду, эмчи?

Эмчи биле сестра каттырыштылар.

— Силерни келикседип олурар кижн бар болза?— диди деп, Саяккай каттырып ора, сагындырды.

— Аа — дээш, чадаарда бажым дырбаттындым. Депиже хары тыптары берге айтырыг салдынган болдур ийин. Ынчалза-даа ооң бодундан удур айтырбас болза, хоржок-тур

деп бодап алдым.— Мени келикседип олурар мында кым бар чоор?

Демгилерим демгизинден-даа артык чуглу бердилер. Мээң алаңым азып калган, ынчалза-даа ам харын эмчиже дидим көрүп, каттырган кижии бооп, оларның хөглүг хөөнүнгө алзыптым.

Каткы төндү. Эмчи бижип олурган саазыннарын бөлек-хаара тудуп алгаш, халадының карманынга чораан кулактаажын стол кырынга уштуп салып кааш, үнүп чоруткаш, беш-алды хире минута эрткенде дедир кирип келди.

— Силерни келикседип олурар кижии — бо Саяккай-дыр ийин, Сейнекович — дээш, холу-биле сестраже айтып, олче карактарын чара көрүпкөн, каттырымзап тур.

Оозу сырбаш кылынды ышкаш, артында холунда тудуп орган демир-үжүүн стол кырынге октапкаш, адыштарын часканды.

— Ой кончуунарны, Саая Салбаковна. Таанда кижини ынча дээр. Мени тудуп чытпайн, мында бир өске кижини адаан болзунарза...

Саяккайны шуут-ла аныяк дээриниң барымдаазы чок, хары база дөгүй берген турар ужурлуг, берти дээрге дөртөн чыгаан. А ооң өглүг-баштыын, уруг-дарыглыын база-ла билир мен. Ол кайын мени келикседип олурар. Черле ынчаш, ол ийи херээженниң кайызы-даа кайын ындыг чүве бодаар, анаа чугаа аразындан үнүп келген баштак ыйнаан ол.

Саая Салбаковна арны-бажы чырыткыланган, карактарында оттар кыптыккан, бир-ле чүвеге таалаан, сагыжы ханган хевирлиг кезек шимчеш дивейн олурду.

Ол эмчини көөрүмге, карак шили кедипкен базып чоруур.

— Көөрүңер хирелиг-дир аа?— деп, бир катап кудумчуга душчу бергеш, анаа-ла сонуургаан мен.

— Чок, көөрүм көңгүс анаа. Анаа аяннанырым ол-дур ийин — деп каан. Ооң оозу шын турган болду бе.

Саая Салбаковна чанынга чыткан карааның шилин кедип алгаш, шагынче көрдү. Ооң аайы-биле мен база бодумпуун көрдүм: тос шакка чеди минута четпейн-дир. Кижии амытан черле ындыг, кезээде далажып чоруур. Мен ында олурган ак халаттыг кижилер-биле таныш-көрүжүм ажыглааш, ажылдаар шак четпээнде, чаза базып кире берген кижии-ле болгай мен. Ам харын чогуур үе келген.

— Оюн-баштак ам болзун — дээш, опайты чыып каан карточкаларның аразындан мээңин сывырып алгаш, эмчи менче шала ийлендир эргилип келди.— Чугаалап олурнар,

Сейнекович — дээш, улам тодаратты:— Чүглө Сейнекович эвес, а Севек Сейнекович.

Чугааладым, мынчап-мынчап бардым деп. Черле ындыг боор-ла болгай, эмчилерге баарга, хамыктың мурнунда кулактаажын кедиптер, белиңерге чедир чанаштанып кааптыңар дээр, оон-на арты, иштинден дыңнаалап, арткаар, ишкээр тындырып, салаалары-биле оон-моон соктааш туруптар. Саая Салбаковна ынчанмады-даа, оода чадаарда хевим-даа ужулдурбады. Менче бүдүү көргүлээш, карточканың даштын андара тыртып көрдү.

— Харыңар шыылаан-дыр. Ажылыңар аайы база ындыг болгай: үргүлчү номчуттуңар, дүн, хүн чок бижиттинер, боданыр. Чогаал база бижип турар болгай силер. Ол бүгүнүң салдары боор ийин. Мен дугайты ында деп карадап олур мен — дээш, Саая Салбаковна алды эрнин ызыртыңаш, аяар үн-биле уламчылады:— Ынчалза-даа хынап көрээл. Анализтер эртер апаар-дыр. Саяк, бижий шаавыдам.

Хөй-ле кабинеттер эжии оочурлап, бирээзинче кирип, бирээзинден үнүп, каш хонук улаштыр базып келдим. Хайлыг, суббота, воскресенье база таваржы берген. Ынчап туруп-туруп, таптыг-ла чеди дугаар хүнде катап келдим. Саая Салбаковна ол хүн дүш соонда хүлээп алыр, а мээң карточкам оларда хевээр. Талон-даа айтырбаан мен. Өнедин, хамыктың соонда барып кирдим. Анализтерниң түңнелдери холумда. Биеэ хевээр-ле, эмчи биле сестра иелээ.

— Уваа!— деп сөс-биле Саая Салбаковна мени уткуду,— чедип келген-дир силер але? Бис силерни ам келбези ол-дур дижип турдувус. Каң-кадык кижидир мен деп, боду-ла биллип каан-дыр деп-даа турдувус. Чоп кончуг саададыңар?

Чугааладым-на: чаңгыс рентгенни безин үш хүн манадым — үрелген турган деп.

— Ийе-ийе, ыңдыг харын. Силерни чөп-түр.

Саая Салбаковна анализтерниң түңнелдериң көргүлээш:

— Мындыг-дыр — дээш, улуг-эргээн көргүстү.— Кадык-даа шыырак-тыр. Чугаалажык мен чоп, нервинер хирелиг боор деп. Професионал аарыг-дыр ийин. Туруп-могап турар-дыр силер. Дыштаныр болза эки-дир — дээш, кезек олуруп-олуруп, саналым айтырды:— Азы невропатологче чорудуптайн бе?

— Чок-чок! Хей.

— Чүгө?

— Ол эмчиге кирериниң бергезин билир мен. Баарымга-даа, дыштан-на дээр ыйнаан, силер ышкаш. Ооң орунуга менээ курорт карточказыңдан долдуруп берип көрүңер.

«Үш-Белдирже», чок болза «Чедерже», Өскээр ырап канчаар, олар менээ тааржыр боор.

— Кайызы-даа тааржыр.

Хоорайдан «Чедер» курорту баар автобус барында бар, ынчалза-даа үнер шагы орай. Мен ону таварып, бурунгаар районнар баар өске машинага олутрупкаш, бертинде баалыкка өнедин дүжүп калган мен. Оон курортка чедир үш хире километр, ында чүү деп. Оон аңгыда бис эртен эрте алды шакта үнген бис. Бо аразынга дөртен хире минута үнген. Бо хире даң бажында аңаа чеде бээринге-даа ажыы биче, дөмей-ле ажыл шагы манаар апаар сен. Ооң орнунга таваар, физзарядка кылып, агаарлап, кылаштап четкениң дээре.

Чедер-даа, ачылыг хөл бо-ла! Дуу, көрүнчүк дег, кылая берген чыдыр. Экини, хөлүм! Ээлериң бирээзи мен. Сенде келдим. Нервим баксыраан кижидир мен. Эмниг сууң-биле, эмниг малгажың-биле экиртип каап көр! А мен сени үргүлчү мактап, сенээ бүгү назынымда чүдүп, сеткил-сагыжымдан ынак чоруур мен. Ындыг-дыр аа, хөлүм?

Албыстан эвес мен, ынча деп алгырып кайын алгыра бээр мен, баалык кырынга олутруп алгаш, иштимде ынчаар бодап олур мен. А менден ырак эвес бир дөктүрөк кырында бир куш, олурту шанчып каан доорбаш дег, сөскее берген олуржук. Ол болза сары. Ооң эртенги чем чиксеп, өрге манап олурары илден.

Хөлдүң турар чери кош-адышка дөмейлешкек, онгар. Хөл ооң эң-не дүвүнде. Долгандыр ийлерни тарып, тракторлар-биле дырбактап каапкан. Ынчан август эгези чүве. Чай төнмээн-даа болза, күстүң кел чыдары каракка көстүп, эът-кешке-даа билдинип турар апарган. Ол эртен безин чидиг сырынныг болчук. Кайнаар-даа көөрге, ала-ала ховулар-ла болгай. Оларны дилиндектей, аралаштыр чаргылаан. Бир дилиндекте быжып турар тараа. Олар оюк-теликтей саргара бергилээн. Ол база-ла күстүң чыгадып келгенин херечилеп турар. Бир дилиндек шала карартыр көстүр. Ону чайын чарып, келир чылга курлап каан. Хөлдүң бертии кыдыында ногаан ортулук, Чедерниң ужу-кыдыы чок ховуларының ортузунда кижиги холу-биле бодараттырган хензиг арыгжыгаш. Ында ыяштар амдызыында ногаан-чайт хевээр. Ол болза ховугайның ховузунда чүгле ногаан ортулук эвес, а курорт.

Эдик-хеп суп алган, ортумак чемоданныг мен. Оомну тудуп алгаш, дөвүнчүктөп бадыптым. Орук кылаң, асфальтылыг-ла болгай. Ынчалза-даа ону эдерип чоор мен, чүге дээр-ге даш кыры-биле кылаштаарга, кижиги дораан туруптар, бутка-даа халалыг. Ооң кыйы-биле баткан, эът оруу-биле

баттым. Чер дээрге, чер-ле болгай, будуц-биле таптап-даа чорзунца, чер-иен чүден эргелиг.

Курортче телефон чагылары, электрн чагылары шөйлүп чоруткулаан. Оларның кырында дистиништир, дизип каан эрегелер дег, хараачыгайларның хөй деп чүвезин! Та каш чүс. Кара шаар. Хачыланчак кудуруктарын хере тырткылааш, чамдыктары дигии-биле ужуп үнгүлээш, ол кавыны дескиндир ужуп-ужуп, катап-ла дедир кээп, сывырындактарга чыскаалдыр олургулап алыр. Өске артканнары, бис чоонган бис дээн ышкаш, база-ла мөөңү-биле днг дээш, кайы ырактан бээр кылыттып-кылыттып, боттарының олурган черлеринге өектерин агарты олургулаптар. Оларның оозунда база-ла кижн билип чадаар чүве чок. Олар база-ла күстүң кел чыдарын бадыткап турганнар. Ол ховуда оларның чурттаар, амыдыраар чери чок. Олар чайны та каая эрттирген. Ам оларның бөлдүнчүп, чылыг ораннарже чоорту бурунгаарлап бар чыдары ол-дур. Орууңар ак болзун, хараачыгайлар!

Мээң кыйыым-биле чаңгыс эвес машина эрткен. Оларже сагыш-даа салбаан мен, оларның менээ ажыы-даа чок. Оруктун үштүң бирээзин эртип алган мен. Ам артканында чүү деп, каш базар сен.

Хөлдүң кыдыында-даа, шала кедектелдир-даа кадарчылар өглери-ле эндерик. Карак чедер черден бээр көстүп турганнарын санап чор мен. Бирээ, ийи, үш, дөрт... сес, тос... он беш. Оон өскелери көзүлбес, оң таламда сарыг кылаң баткан, бир чамдыктары ооң артында. Ында та каш. Бир өг мурнумда, мырыңай оруум үдүнде. Хараачазындан уштунуп келген чандыңындан ак-көк ыш оптугуп-оптугуп үнүп кээрге-ле, эртенги сырын хөл уунче сывыртап алгаш чоруп-тур. «Ээ, маңаа кире дүжер-дир. Шайлап алыр-дыр. Ээлери-биле таныжып алыр-дыр. Таныжарым-даа чадавас. «Эртежи кижн эйтке дужар» деп-даа чугаа бар».

Демги хөй хараачыгайлар кырым-биле алгы-кышкылыг, соннуг-мурнуг, шингейнип, хингейнип, ужуп эртип тур, хөлче углай. Оларның чемижи — ымыраа-сээк ында-ла ыйнаан. А оларның кырында ийи дээлдиген аяар чылбыйтып, черже харап чоруп турлар. Черле ындыг боор, аал турган черге дээлдигеннер черле турар. Тура дүшкеш, мойнумну аткаар тырый идип алгаш, оларны кайгап турган мен. Даажы чанымда машина тура дүштү ышкаш, тормозтаарга, дугуйлары артында, сивирткниш-биле паш дүвү дырбаан ышкаш, кыжырткайны бердилер. Оон сигналдап эгеледи: дүүт-дүүт! Эргилип көрнүрүмге, бир эр хол булгап тур.

— Бээр, бээр!

Бо кым чоор? Таныр-ла кижн болган-дыр ийн. Журналист — корреспондент кижн дээрге, улчумал. Ооң барбас-четлес черн-даа чок, ужуражып-душпас кижннн-даа чок. Мен ол ажылга чээрбн чыл ажып турар кижн мен. Дыка-ла хей кижнлернн таныр мен, а мени таныр улуг, биче кижнлер оон ийн-үш катап хей болур ужурулуг, чүге дээрге чаңгыс катап, шал-бул душкан кижнлернн журналистер уттуптар, а олар утпас боор чүве.

Чеде бердим.

Сергей-дир ийнн моң, райком чолаачызы кижн, анаа шаг болган. Ол районга баарымга, мени онгаар-дескээр сөөртүп пат болган, чамдыкта Кызылче-даа октадып ап чоран мен. Ооң-биле кожа колдуктааштарлыг, мээң үем эр олу. Артында олутта — хаш арынныг, чаражы кончуг херээжен. Ооң арын-шырайның, ылаңгыя карактарының Саая Салбаковнага дөмейнн кайгадым, харын-даа угбашкылар чоор бе деп бодап. Ындыг бе дээрге, Салбаковнаны эки билнр-ле болгай мен, ында ындыг дунма чок, кыс уруг аан. Оолдар бар, олар угбазынга дөмейлежнр-ле, ынчалза-даа бо орган ак херээжен дег анаа дөмейлешпес.

— Кай бар чыдыр силер, Севек Сейнековнч?— деп, Сергей айтыра-дыр.

— Ногаан ортулук барын дээш.

Сергей менче аайын тыппаанзыг шырай-биле көрө-дир.

— «Ногаан ортулук». Ол чүү дээн чоор?

— Мыя бо турганчыл — дээш, холум-биле айыттым.— Көк дээрннн адаанда, хөлбөң хөлдүн кыдыында ногаан ортулук тур ышкашчыл. Чаражын көр даан.

— Аа! Курорт дедаан. Шын-дыр, шынап-ла чицгнр ногаан. Олуруптунар. Бо база ынаар бар чыдар улус-тур. Бо ашак — мээң ачам-дыр, болар — дээш, холунда дүлгүүрү-биле аткаар айытты.— Бистнң эмчнвнс-тнр.

Чүвениң шыны-ла херек, мооң мурнунда кажан-даа курорт деп албан черннче нс базып көрбээн кижн мен. Баштай келгеш, турумчуп, шуудагыже чеднр чүнү-чүнү кылырын, кымнар кымнарга баарын-даа билбес турган мен. Сергейннн адазы-биле бнр корпуска ийн оруннуг өрээлге иелээ апарган бис. Оом харын менээ деңнээр ужур чок, мооң-биле дөрт дугаар мында кээп турар кижн болду, ынчангаш арга-дуржулгазы улуг. Ол харын мени чүвениң аайынга кннрнп кагды. Барганывыс хүн бистн эмчнже эрттнрбээн, чүгле чөмненип хүнзеднвнс. Даартазында эмнелге корпусунга чеде берген.

Баштай килденир, узун-кысказын, ханынын базыышкынын хемчээтирип алып чүве-дир.

Чинге коридор. Кижиниң хөйү-даа чүдек, чудурук сугар чер чок деп болур. Дооза-ла эмчи манап турар, кижилер болган-на мурнун былаажыр. Оода анаа, ыг чок турар боор, бар шаа-биле шоолажыр. Бир херээжен үнүп келгеш, оожур-гаты-даа:

— Шимээргевейн көрүңер! Кым кижиниң кайы эмчиге кирерин чарлаптар бис. Чүгле бичии манап көрүңер!

Шынап-ла улустуң чугаазы, хайнып турган кара шай кырынче соок сүт кудупкан-биле дөмей, кезек када чавырлып батты. Ынчалза-даа удаткан чок катап-ла үрүгейнчиш үндүлөр.

Ынчан сөөлгү сезон чаа эгелеп турган, кижилерниң оон-моон кидин-не сөктүп кээп турар үези. Эмчи эртер ужурлук дыштаныкчылар уурук-сууруктап, шуужуп турбайн канчаар. Бирээзи келгеш, бирээни айтырар. Өскези келгеш, бир чугаа үндүрер. Ол дам чугаа көвүдөп турбас бе. Адак соонда, ак халаттыг, ак довуржактыг, хеви (оправазы) ак-көк карак шилдиг херээжен үнүп келди.

— Дыңнаңар, эштер!— диге-ле, хөлчөк таныырым үн. Узун эвес кижилер болгай мен, бедиктенип-бедиктенип, топтап көрдүм. Богдаа, Саая Салбаковна-дыр-ла. Сактырымга, кулактарымга тааланчыг музыка-даа дыңналып келди ышкаш. «Бот чүвези борзуг» джир. Чаңгыс чуртуум мында чедип келгенинге өөрүүрүм ол чүве ыйнаан. «Ой, экис!» дээн сөстөр кулаамга база дыңналды. Оларны мээң кады чыдар эжим — даянгыштыг Ашак-оол чугаалады ышкаш. Ышкаш-даа эвес, ылап-ла ол, ооң үнү. Ол ында, хаалга кастыында, кыстына берген турган чүве.

Мында ийи эмчи бар. Ону барымдаалааш, ийи аңгы даңзы тургускан. Кымнарның кымга баарын мында айтып каан. Оон көрүп алыңар дээш, ийи калбак саазынны ийи хаалга аксынга азып кааш, херээженнер эмчизи амдыызында келбээн, бөгүн, даарта кээр депкеш, Саая Салбаковна кый дидир:

— Иргит Ашак-оол мында бар бе?

— Бар!

Мээң колдуктааштарлыг эжимни ынчап тур-ла.

— Бээр эртип келиңер.

Ашак-оол даңзы баарында, нзиг хүнде суг былаашкан хойлар ышкаш, иткилешкен, сынмарлашкан кижилерниң ара-аразы-биле колдуктааштары-биле хойгузар, коргудар чыгыы чорааш, арай деп-ле эрти. Ону канчаар дээн эмчи

боор деп, кайгап-даа, адааргап-даа туруп калдым. Даңзыны көөрүмгө, Саая Салбаковна мени бодунда кылып албаан, пат кайгадым. «Азы эскербээн чоор бе?» Чара чүткүп кирдим.

— Саая Салбаковна, мен силерге туруп көрөйн.

— Силер Кызылга меңээ турар силер. Маңаа силерге өске эмчи солун боор. Биске шаптыктавайып көрүңер — дээш, оом хаваан дүгдүлөш кылды ышкаш.

Ол дээрге, дүргөн-не үнө берзин дээни ол. Сагыш арай багаай үнүп келдим. Черле аайын тыппайн-дыр мен: «Мени чүгө ынчаары ол? «Шаптыктавайн көрүңер» деп чүзүл? Шаптыктап канчапкан мен». Оон чанында сестра биле Ашак-оол олуржук. Анаа чугаалажып олурар хире болчуктар.

Мени кирзин дээн эмчинин аксында узун оочур турупкан. Ам эң сөөлүндө апарган мен. Ында турганнарның чугаазын дыннаарымга, кол эмчи мээң чаңгыс чуртуум апарды, Саая Салбаковна аан. А бистин эмчивис та кым? Айтыржырывыска билтир кижин чок болган. Ынчап турувуста дүүн машиназынга олурупканын хаш арынныг, чараш херээжен ак халат кедипкен, хертейти базып келгеш, амыр-менди-даа айтырбайн, кабинетче кире берди.

— Бистин бо-дур, бо-дур. Амырадым — деп, эжиктин тудазындан туттунуп алган турган, көк баштыг кадайның чугаазы үнүп келди.— Бистин чер кижизи-дир. Хөлчок эки кижин боор. Хөглүүн канчаар силер. Чаң-даа бар-ла...

А мен ооң сөстөрүн дыңнаар-даа хөңнүм чок болду. Чайгаар кылым хайнып тур: ооң хүлээп алышыкынынга баарым оранчок, ийн суг шак болгаш, канчаар ийик мен. Үнүп чоруткаш, хавак кырында сандайга таакпылап олур мен. Чаным-биле бүрүткел кылып турар уруг чизиредип эрткен чүвө. Ап каам четпээнде, кол эмчи-биле кады үнүп келдилер.

— Эмчиңерге кирдиңер бе?— деп, Саая Салбаковна эртип чыда айтыра-дыр.

— Чок, мен аңа кирбес мен.

— Кирип алыңар, кирип алыңар. Мен ийинден хайгаарап турар мен — депкеш, ам мырыңай шошкупту. Та кайнаар ындыг кончуг эшкедээри ол. Чүү-даа болза, телефондала келдирген боор деп бодадым. Мында телефон бүрүткел кылыр черде, оон ыңай директорнун бажыңында бар деп дыннажык мен, оон өске кайда-даа чок, эжик аксында таңныылда безин чок.

Саая Салбаковнаның сөстөрүнүн утказын илередир, ужурун тывар дээш, бажым ышты. «...ийинден хайгаарап турар

мен» деп ол чүү дээни ол? Ийинден хайгаараар дивейн, бодунга ап алза. Чиктин кончуг, чүрек хөөрээр сагыш бар. Чүгле таакпы ыжы буруладырынга өй мен. Ынчап олурумда, Ашак-оол бо чанымда аскаңгырлап келгеш, кожа олуруп алды.

— Ол эмчи-биле, Саая Салбаковна-биле таныш кижиден сен бе?

— Оо, бистер шагда таныш, күш таныш — деп, багай тывалаар орустар аяны-биле чугаалааш, ындызынга чоргаарланыр дээн чүве дег, ийи холун сандай ооргазынче кежилдир каапкаш, аскак будун бурунгаар сорайты сунупту.— Ол мээң тыным алган-дыр. Бөгүн мени хөлчок кончаан-дыр.

— Бо кажан, чежен тывалаарың утуп алдың?— деп, арай хедер үн-биле чемеледим.— Сени чоп кончуй берди?

— Ол дээрге, чажыт-тыр ол. Өске кижиден хоржок, чугаалап болбас — дээш, бар-ла шаа-биле тадылада каттырды.— Мен сенээ соонда чугаалар. Билген?

Ыя аразында Саая Салбаковна кый дей берди:

— Ашак-оол, бээр кээйтнер!

Хөөкүй Ашак-оол, чөмнөөн дуруяа дег, доңгаңайнып чорупту. Көрүп олурарымга, ында бични, борбак бажыңче эмчиден эдертип киңире берди.

Бажыңның ийинги каңдының соңгалары ажык. Улуг эмчиден ында чурттай берген чүве-дир. Соңгаларның бирээзинден эмчиден көзүлгөш барды. Ооң артында Ашак-оол күдүе берген турар болчук. Үр-даа болбаанда, Саая Салбаковна улуг-ла ак шоодай тудуп алган үнүп келди, а аскак кижим ооң соондан бадып ор. Ашак-оол черге дүжүп келгенде, демги шоодайын (ишкири кончуг болдур ийин) анаа кужактадып бергеш, бир-ле чүве чугаалааш, менче углай далажыпты. Мээң чаным-биле, хат-казыргы дег, дүргени кончуг эртип чыткаш:

— Чоп кончуг таакпылаар силер. Ооңарны шеглеп көрүнер. Нервинерни үрөп турар чүвениң бирээни ол-дур — деп, база-ла шапкаш барды.

Тыртарым шын, ылаңгыя чүве бижий бергенимде, ол чок болза, черле хоржок, башка чүве кирбес, чогум тыртпас-даа болза, анаа-ла аксымга суп алгаш олурар чаңчылдыг кижиден мен. А бертен болза-даа хөлүн эрттириптим ышкаш. Оомну улуг эмчиден безин эскерип каан-дыр.

Карактарым Ашак-оолда. Дардагар шоодайын кижим-даа эктинге каггаш, ыңайлап чорупту.

— Севек!— деп, куу костюмнуг аныяк оол кый деп тур.— Севек Сейнекович деп кайызы боор ирги?

— Бээр! Бээр! Эмчиден хереглеп тур!

Оочурда үнмерлешкен энмежок улус хевээр-ле, көңгүс сыыгаваан. Барзын дээн эмчим келдирген чүве-дир. Ында турганнар оочур чок кирип турар чүү кижил бо дээнзиг, менче арай чиктиг көрүштери-биле кадалып турлар. Келдиргенде ам канчаар, кире-ле бердим. Харын ол-ла, дүүн машинага баштай көргеним хаш арынныг, чараш эмчи.

— Севек Сейнекович, олуунар. Силерниң-биле база каттап ужуражыр аас-кежиктиг болган-дыр мен — дээш, чырыын чыргайты.— Дүүн силер мени таныvain бардыңар. Мен көр сал-ла таныдым, ынчалза-даа ыттавадым — деп бо-ла.

— Ындыг бе?.. Чоп сагынмайн-дыр мен — дээш, эким кыстым.— Шын чоор бе ол?

— Шын-шын. «Шагар-Арыга» чаа шактырдыңар чоп. Шагда аан. Чүү ийик мон? «Александра Өпей-оол ашаан каапкан...» деп бадырдыңар чоп.

— Черле сагынмайн-дыр мен, эмчи.

— Мээң өөм ишти Өпей-оолду утпадыңар ыйнаан? Чолаачы аан, элегер чүве?

— А-аа, ийе-ийе!

— Сактып каапкан болзунарза, кончуг эки-дир. Ол чугааны ам соксадып каалы, чоорту уламчылаай бис аан. Ам аарыңар дугайында чугаалап көрүңер: чүңер аарып турарыл?

— Өйлеп-өйлеп бажым аарыыр, чушкуум, кастыктарым. Карактарым бүлүртүңнээр. Хол-будум донар, соок болза, чамдыкта көжүй бээр. Чамдыкта уйгумга база пат мен, даны атсы удуvain-даа баргылаар.

— Ол-ла бе?

— Ол-ла.

— Дыш херек-тир. Чардыгар, алаагар оюннар херек: спорт — маннаар, гимнастаар. Волейбол, баскетбол. Шыдыраа. Оюн-концертке киржир. Биллиард — чүү чок деп. Шупту бар чер бо. Чүгле шыжыгып болбас. Бодуңардан-на хамааржыр — дээш, курорт дептержигежин менче сунду.— Ол бүгүден ангыда бир хүн ваннага, бир хүн малгашка кирер силер. Аралаштыр аан. Бөгүн — ванна. Ам-даа кирип ап болур силер.

Туруп чыдыр мен.

— Адыр, бичии манаптыңар. Силер чүгле журналист эвес, чогаал база бижиңир болгай силер але?

— Чүү-хөөнү душтуруп-ла чораан кижин мен. А кол-ла мергежилим — журналист — дидим он.

— Силерниң бижээниңер чүңерни-даа, чаңгызын-даа эрт-

тирбес болдур мен ийин. Ынчап чоруй силерден бир дилег кылыр эвес мен бе. Ойталавас силер ыйнаан?

— Кандыг дилег ирги?

— Ол дугайы соонда. Ам барыңар. Даштын хамык чон манап тур — дээш, эмчим туруп чыткан бодумну дедир олуртуп кагды.— Адыр, хан базыышкынын көрүптейн — дээш, аппаратага тырттырды.— Көңгүс анаа. Чүрээцерни дыннаптайн — дээш, кулактаажын кедипкеш, дыңнаалады.— База-ла көңгүс анаа — дээш, немеп кагды:— Чүгле культурлуг, чурумнуг дыштанырынар херек-тир. Өскээр чугаалаарга, эмчилернин кыл дээн чүвезин доозазын кылыр.

Оочур чок чер кайда боор, ваннага он беш кижиниң соонда барып кирдим. Бир өрээлде-ле үш ванна бар болду. Кара-көк халаттыг, кадыр хавактыг, калдар арынныг оол изиг, соок суглуг краннардан сугну холуй аксып бээрге, чыдыпкан мен. Аңаа эрлерниң чугаазы: мында кол эм бо — ванна, рапалыг суг, ылаңгыя нервизи баксыраан улуска моон өске чүү-даа херек чок дижи болчук. Ол сугга чыдарга, тааланчыын канчаар боор, мырыңай удуй бер часкан мен. Ынчалза-даа эмчиниң доктаадын каан минутазы бар, чүгле сес минута. Хаваамдан дер чаа-ла сыстып орда, демги кара-көк халаттыг эр тургузу ойладыпкан, харааданчыын канчаар боор.

Үшүп кээримге, Ашак-оол база оочурлап олур.

— Ам барып бир шак хире шимчеш дивейи чыдар — дидир он.

«Шагар-Арыга» чаа шактырдыңар чоп» деп, демги Өпей-оол эмчиниң сөстери ам-даа кулактарда дынналбышаан. Ваннага чыдырымда-даа сагышка кирип чытчык. Ол дээрге шагдагы чүве-ле болгай, оон бээр он беш-даа чыл эрте берген. Мынчага уттайн чоруурун бодаарга, дыка-ла сеткили хомудаан аа?

Ол дугайын ам сагынмас аргам чок.

Күскээр кыжын чүве. Ол районга ажил-албан аайы-биле чеде берген мен. Бир кежээ бир кижини эжик соктап келди. Аалчылар бажыңыңа-ла болгай мен. Өпей-оол-ла-дыр. Ооң-биле ийи хүн бурунгаар таныжып алган мен. Хып дээн анык, узун оол. Эмнелге чериниң чолаачызы кижини. Бир чер баар машина тывылбайн барган. Партия райкомунуң ийиги секретарындан дилениримге, бистиң чаңгыс борбак хөлгевис чай чок дээш, ында машиналыг-ла дээн организацияларнык доозазынче долгаан кижини. Эмнелге чериниң «дүрген дуказы» ынаар баар деп турар-дыр, орта олурупунар дээн. Райкомдан үнмейн чыдырымда-ла, машина хап келди. Бир эмчи

ажылдакчызы, база бир эр олуртуп алган. Өпей-оол мени баар дээн черимге чедирип каан. Дүжүп чыдырымда, менден айтырган чүве:

— Кажан чанар силер, дарга?

— Ам-даа каш хонар мен.

— Бичини херээм бар ийин, силерниң-биле дужар.

— Ол чүү херээңил?— деп, олурган херээжен дооралады.

А чолаачы ыттавады.

— Ийи хонгаш, дедир чеде бээр мен. Мени аалчылар бажынындан дилээни дээр боор — дээн мен.

Ам ол ёзугаар тып келгени ол-дур.

— Олур, чолаачы, Өпей.

Өрээлиviste дөрт кижин болгай бис, доозавыс чыгып келген болган бис. Кижин бүрү тус-тус орнунда. Чангыс сандай бар чүве, Өпей-оол тон-хевин ужулбайн-даа ында барып олуруп алды.

— Че, келген херээң тө каан көрем. Каям, чүнү бижип алдың?— дээш, холум сундум.

Оом дораан-на тура халып келди, харын-даа холун-даа чангыс каапты.

— Кыжыраан ышкаш — дидир он.— Мен ыңдыг чүве кайын билир ийик мен. Ол талазы-биле шуут сот, хана солунга безин материал бижип чорбаан мен — деп, мээң айтырымның утказын даап кааптып-тыр.

Мен шынап-ла бир чүве бижип алган деп бодаан мен. Каяа-даа баарга, көдээ корреспондентилер мыңдыг чүве бижип алдым, көрүп берип көрүңер дээш, кижин амыратпас боор чүве. Өпей-оолду база ынчаар дээн боор деп бодапкан мен. Ындыг эвес чүве-дир.

— Па, ыңдыг кижин сен бе?— деп, менеп чыдыр мен.— Ам чүнүл — херээң аан?

— Чүгле илээң чугаалажыр...— дээш, холунда бөргүн тырыкылап тур.

— Чажыт чүве ышкажыл. Ындыг болза, бээр үн че. Коридорга хөөрежиңли.

— Кадайымны «Шагар-Арыга» шактырып берип көрүңер — деп, кижин ой-кый-даа чок бо-ла.

— Ол чүү дээрин ол?

— Мыңдыг чүве-дир ийин бо...

— Кандыг?

Оон аксы-биле алырга, кадайы — фельдшер-акушерка, кадайлар божудар. Божуткан кадайларындан белек — хээлин алыр. Кол чүве ол-даа эвес, кол чүве — хөлчок сыйбын,

ашактар сүрер. Ам мырыңай бир кижн-биле тыпчып алган, өг-бүлезин каар чыгап турар дээш, оон-даа ыңай.

— Ол кижин өглүг кижн бе?

— Өглүг-баштыг. Ол улусту база будаар деп барды. Бистиң-даа өг-бүлевис хылдың кырында — деп, аяр үн-биле чугаалап түр.

Канчаар эвес деп бодап, оюн-баштак-биле шенедим:

— Чарлып алза? Чоннуң кызы чок бе.

— Харын аан — дээш, Өпей-оол адыштарын нугуштура-дыр, — ынчаар база бодагылаар-дыр мен. Ынчаар бе дээрге, ынакшыл деп чүве база бар.

— Чугаалап-ла турар кижн сен ыйнаан, сен бодуң аан: бо кандаай кижн сен, соксап көр суг-суг дигилеп аан.

— Амдызында чүве-даа дивээн мен ийин. Көрүп, билп, дыңнап-ла турар кижн-дир мен. Бо суурда ол дугайын билбес кижн чок боор ийин.

Дораан билдим: бо-даа элегер эр-дир. Оон өске кижн болза, кайын анаа үнер. Черле ынчаш, Өпей-оолдуң арын-шырайы, карактарының көрүжү ол дугайын бадыткап турган. Чүве чугаалаары безин бир янзы, үнү үнер, үнмес, ам арта оожум. Бодун көөрге, черле көрүштүг эр: узун, бажының дүгү дыдыраш, карактары погаан. Оон кырынга кижинин томаанныын база немээр апаар. Кылып турар ажылын база эскербес аргажок. Чинк машина чолаачылары ол шагда ховар болдур эвеспе. Ол безин кандыг-даа кысты төөрөктөп болур.

Ол аразында өрээлде өөрүм чемненир, оон соонда Култура бажының кино көөр чүве дижилп, үжелээ чоруптулар. Бис ийн өрээлде келдивис.

— Черле шактырып көрүңер, боданы бээр чадавас — деп, Өпей-оол катап-катап ээрежилп-ле тур.

— Кадайын ол чүве бе, бурунгу хүн сөөртүп чорааның?

— Ол-ол.

— Чоп орук дургаар аас ашпажык?

— Могаттынып чорааны ол-дур. Эмнелге эргелекчизн-биле кыржыпкаш, частып чадап чораан. Оон башка, чугаалап орда, суглук чок чүве-ле болгай, аас дээрге ында.

— Чүү дээш бакташканы ол?

— Беш минуттаар хуралыңа чүве ыйнаан. Эрткен дүне бир кадайның эъди аарый берген, ынчаарда аан. Божуур бажыңа улузу эккелген. Хүлээп алып кижн чок. Саша (мээң кадайым ады ол) та кайнаар маннай берген. Божуур кижн ону манап олурар эвес, бергедей бербеспе. Өске, аку-

шерка эвес, сестра уруг божудуп, уругнун хинин кескен чүве-дир. Ол дээш, шуугаазын үнген.

— Кадайың кайнаар чораан-дыр, айтырдың-на ыйнаан?

— Чок.

— Берге херек-тир, дуңмам. «Шагар-Арыга» шактырып болбайн аан, ында чүү боор. Баштай хынаар апаар-дыр. Чаңгыс сээң аксынга бүзүрей албас болгай мен. Ындыг аа?

— Хынап-даа болур силер. Демин-не чугааладым: бүгү суур билир деп. Эмнелгеге чеде бериңер. Ында шупту билир.

— Ийе, боданып-ла көрейн... Азы бодуңар... чок, ол бол-дунмас. Өске кым-бир кижини радиоже бижипсе хоржок чүве бе?

— Ол хей, суур улузу хей. Силер-ле эки боор силер — дээш, кижим алдыртпайн-дыр.— Мен силерни чугаалаар эвес мен. Мээң-даа силерге чораанымны кым-даа билбес ужурлуг.

Боданып олур мен, шынап-ла нарын айтырыг. Ынчалза-даа бо оолга дузалашпас болза, хоржок. Чогум канчаар, чү-нүң-биле дузалаптарыл ынчаш?

Ооң соонда-даа дыка үр чугаалашкан бис. Чугаалажы-чугаалажы кээривиске, ол Саша комсомолчу кижини болду. Комсомол организациязынга билдир дээримге, демгим дедир тепкен, оон чүү-даа үнмөс джжик, чүге дээрге ында комсомолчулар дооза кыс уруглар, олар дөгере ооң кара аайында деп тайылбырлажык.

Кадайыңга Өпей-оолдуң ынаа-ла ылап. Ынчап олурза-даа, оозун ооргалаар хөөн база бар деп билдим. Аалчылар бажыңы ийн каыт. Ооң адаанда буфет бар чүве, оон барып иелээ чемнени тыртып алгаш, катап коридорга келдивис. Аңаа таакпылап, дыштанып ора, чугаавысты үргүлчүлөөн бис.

— Ол Сашанын кажан, кайыын тып алдың — деп сонуур-гадым.

— Кайыын тып кайыын тывар, бо эмнелгеге-ле көстүп келчик...

Өпей-оолдуң чугаазы узун болду, ынчалза-даа ону ол тын тынмайн, шөйүп турбайн, эгелеп ал-ла төнчүзүңге чедирипти. Оозун бодарга, ол дугайын чугаалаары аңаа таалап турган боор.

Өпей-оол, шынап-ла, районда баштайгы чолаачыларнын бирээзи. Чолаачылаар эргени Кызылга алган. Маңаа кел сал-ла, эмнелге черинге ажылдап кирген. Ол-ла чайын аңаа Саша чедип келген, хаш арынныг, арган, чиңге уруг. Боду чазык, үргүлчү хүлүмзүрүп, каттырып чоруур. Кижилерге чышпык деп чүвези болза-даа кедергей, аңаа улуг-бичеде ыл-

гал чок. Оларның-биле хөлчок таныжы, харын-даа төрели ышкаш чугаалажыр. Кедергей-даа эвилец. Дурт-сыны саңдорт. Черле чараш уруг.

Бир хүн бир-ле черде бир-ле кадай божуп чыдар-ла болгай. Чамдыктары чоогунда эмнелгелерге божуп турары билдингир. А малчыннар район эмнелгезинче далбайтыр, оон «дүрген дуза» дилээр, чок болза эмчи чалаар. Шаанда шаг дег өөнге тырттыг баглап, тудар-сыйбаар кадайлар дилеп турар кижилер ам кайда боор. Эмчи херек болбайн.

Саша район эмнелгезиниң акушери деп дужаалды холга алган. Ол-ла хүн Теректиг деп черден бир эр аъттың кара маңы-биле келген, оон аңгы бир аътты чедип алган. Кадайының эъди аараан. Саша чоруур апарган. Ынчан Өпей-оол даштыгаа машиназының иштинге олурган. Демги аът четкен малчын база оон чанынга турган. Холунда сумка туткан Саша маңнап келгеш, Өпей-оолдан айтырган:

— Адың кымыл, оол?

— Өпей-оол.

— Кайнаар баар деп тур сен?

Оозу эктин кыскап. Оон Саша малчында барган:

— Аалыңар ырак бе? Каш километрил?

— Үжен деп-ле турар улус бо.

— Машина чеде бээр бе?

— Чогум өдекче кире албас. Бертинде кадыр эл бар. Оон өгге чедир үш чүс хире метр — деп, келген эр харыылаан.

— Хы, хей чүве ышкажыл. Мени мунзун дээн машина ыйнаан бо — дээш, Саша эргелекчиже дедир халаан соонда, дедир маң-биле келгеш, аъттыг эрге дужааган:— Сен, аъдын четкеш, халдып ор. Ол кадыр элиң баарыңга бисти манап турар сен. Бис соондан чеде бээр бис — дээш, машинаның хөрөөңге олура каапкаш, Өпей-оолдан айтырган:— Сен ол Теректиг деп черни билир сен ыйнаан, Өпей?

Өпей-оол дивээн, чассыткан-даа ышкаш, Өпей диген. Ол чер чурттуг кижини, ам чолаачы кижини билбейн канчаар.

— Ийе, билир мен. Бо эрни-даа таныыр мен — дээш, доо ырап бар чыткан эрниң адын адаан.

— Ындыг болза ол бар чытсын. Боже эг — деп, Саша холу-биле айтып, командылаан:— Культура бажыңыңга барыптаалы. Ооң эргелекчизинге даалга берип каайн — дээш, бот хууда ала хөңнүнде тадылады каттыргылаан.— Көңгүс ажыл кылбас, чүгле эрги кинолар долгаар, өске ажыл чок чүве ышкаш. Бо-ла хевээр турар болза, кижини чалгаарап өлүп болур чер-дир бо. Дүүн кежээ баар-базар чер тыппадым. Удуп, дыштаныр дээрге, бажың-балгаттыг, орун-дөжөктини

эвес. Кире бээр дээрге, таныш-көрүштүг эвес. Эмнелгеге узун сандай кырынга хондум, сөөк сандай. Кижидыжы катканың ханар.

Саша Култура бажыңынче киргеш, алага барган. Өпей-оол манап чадааш, соондан чеде бээрге, директорнуң өрээлинде улустар шуугашкан. Бакылай бээрге, Саша гитара тудуп алган, хап турган. Ону боду үдевишаан, бир-ле орус ыры алгырып-алгырып бадырыпкан. Ону Култура бажыңының директору, өске-даа үш-дөрт оолдар, уруглар дыңнап органнар... Ырының узуну-даа кончуг, төнмөстөп туруп бээрге, Өпей-оол оларның кырыңче кире берген. Саша олче көрнүп кээрге, чолаачы холунда шагыңче айыткаш, чоруур деп имнээн. Саша алгырыпкан:

— Ой халак, утгупкан!— депкеш, гитаразын стол кырынга салып кааш, эргелекчиге чугаалаан:— Көрдүң бе, дугурушкан. Кежээниң-не танцы албан. Твисти чиндиңнедиң тургай бис аан.

— А ыры?— деп, демгизи ону салыр хөңнү чок хевирлиг, ооң баарыңа уннаштыр турупкан.

— Ыры база. Катай-хаара...

Теректиг кайы сен дээш, тутсупканнар. Суурну үңге-ле, бичини ховужук кешкеннер. Орук оон ыңай ыңаштар аразы-биле, хемчигеш уну-биле дыйлаң-шыйлаң өскөп каан. Саша бир-ле чүвө дугайын бодап азы күзөп чораан боор, ол аразыңга ак хар ашпаан. Өпей-оол база бук дивээн. Машина бир черге өпөш кыннырга, Саша кожаш дээш, ам чугаазы үнүп келген.

— Кижидыжы өс-баары үзүп кагдың, оол.

— Моон ыңай орук багай.

— Ындыг болза, шапкан херээ чүү боор.

Чолаачы ыттаваан.

— Мээң чанымга кандыг-даа оолдун, ол хамаан чок, кандыг-даа ашактарның чугаазы үнүп кээр чүвө. Сен кандаай кижиды сен, сөс тыппас чүвө ышкаш. Азы дылың ызырып алган чоруур кижиды сен бе?— деп, Саша чөмөлөп үнүп келген.

— Черле чаңым ындыг.

— Багай-дыр. Ындыг кижиды кыстарга солун эвес.

— Тыпты бээр ыйнаан.

Саша бар шаа-биле каттырган.

— «Тыпты бээр ыйнаан?» Чадавас. Ынчалза-даа арга-чадарда-ла тыптыр боор. Ашак тыппаан азы ашаанга хостурган уруглар канчаар болду. Азы дулгуяк кадайлар күзей бээр чадавас. Ындыг аа?

Демгизи эктин кызып каан.

— Өглүг сен ыйнаан, Өпей?

— Чок.

— Таныш урууң бар бе?

— Чок.

— Бажының бар бе?

— Бар.

— Чааскаан сен бе?

— Ийе.

— Мени бажыңыңга тургузуп ап көрөм... Шынап каш өрээл чүвөл ооң?

— Ийи.

— Ол-дур — деп, Саша амырай берген.— Меңээ бажыңны та кажан, чежен бээр. Та бир чыл, та ийи чыл. Қанчап, чакпыыл ыт ышкаш, хоорай кезип кылаштап турар боор. Өрээлиң бирээзинге мен чыдып алайын. Чемненири ажырбас, столовойлап турар мен. Бажыңың иштин, эдик-хевинч чул берип турар мен. Хөлезинин дээр болзунза, төлээр мен. Ындыг-дыраа, Өпей?

Өпей-оолдуң чүгле чырыы чырташ кылынган. Ам бот, ам чараш кыс ындыг айтырыг үндүрүп кээрге, кым-даа кайын дек белен харыылай аар. Шынында ооң көстөринге бүзүрө-вээн-даа, ойнап олур деп бодаан.

Болчашкан черинге халдып кээрге, аът четкен эр манап турган.

— Кандыг кончуг дүрген болган чоор?— деп, Саша кайгаан.— Аъттар эвес, чалгынныг куштар эвеспе боларың?

— Мен дорттаптым. Силерни манай бээр боор дээш, ийи аътты элий-селий мунуп, аскын-даа тыртпадым ынчаш — дээш, аъттарның ээзи ийи аьдын ийи кижиге дыннарындан ийи сөңге тудускан.— Силер, эмчи, бо өле аътты мунуптуңар. Бистер бо чолаачы-биле бо кара аътка ушкажыптаал.

Араазай өле аът. Саша плажының адаккы өөгүн чешкеш, эдсктерин андара туткулааш, юбказының эдээн өрү чыбра тырттынгаш. эзенгиже будун сунган. Оргу черге буду эзенгиге кайын чедер. Кадарчы ону адактап, эзер кырынга олуртупкан. А чыкпак кара аътты чолаачыны мун дээрге, ынаваан, ынчаш дойлаар өйде бодум кылаштап чеде бээр мен деп баштактанган.

Ак-ак, ийи өг. Дүндүүндөн ыш буругайнып турган өгге дүшкеннер. Орун кырында аныяк уруг карактарын шийипкен, хаваан дүйүпкен, курлуп чыткан. Ооң будунуң адаанда кижиге ортузу хире кадай олче шала ийлендир ээгип алган олурган. Сашаны көрүп каш, демги кадай тура халаан.

— Экини, эмчи — дээш, ол кадай холун сунуп келген. Саша экилешкеш, тонун ужулгаш, чүүк кырынче октапкан.

— Дун божуп турар кижн ыйнаан?

— Ийе, уруум. Уруум даадай, эмчи.

— Уруунар бе? Каш харлыг кижил?

— Уруувус. Он чедилээр кижн ыйнаан бо.

— Ашаа кайыл, күдээнep?

— Мында чок. Бар-ла дээр-дир.

— Мындыг-ла болгай силер, мелегейиңер. Бир дугаар божуур кижини эмчиге-даа барып шинчитпес. Та кажан угаан кирер улус бис ыйнаан, бистер аан, тывалар — деп, боду хууда кончуттунган. — Совхоз-даа эмнелгези мыа бодур, район-даа эмнелгези мыа бодур, сидик чажым. Шинчидип турган болза, бо шакта эмнелгеге чытпас бе.

— Харын аан, урукум, бо ашактың кончуу ол-дур — деп, кадай даштын турган ашаанче чууй каар бодаан. Оозу ооң бодун чемелээн:

— Калчаараан, ашактың багы деп. Кадай кижн бодун чүнү көрүп турган сен?!

— Че, алгышпаңар — дээш, Саша халадын эде тырттыңгылап, чыткан уругда барган. Ол-бо тудуп, сыйбап көргөш: — Машинага чоруй аар сен бе? — деп айтырыпкаш, боду-ла харыылап каан: — Хей боор, чыгадап келген кижн-дир — дээш, кадайга чугаалаан: — Изиг сугдан. Чүү-хөө чуп, хайындырып алып-дыр.

— Ой ашак, кайда бардың? Даштын одагга сугдан изит! Шайдан хайындыр! Эъттен дүл!

Ашаа хыйланган:

— Дем-не чүнү кылып орган сен. Шай безин хайындырып албаан?

— Ол чүзүл бо мелегей ашактың. Мында девидеп турган кижини. Аалчыларга эрги шайны чүү кижн кудуп чораан...

Эди араан уруг дүнекиниң он ийи шак ажып турда божан. Оол уруг болган. Уруг сырты база саадавайн чаларай берген. Өг иштинин, ол ышкаш кожазында өгнүң ээлериниң амырап турарын чүү дээр! Саша медучилишеге өөренип тура, божуур бажынарга практика эрттирип, кадайларны божудуп турган болбайн аан. Ынчалза-даа ынчан ол өскелерниң — башкыларның, дуржулгалыг акушерлерниң хайгааралы-биле ажылдап турган. А ам боду чааскаан божуткан. Ол болза ооң тускайлан ажылының эгези болган. Ынчангаш ооң база-ла өөрбес аргазы чок.

— Ам канчаар бис, эмчи, чоруур бис бе? — деп, хамык

чүве оожургап, бични кижн ыглап-ыглап, авазының чанында удуй бергенде, Сашадан чолаачы айтырган.

— Аза айбылаан эвес, дүне чүү ынаар хоккуладып бар чыдар. Эрген даң баштаптаалы — дээш, оозу ынаваан.

Өгнүң ээзи кадай Сашага дөрге кудус чаткаш, сырткы салгаш, эштип хонары-биле хураган кежи тон аптара иштинден уштуп берген. Саша отче будун теп чыдыпкаан. Өпей-оолду барык-ла эмчизи-биле кожа чыттырып каан. Өгнүң ээлери чыышкын баарында шөйлү бергилээн.

Аптара кырында дең кыпсып каан — керосин лампа. Өпей-оолдуң уйгузу келбээн. Көрүп, дыңнап чыдарга, Саша база-ла удуvain чыдыр ышкаш: ол-бо аңдарлыр, эзегилээр. Сактырга, ону медээлеп-даа чыткан ышкаш. Элээн үр болганда, Саша ковайып келген.

— Чырык хып турда, удуй албас кижн мен — деп чугаалангаш, децни өжүр үрүпкен. — Ам мооң херээ чүү боор.

Өг ишти караңгылаш диген. Өпей-оол биллип чыдарга, Саша сыртыын олче чоокшулады идип алды ышкаш. Удатпаанда кыстың бажының дүктери оолдуң чаагынга хоюңнап, чылыктырып келген. Өпей-оол өлүг эът-ле — шимчеш дивээн. Ооң соонда Сашаның изиг тыныжы чолаачының кулаанга кээп турар апарган. Ынчап чоруй, чымчак хол оон арнын сыйбай берген. Өпей-оол удаан кижн бооп, ынай көрнү бергеш, кызып-кызып хаарыктаан, хойган аъттың хаайы каргыраан-биле дөмей. Өгнүң ээлери оттуп келди ышкаш, шимченип эгелээн, Саша шыдашпады ыйнаан, Өпей-оолду иткилээн. Оозу шимээн барган.

Өпей-оол эртен оттуп келирге, божаан уруг чаш оглубиле дөжекте чытканнар, өскелери даштын шуугажып турганнар. Дашкаар үнүп кээрге, өгнүң эр ээзи хой өзөп алган, союп олурган. Өгнүң ээзи кадай, кожазында өгнүң ээлери, Саша шайлаан олурганнар.

— Сенээ кандыг-даа кыс кадай болбас, Өпей-оол — дээш, Саша ала хөңүндө каттырган. — Көөр-даа мен, сенээ черле кым-даа барбас.

— Чүгө?

— Бирээде, эрзивес-тир сен — дээш, улам дам хидилээн. — Хаарыктаарың чүдек-тир, бисти удутпадың.

Өпей-оол чырыын-даа чырташ кылбайн, эрте кылаштан чорупкан.

Уругнуң дою-даа шыырак болган. Эът дээрге, саат-ла. Саша чөмгө черле кончуг, оозун ол тепшии-биле тайылбырлаар. Ол шынап тепшик. Ол кезээде бут кырында. Кылаш-

тап деп чүве шоолуг билбес, үргүлчү кайы-бир черже дашкан ышкаш, шошкүп, челе каап чоруур. Оон ангыда чаңгыс черге үр база олура албас, даваннары кижээн чүве дег, тура халып, олура дүжүп, кыймынайнып-ла турар. Ындыг кижини тепшик дивейн канчаар.

Баалыцныг тавакты долдур, саклактыг төш баштады эцдерик эът баарынга салыптарга, Саша төштү ийн холунга көдүрө тудуп алгаш, чайгап ора, чугаалаан:

— Кай, мен ындыг кижини мен бе?— деп айтырган.

Өгдө олурганнар ужрун билбээн.

— Кандыг дээринер ол, уруум?— деп, өгнүц херээжен ээзи ылавылаан.

— Мындыг аан, хүндүлүг.

— Ынчанмайн канчаар, уруум. Уруумнун караан чырыдып кагдынар. Оолдуг болдувус. Өөрүп-даа тур бис. Оглумнун хирини кескен незин хүндүлевейн, кымны хүндүлээр. Эки чемненинер — деп, ол кадай өөрөөн сеткилли ак-кара чокка илереткен.— Төтпезинерзе, суп аар силер. Бажынга барып чигей силер.

Бичини оолдун көстүп келгенинге өгнүц ээлери шынап-ла өөрүп ханмас турган. Олар үш уруглуг, үжелээ кыстар. Моортан улуг ийн уруу өглүг-баштыг, ажы-төлдүг. Улуг уруу ийн кыс божаан, ортун уруу чангыс божаан. Оозу база кыс. А бо хеймери оол уруг божуп берген. Улуг аас-кежик, улуг олча!

— Силерге четтирдим — деп, Саша чугаалаан.— Көк дээр бо-дур — дээш, өрү көргөн.— Чырык хүнүм дөө тур — дээш, хүнче айыткан.— Олар-даа көрүп турган боор, чырык чер кырынга он тос чылда чурттап келдим. Менээ кым-даа төш салып берип чорбаан. Сагыжым бе, дүжүм бе деп бо-дап олур мен — дээш, Өпей-оолдан айтырган:— Өпей, сен чугаалап көрөм. Таанда мен ол хире хүндүлүг мен бе?

Оозу эктин кыскаш, чүве чугаалаардан, аксынче улуг-ла эът сүпкан.

— Тьфк, кулугурну. Өөдежок.

Сашага төш суглар хей чүве-дир, удатпаанда чүгле хемиткилиг сөөгү, салаалар дег, эмишкеектерп-биле арткан. Ам кээп, дем-не чүнү кылып орган ээ, чаражы кончуг хээлерлиг көгээржик уштуп эккелген. Тыва арага. Оозун бичип шаажаңга куткаш, Сашаже сунган. Оозу база-ла хидилс-хидилеп, ёзузу ындыг дээн ышкаш, ыдамнааш, амзааш, дедир сунган.

— Черле четтирип көрбээним чем-дир. Менче дашка су-

нуп чыткан кижиде чок. Бир дугаар таваржып тур мен. Оозун бодаарга, улуг кижиде апарган ышкаш-тыр мен.

Чолаачы база ойталаан, черле ынчаш ында олурганнар-дан кым-даа ишпээн. Чүглө өгнүң эр ээзи ток кылган.

— Магалыг чон-дур мон, арага ишпес. Уруг доюнда кап-чап четтирбес боор. Мен-не амырап калган эвес мен бе...

Район төвүнче кирип орда, Саша санал киирген:

— Баштай сээң бажыңың көрө кааптаал шинме, Өпей.

— Ооң херээ чүл?

— Дүүн дугуруштувус чоп — деп, Саша маргышкан.

— Мен чоп билбес мен.

— Азы...— дээш, Саша чолаачының арнынче ылайты кайгап олурган, — азы мени чурттадыр хөңнүң чогул бе?

— Эпчок ыйнаан — деп, Өпей-оол бир шаг болганда, шаг-шинээ чок-даа чүве дег, хөлчок аяар үн-биле харыы-лаан.

Өпей-оол шынап-ла дадагалзып чораан. Үш танывазы, ам артында аныяк кыс кижиде чаңгыс душкаш-ла, таптыг-даа таныжып албайн чыда, бажыңыңга тургус деп баарга, кым-даа кижиге эпчок болбайн канчаар. Доора чон дораа өскээр бодай-ла бергей. Өпей-оол ам бодап чоруурга, Саша ойнап эвес, байгы шынын чугаалап чоруур хире. База катап ыла-вылаар ужурга таварышкан:

— Чүл бо, шын-на туранар ол чүве бе?

— Шын-шын. Меңээ ам чүү херек. Улгаткан-дыр мен, ужа-төштөн эрткеш, арага-дары-биле безин хүндүлөдүп чо-руур. Сургуул дооскан-дыр мен. Ажылдыг-дыр мен. Ам чүглө чуртталга херек.

Кезек када ытташпааннар. Оон чугааны база-ла эмчи эгелээн:

— Азы ээ болдуруп алыр деп турар уруг-дарыың бар чү-ве бе?

Өпей-оол дорт харыы бербээн.

— Кыстар эңмежок. Сыгаттынып кээп-ле турар-дыр — деп каан.

— Оон?

— Оон ол-ла. Чоп хүлээп алыр мен оларны.

— Мени канчаар көөр сен? База хүлээп албазың ол бе?

— Көөр апаар — деп, Өпей-оол идегелди берип турар харыы берипкен.

— Харын көөр сен. Черле бажыңын көрейн — дээш, Саша улам ыйыткан. — Черле көрейн харын.

Кижиниң күзелин ам канчаар, анаа көрүпсе-даа чүзү канчап баар. Ону көрүптерге, чон чолдая, хем келдее бээр эвес. Ооң-биле кады Өпей-оолдуң бодалынга чиктиг чүве база кирип турар хевирлиг. Сактырга, ооң сагыш-сеткили кожазында олурган чараш уругже тыртылып бар чыдар-даа ышкаш.

Кызыл-Эник Кудажы

КУЛЬТУРЛУГ АДЫГ

Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Александр Сүлдемович Таваккайга чедер аңчы Кызыл хоорайда чок деп санаар мен.

Бир эвес аңчыларга хүндүлүг ат тыпсыр чурум турган болза, ол Тыва АССР-ниң алдарлыг аңчызы деп база атыг турар ийик.

Бир катап мыйыс үезинде Александр Таваккай биле иелээ парк үстүнде Каа-Хем кежир Чүлдүк ашактың аъттарын мунуп алгаш, Бии-Хем өрү Ыдыкшыл тайгазынче аңнап үнген бис. Үстүү Шивилигде чайлагда малчыннар аалдарынга киреривиске, бо черде адыглар арай кежээлеп турар апарган, ийи-үш-даа инек басты деп, улус дүүрөп чугаалашты. Ынчангаш черге чорааш, аът-хөлдү хүндүс оъттаргаш, дүне одаг чанынга баглап, серемчилелдиг чорбас болза, байдал ындазында нарын-дыр эвеспе деп дугуржуп алдыыс.

Ол-ла хүн кежээликтей тайга тазынче үне берген бис. Агаарның ары кедергей. Кезек-кезек хорумнуг тейлер, иви оьду дижир шулун аразында дөңгеликтерде хөөлбек суглар, арга чарыктарында мыйгак-хараганнарлыг ийлер.

Ийи тей кырындан харааш, үш дугаарындан көөрүвүске, элээн ыракта мээсте беш улуг аң оьттап чор. Ийизи сыын. Мыйыстарын ылап-ла дурап-биле көрдүвүс. Александр Сүлдемович аң дээнде черле арай хөөреди аарак чугаалаар кижиге болгай, мыйыстарының адырларын безин санап каапты.

Элээн сүмелешкеш, мындыг түннелге келдивис: бөгүн оларга дегбес. Чүге дээрге үе орайтаан, бир эвес аңны балыглапсывысса, ооң-биле сүржүр шак чок, дораан караңгылаар. Даарта даң бажында кээп боолаар.

Оожум ээп алгаш, Ыдыкшыл онгарының эрининде эри-

вээн хөртүк чанынга чем кылып чип хонар дээш чорупту-вус. Тайга тазында пөштер черле чолдак болур чүве, күзүн тооруктарынга чадаг кижиг холун безин чедир сунуптар. Ындыг пөштер аразында чодур дыт дөзүнге одагланып алган бис. Дегийт-ле аъттарывысты оъткаргаш, караңгылап чорда, одаг чанынга эккеп баглагылап алдывыс. Адыглар айылыдыг дишкен болгай.

Оон-на таваарлап эгелээн бис. Шай хайындырып алгаш, рюкзактарывыстан аыш-чемивис уштуп, отка чылыгып, хөөрежи олур бис.

Ынчан Александр Сүлдемович бир шил водка уштуп экелди.

— Сыннар база көрүп алдывыс. Ам чашпас болза хоржок, олча аайлашпайн баар — деп, эжим бо ынаан.

Мен кызыдыр ынавадым:

— Ону ижип алгаш орайга дээр хөөрежир, оон эрттир удуур бис. Эртен хол-бут база сирилээр, чазыг үнер. Ам күүсетпес болзувусса, чөпшээреливис өлгени ол. Даарта сөөлгү хүн болгай.

Киживис водказын суйбап, элээн боданып олуруп-олуруп, ынаар рюкзак чанында тургузуп кагды оң. Ол та канчаары ол, Александр Сүлдемович эзер-чонаан дөженип, сыртангаш, одагдан озалааш чыдып алгаш, дораан удуй берди.

Алдарлыг артистиң аажы-чанын пат-ла билир кижиг мен. Ол бичип чүве амзапканда, кыжын безин узун даңны атсы хамнаар кижиг. Бажы-даа аарывас, суксавас-даа, карак-даа шиммес, эртенінде ол-ла хевээр аңнап чоруй баар. Сөөлүнде бодаарымга, ооң «хамнаарында» ужур-ла бар, ынчап чорааш, шинге ойнаар сөстөрүн доктаадып алыр. Өөрү ынча дижир болгай. Таваккайның бир өөренип алган ролю бажыбиле кады калыр, каш-даа чыл болганда, утпаан болур, дүне оттур соккаш-даа айтырар болза, чугаалап бээр. Таваккай аңнап-даа чорааш, ажылын кагбас кижиг.

Адыглар дугайында чугаа дыңнааш, черле сестип, одаг кыйында дытка чөленип алгаш, от чүшкүрүп, удуучаңнап орган мен. Ол аразында кум кынны берип-тир мен. Ынчан уйгум кадында бир-ле амытанның буттарының даажы диртилээн ышкаш болду. Серт кылдыр отту чаштап келдим. Караам көрүптеримге, одаг ыжының адаандан аажок улуг мелдер чүве үне халып келди. Канчаар-даа чай алынмаан мен. Адыг!

Адыг одагга ыяап-ла чыт адаа-биле келир дижир болгай, ол база ынчалды. Эжим удувушаан, бооларывысты дөө одаг ындында пөште чөлөндир салгылап каан турлар. Ол ара-

зында багай угааным черле шору ажылдап турду — алгы-
рар, кышкырага-даа, дуза бербес деп чүвени ылап билдим.
Караамны имирерти көргөш, шыгырт олурупкан мен. Эжим-
ниң база одунмааны чаян болган.

Адыг ыш адаанга тура дүшкеш, думчуун чүш кылды. Оон
семдереш кылдыр чайлай халый бергеш, одагны эргий көр-
дү. Бүгү байдалды сезик чок кылдыр көргөн боор, мажаа-
лайның карактары чырыкка өөрени берген хире дег болган
соонда, эжимниң талазында аъш-чем чанында барды. Эң
баштай-ла Таваккайның тургузур салып каан водказын ту-
дуп алды. Дораан-на шил аксынын демир бөөшкүнүн хоора
соккаш, чырыкка кылаңнадыр көргөш, отче октапты. Оон
шилди оң холу-биле чайгылааш, водканы аксынче кудупту.
Ол-ла дораан тырлы берди, аксында водказын төлтү, ажыр-
ганып, харлыгып, куза чазып, бажын чайып шаг болду, оон
солагай холу-биле рюкзак кырында чыткан колбасаны се-
гирип алгаш, ону чыттап, дайнап оргаш, арай боорда орта-
ланып келди. Оон карактарының чажын холунун арты-биле
чоткаш, водкалыг шилди кончуг топтап тургузур салып
кагды.

Мен дээрге ыгыя берген олур мен. Чамдыкта чыт мерге-
ленгеш, одагның ыжы кырымга кээрге, оон тынып чадап,
харлыгып, чөдүрер чазып девидей-даа бээр мен.

Адыг бир бергени эртип алгаш, рюкзактарны үжөп эге-
леди. Хоюг сүттүг, консерваларлыг банкаларны ужулгаш,
солагай холунга колдуктап ап-ла тур он. Оон соонда хлсб-
терни, колбасаларны алгылап алды. Олары хойнунга сың-
майн, черге барып дүжүп-ле турлар. Катап-катап алгаш кус-
пактаарга-даа, бирээзи-ле ызырынмас мындыг болду. Орта
ынчаар адыг хилинчектенип шаг болду. Чадап-чадап кааш,
ап алган хамык чемин черже тө октапты. Оон кезек бодан-
ган дег болган соонда, адыг бир рюкзакты алгаш, донгай-
тыр силгээш, хамык чемин ынаар суга берди. Ам-на аргазын
тып алган-дыр, дүрген чорзун деп, алгап-йөрээп олур мен.

Ол аразында кончуг хугбайым — Таваккайым тепкиле-
нип, чугааланып, улаарап эгеледи. Черле ындыг аза болгай,
даңгаар улаараар, черге база ындыг. Бир катап чанынга
чыткан эжиниң думчуун ханзырадыр шашкан дижир чүве.
Сымыранган кижини көрүп кааш, адыг кезек када сезиктин
кончуг тур. Ам-на херек аксы алчайды деп бодаан мен. Чүү
кончуг угаанныг адыг ыйнаан, улаарап чыдар кижидир деп
билген боор, бодунуң ажылын уламчылай берди. Удаткан
чок хамык чемивисти рюкзакка таваан карартыр суп алгаш,

эгин ажыр октааш, ийн буттап кылаштап чорупту. Харын шымбай адыг-дыр, оода водканы арттырып кагды деп, өөрүүр-даа хевирлнп мен.

Мен дээрге адыгның ажыт кирерин манап, тура халыгы-рынга белеткени бердим. Ол аразында адыг одагже дедир хая көрнүп келгеш, бир холу-биле хаваан тудуп алгаш, элээн боданып тур. Оон одагже катап майтаңнадыр базыпты. Келген дораан шилди алгаш, водказын черже мойтуладыр төп бадырыпты. «Таптыг-дыр бе, Таваккай!»— деп, бола мен. Сава октавас деп тыва улустуң бурунгу чаңчылын ёзугаар адыг куруг шилди черге камны кончуг чыттыр салып кааш, рюкзагын чүктеп алгаш, үш дүмбөй караңгыже мстпеннедир базып чоруй барды.

Адыг ажыт кирери билек тура-ла халыдым. Дегийт-ле бооларда бардым. Алгырып-ла үндүм:

— Тур, тур! Ат болдувус!

Александр Сүлдемович отту чаштап келгеш, сербээдей берген олур. Оон хыйланып эгеледи:

— Базырныгып ат болур частым. Кижин өлүп чыдырда, чүге оттурбадын?

Мен база хорадап аттыг мен:

— Сээң өлүп чытканыңны кым билген. Харын мырыңай иелдиривистиң амы-тынывыс хыл кырынга турду. Адыг келгеш, хамык аъш-чемивисти дөгerezин чүктеп аппаратты. Араганы төптү.

Кижим бүзүрээр дээр ужур-даа чок:

— Бодун үңгүп алдың ыйнаан. Бүдүп шил водканы чааскаан чооглап алгаш, меңээ чалчып бе?

Бүгү херекти дөгerezин бирден бирээ чокка чугаалап бээримге, кижим арай боорда бичиң бүзүредди ышкаш. Ынчалза-даа эжим улуг-ла шынзыкпаан. База катап-ла шөлээн удуп чыдыпты.

Адыг аалдап келген душта ийн адывыс баглап каан чолдак пөштерин селеннедир силгип турганнар болгай. Аргамчылар быжыг болгаш салбаан. Чаяан болган чоор.

Мен дээрге ийн боону кускаптап алгаш, от чүшкүрүп олур хондум.

Эртенинде имиртинде-ле турган бис. Адыгның изи-биле чоруптувус. Одагдан ырак эвесте ушкан дыт кырында уу тудуп каан чартык хлеб, кашпыйтыр часкап каан чангыс консерва арттырып каан болду. Чаагай болганнары ол боор, чигирзиг хоюг сүт биле колбасаны хоо-дазырт кылдыр аппараттан.

Бо бүгүнү көрүп туруп-туруп, Александр Сүлдемович чу-гаалады:

— Кижилерниң иштин-хырнын безин билир, харын куль-турлуг адыг-дыр.

КЕСТИК-ДОНГУРАК

Шагда аңчылар динң сояр кестиктиг чоруур. Ооң хү-лээлгези чүгле ол эвес. Ас, күзөң, кырза дээң чергелиг өске чижик аң-мең-даа өрүүр, алгы-кеш-даа өңнээр, анай-хура-ган-даа акталаар. Ол ыяштан азы хөмдөн кылган тускай хынныг болур, чок болза улуг бижектиң кош-хынныңа база ап чоруур.

Бо шагда ындыг кестик тывылбас. Ону согар дарганнар ховартаан.

Бир күзүн кады диннеп чорааш көөрүмге, кожам Ооржак Хапыжыкович демиртең донгурактыг болду. Швергини кон-чуг, артында дөрт адыр — улуг, биче ийи бижектиг, серээ-лиг, шивегейлиг. Тайгага солуттунмас эт, ёзулуг-ла аңчы кижиниң бижээ. Ооң эң үнелиг эртинези — улуг бижээ. Адаарга ындыг-дыр, ооң хөмчээли бичин болдур ийин, кес-тик хире. Оон улгатпас-даа, оон бичелевес-даа. Бизи узун, бажы шиш, чиңге.

Ооржак Хапыжыкович оозун кестик-донгурак дээр кижн чорду. Ылап-даа тыпкан ат. Хоочун аңчы кестик-донгураан тудуп алгаш динң сойганда, ша-даа чедирбес, чызырт кы-лыр. Ол-бо өрүгүлээш, ийи будун, кудуруун кежинден адыр-ган соонда, сонгу дыргактарындан ызыргаш кулактарынга чедир сывыра соп бадырыптар, оон база диштери-биле хө-миргилептер, хирт-ле дээр, динңниң кежи биле эъди ийи башка чыдар. Шагым көрүп алгаш, санап турган мен, Оор-жак Хапыжыкович бир динңни бир минута иштинде сояр кижн. Кештин эъдин аштап, дизигге кадырарда, харын үр болур. Далашпас, аңдарып-дүндерип, тудуп-суйбап олуруп бээр, хан кучук черлерин кестик-донгураа-биле сүвүрүп, ок балыын эде суйбап, өл өзээнге кирер, ана кара-ла хинчек. Бо кижн ийинден көргөш, хейде-ле даржылып каар.

Мен ындыг эвес кижн чордум, сыр дедир. Бир динңни он ажыг минута сояр, ынчалза-даа кеш кургадырда үр болбас. Эъдинден адырган дораан дизе шаап алыр. Сөөлүнде кады садып тургаш көргөн мен, Ооржак Хапыжыковичиниң өлүү-нүң өртээ мээңинден улуг болур чораан.

Кешти сояры-даа, оон өртээ-даа бижектен улуг хамаа-

рылгалыг болурун билген мен. Мээң калбак бистиг донгураам ырбыска хол-буттар өрүүрүңге таарышпас, шевергин эвес, чок болза доора ора шелиптер, черле эпчок боор чораан.

Ол күстен эгелээш, Ооржак Хапыжыковичини дег, кестик-донгурак тып алыр деп шитпирледим. Кандыг садыгларга кирбедим дээр, Кызылга-даа, районнарга-даа хайдынар чүвем ол. Саян артында хоорайлардан-даа, Москва, Ленинградтан безин дилеп турдум. Кестик-донгурак тып алыр дээш чадап каан мен. Оон Ооржак Хапыжыковичиге садыг бижээнден кестик эгедип алгаш, кестик-донгурак дугайын уттупкан мен.

Ийн-даа хире чыл эрте бергенде, Барык аксының үстүнде Чеди-Саң артынга спиннинг-биле күзүн балыктап тургаш, улуг шортан тудуп алган мен. Бажыңга келгеш оомну аштап кириптим. Иштин чара кезипкеш, кодузун суйбаарымга, ынаар сырыпкан балыктарындан аңгы, кадыг чүве база бар болду. Ол кандаай чоор, шөйбек дашты канчап ажырыпкан шортан боор деп, кайгап кагдым.

Улуг белдернин, шортаннарнын, мыйыттарнын чип алган балыктары чаа болза ажырбас боор чүве, чемге ажыглап болур. Өлүрүп алган шортанымнын кодузундан балыктар уштуп ора көөрүмге, ында шөйбек даш эвес, демир чор. Сегирип алган — кестик-донгурак! Ылап-ла ол, Ооржак Хапыжыковичини-ле олчаан. Даштында Москваның Останкинода бедик телесуургазын чуруп каан. Бир талазында «г. Павлов» деп бижиктиг. Кестик-донгурак садып алыр дээш, хейле түрөп, хамык кода-хоорай кезип чораан-дыр мен, күзөп чораан күзелим, бодап чораан бодалым шортан иштинге чораан ышкажыл дээш амыраарым аажок.

Балык хырнынга донгурак чорааны ыңдыг-ла хуулгаазын эвес. Ол дег таварылгалар дугайын солуннардан, номнардан чангыс эвес катап номчаап мен. Бир кижиниң тудуп алган балының иштинге хол шагы чораан. База бир херээжен кижини төрүттүнгөн хүнүн байырлаар дээш аыш-чем белеткел тура, коржаадан балык садып ап-тыр. Кодузун чара кезипкеш аңгадап калган — алдын билзек чораан! Херээжен кижиге төрүттүнгөн хүнүндө оон артык белек каяа турар. Шаг-шаанда бир хааның кадыны алдын чүстүүн хөлчө оскунупкан чүве-дир. Хаан биле кадын эрлик оранынче айттангандан бээр үе-дүп болган, үе-садызы безин оларны уттуп алган. Оон тура чүс ажыг чыл эрткенде, кадынның хөлчө оскунупкан чүстүүн балыкчылар шортан иштинден тып алган. Ол балык ийн чүс чыл чурттаар дээрзин эртемденнер тода-

ратканнар болгай. Ынчап кээрге, алдын чүстүктү кодузунга шортан чүс ажыг чылда шөлөөн шыгжап чорбайн канчаар.

Мээң шортан иштинден кестик-доңгурак тып алганым энгини таварылга-дыр, оон-даа солун төөгү улаштыр болган.

Каш хонганда Ооржак Хапыжыковичиге ужуражы бергеш:

— Дилеп чораан эдимни ам-на тып алдым — деп чугааладым.

— Чүү эдинни?— деп, кижим дораап айтыра-дыр.

— Кестик-доңгурак аан.

— Аа — дээш, Ооржак Хапыжыкович диштерин агартыр каттырып кагды.— Кайда садып тур? Мен база алыр мен.

— Сээң кестик-доңгурааң бар ышкажыгай?— деп, кайгап айтырдым.

— Кайда боор, чазын чидирип алган мен.

Мен дораан сестн хона бердим:

— Өршээп көр, Ооржак Хапыжыкович. Мен сээң доңгурааң оорлаваан мен.

— Сен чүге оорлаар сен, чазын Азия төвүнүн чанынга балыктап тургаш, доңгураамны сугже оскунупкан мен. Каш-даа катап баргаш, сүзүп, дилеп чадаштым. Ол хевээр барган. Диниңээр үе база чоокшулап ор.

Мээң ам-на тыныжым ажып келди:

— Сеңии-ле олчаан кестик-доңгурак тып алган мен. Артында чаа эвес, эдилелге чораан. Оорлапкан деп баар ирги бе дээш, корга бердим.

— Чок, чок. Мээң доңгураамны кижн оорлаваан. Ылап-ла сугда. Сен кайыын тып алдың? Кым берди?

— Кым бээр боор, шортан иштинден тып алдым.

— Орта чоор бе?!— деп, Ооржак Хапыжыкович кайгай-дыр.— Шынап бе?

— Шынап харын — дээш, карманымдан тып алган кестик-доңгураам уштуп бердим.

Кижим доңгуракты андара-дүндере тудуп көргүлей-дир:

— Ылап-ла мээңин олчаан.

— Көңгүс дөмей чорду — дидим.

— Мээң доңгураамның серээңниң бир адыры сынык чү-вс болгай.

— Мооң база ыңдыг чорду.

Доңгурактың серээзин адырган — шынап-ла сынык. Ынчалза-даа Ооржак Хапыжыкович черле дүвүреведи.

— Адырам, адырам. Мээң доңгураам болза бични бижээниң бизинде чирик бар чүве. Кадаг тура кагыыр дээш ынчап алган мен.

Адырып көргөн — чирик!

Ооржак Хапыжыкович ам-на алгырыпты:

— Ылап-ла мээң доңгураам-дыр. Балык иштинче канчап кире берген чоор?

Мен аңаа тура, солуннардан, номнардан билген чүүлдеримниң дугайын чугаалап бердим.

— Шортанны кайыын тудуп алдың?

— Сээң доңгурак оскунупкан черинден эвес.

— Ам кайыын?

— Ийи-Тал суурнуң үстүнден.

Шынап-ла кижиге бүзүрээр арга чок ужурап болду. Кызыл биле Ийи-Тал аразының ыраа чүс километр чыгам болгай. Балыктар ол хире тояр боор-дур.

Тып алган кестик-доңгураамны ээзинге эгидип бергеш, чугааладым:

— Моон соңгаар сугже оскунмай көр, Хапыжыкович. Ам балык чиптер болза, ону кым тывар, хайыраан эдин бажы-биле барганы ол. Динч сояр бижек чок ат боор сен.

Ооржак Хапыжыкович доңгураан менче дедир сунду:

— Ам сээңи болзун. Мындыг кестик-доңгурак эдилек-сээн болгай сен, күзелиң бүткен-дир. Шортан балыктың белээн эдилеп каг.

Кестик-доңгураам ам-даа бар. Ооң-биле динч-даа сойбас кижиге мен. Чиде бээр деп сезингеш, бодумга безин ап чорбас-тыр мен. Ол солун төөгүлүг кестик-доңгураамны адыг аалдаан огум-биле катуй пөсте ораап алган, столум иштинде тураскаал кылдыр шыгжап чоруур мен.

Владимир Серен-оол

ДЕПУТАТ ИДАМ

Харлыг баштыг Кавказтың Кара-Далай эринде, кайгамчыктыг чараш бойдус чурумалдыг Гаграга Идам дыштанып турган. Ол бүгү назынында арыг агаарлыг сыннарга кадарчылап өскөн болгаш пансион чоогунда сесерликке селгүүстеп кээр чаңчылдыг.

Идамның сесерликке көстүп кээр шагында болчашкандаа чүве дег, дөң баарынга пансиондан аңаа чыгып кээр даштыкы туристер база турган. Олар хөй-даа эвес беш-ле кижиге. Доозазы достагар кара, ортумак шаажаң аяк эрни

чыгам көстүктөрлүг. Мугур сөөм чыгымы кылын улдуңнар-лыг идиктерин кылаштаарга чүлгүп чоруур алгыг хончулуг чүвүрлеринде ан-араатан чуруктары болгаш янзы-бүрү хө-рек демдектери кыстыргылаан болгулаар. Ол үш херээжен биле ийи эр узун сандайларга олурупкаш, таакпылай бээрге, көк ыш оларның кырынга дүргектели бээр. Карыш чыгам сигареталарны үзүк-соксаал чокка соруп кээрге, ынчанмай-ан.

Элдеп-ле чанныг улус. Дээргилер-ле болгаш ындыг чүве боор он, ынай-бээр көөрдө безин дээр актап, мойнун кагып, үстүндөн куду көөр. Олуларда шала ийленип алгаш, солагай дискээниң кырынга, он будун ширээлендир салып аар. Агай-лары безин улус олулар сандайның кырынга буттарын хөл-бестендир хере теп алгаш, дыл билбес кижиге дынналары ындыг чүве ийикпе, чиктии сүргей кылдыр алгырып чуга-лажыр. Ынчап олура аныяк эр чоанаада-ла чиңге белин чоон кур-биле кезе тыртып алган, чанаш чыгымы, ажык хөректиг агайны дөңмээниң кырынга сандайландыр чыра кус-пактааш, чырык хүндүс-ле ыят чокка ошкай-даа бээр. Че, дээргилерниң оозу кымга сонуурганчыг деп...

Дээргилерниң эң улуу шала турум-даа болза, Идам-биле чугаалажыксаары кончуг хевирлиг. Ол бо-ла шала хүлүм-зүрүп алган, дөңгүр бөргүн уштуп, бажын соғаннады аарак мендилеп чедип кээр. Орустап чугаалаары шору. Идам оон-биле чоргаар мендилежип кааш, өскээр чардыгып, чаңчык-кан айы-биле солун номчуй бээр турган. Дээрги Идамның сандайын долганып, чечектер кайгаан кижин бооп турар-даа. Сактырга-ла чугааны чүдөн эгелээр чоор деп турганзыг. Идам дээргиниң ажык хөрээнде терең дүктөрниң агаргылай бергенин көргөш, кижиниң мага-боду дүктүг чүве болза, на-зылаарга ак өшкү апаар-дыр аа? кылдыр иштинде бо-данган.

Идам даартазында дээргилерден шала ырадыр, фонтан-ның өске талазынга олурган. Биеэги-ле дээрги эвилени кон-чуг бо-ла келген. Олар бо удаада таныжып, кайыын келгенин билчип алганнар.

Дээргини мистер Хименес дээр, америк кижин болган. Ол Идамның Тывадан келгенин дыңнааш, өөрүнче бодунуң ды-лынга каш сөстөр октапкан. Олары ону-даа дыңнаар арга-жок, бир агайның холдан салбас, көдүрүп алган чоруур ху-раган дүктүг, хаван кулактыг өртең кызыл хавазын чаш уруг ышкаш эргеледип олурганнар.

— О, кэй! Тыва чараш чер дээн. Ол дугайын «Советский Союз» журналдан бодум дылымга номчаан мен — деп, мис-

тер Хименес чугааны уламчылаксаанзыг, келдирлей аарак чугаалаан.

Ол өйде агайлар алгыржы берген. Мистер Хименес буруулуг болдум дээнзиг согаш кылынгаш, агайларже далажыпкан. Идам көөрге, «Ыттыг кадынның» өргөн-кызылы серликте кара диис сывырып халып турган. Дээргилерниң алгы-кышкызы ана бир өрт болган чүве-биле дөмей-ле. Ол ынчап турда мистер Хименестиң эгин ажыр авый-шавый кастап алган чүвүрүнүң кастаа адырлы берген. Идам шыдашпайн каттырыпкан.

Даартазында хүн Идам шиник кылдыр кеттингеш, сесерлик кыдыында киоскиден чаа солуннар садып алгаш, дүүнгү сандайынга келген. «Советская Россия» солунда «Тыва даг-дүгү» комбинаттың ийиги ээлчээниң дугайында бижээн болган.

— Экии, дээрги Идам — дизе-ле мистер Хименес бо келген.

Идамның хөрээнде Тыва АССР-ниң Дээди Соведа дээн алдын бижиктиг, ак-көк хаажылыг кызыл тукчугаш демдекти мистер Хименес сегирип алыр чыгыы, Идамдан харамдыгып айтырып-ла олурган.

— Дээрги Идам, силер хой малдап турар кадарчы кижинен дидинер, ол хиреңерде күрүне, эрге-чагырга херээн база башкаржыр турганыңар ол бе?

— Ындыг алаар. Бистиң күрүневис дээрге-ле бистер боттарывыс-тыр бис. Бисте хамааты кижини бүрүзү сонгуур, сонгудар, эрге-чагырганы башкаржыр эргелерлиг, мистер Хименес.

— Силер чүгле Тывага депутат болур эргелиг-ле ыйнаан силер?

— ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң-даа Дээди Советиниң депутаты болур эргелиг мен, ынчанганда чоннуң идегелин чаалап ап, ак сеткилдиг ажылдаар апаар. Бо-дур бис. Мээң Тывамны бо төп солунда бижип, бүгү чуртта чарлап турар-дыр. Бо база-ла күш-ажыл-дыр — дээш, Идам солунун дээргиге сунган.

Мистер Хименес солунну номчувушаан айтырган.

— Бо комбинаттың эң улуг ээзи кымыл?

— Кым боор. Бистиң — чоннун, күрүнениң комбиннадыдыр.

Дээрги ыятканзыг хүлүмзүрээш айтырган:

— Чаныксаар-дыр силер бе, дээрги Идам?

— Мен дээрги эвес, анаа хамааты кижини-дир мен, мистер

Хименес. Кайнаар чаныхсаар мен. ССРЭ кызыгаарын-на ашпазымза аалымда кижы ышкажыл мен.

— Ам каш харлыг силер?

— Октябрь революциязы-биле чажыт мен ийин.

— Ачаңар бар бе?

— Бар. Ам сезеннээр ирей.

— Ол, хөйүнү-ле көргөн ирей-дир аа?

— Ындыг. Дерин, ханын төп чорааш чаалап алган амы-дыралының чаагайын магадап, ханып чоруур кижы.

— Силер чүү дээш демисежиң, чүнү магадаар бодап чоруур силер?

— Партия, чонум ышкаш тайбың, эп-найырал дээш демисежиң чоруур мен. Силерниң болгаш бистиң космонавтыларывыстың кады ужудуушкун кылганы ышкаш делегейниң улустарының демниң тайбың күчүзүн магадаксаар мен.

Мистер Хименес боданы берген. Идам шагынче көргөш, уламчылаан:

— Мен далажы бердим, мистер Хименес. Буруудатпайн көр, соонда чугаалажыр бис, өнүктөр болур бис.

— Ындыг-дыр, чаа-чаа ужудуушкуннарже!— деп, мистер Хименес сагынгыр харыылаан.

— Ындыг-ла болзун. Чорук чогузун — деп, чугаалааш, Идам мистер Хименестин холун дынзыг туткаш, чоргаар базып чорупкан.

СООК-ИРЕЙЖЕ ДӨГЕРИНГЕНИМ

Чугула херек ужурунда ажылчын комитетте кел дирткен болду. «Шагаа бүдүүзүндө чүү-ле болганы ол ирги, чүнү-даа үүлгөтпээн-не болгай мен» деп сезиктиг боданмышаан чеде бердим. Даргам чугаа шөөр эвес, дорт чугаалады:

— Санмал, онза даалга бар, дом. Аныяк, шимченгир, шүлүктөй аарак чүгээр чугаалаар-даа кижы болгай сен. Хойжу бригада төвүндө чурттап турар хойжуларның коданнарын эки билир кижы сен сен. Бодуннун бригадан аалдарын эргий Соок-Ирейлээр болган мындыг ийин бо... Ыт чок болза ындыг-дыр деп чөпшээрешкен ышкажыл. Эки-дир оо. Доктугуже көрүп олураарың, ону Соок-Ирейлезин деп бе? Ол эрткен чылын үлүүн эрттирген болгай. Белде хөртүкке машина дүшкөш, донуп, грипптеп кезээн мен дээр талаар эштир. Санмал, бо чылын оваарымчалыг болуңар. Үш аътты кошкаш, шанактанып алган болза көрүштүг чүве, ол-даа хей боор, аалдар аразы ырак, хөртүкке аъттар кожаалыктаар деп бил. Ынчанганда мээң «Газигим» мунгаш, сиген

сөөртүр орук-биле одуртур кагар силер. Чолаачыны солдат ышкаш белеткендирип каар мен. Конфет-чигир, идик-хеп белен, чүгле бурунгуу чылын Хапый ышкаш «эзенги дыңзыдып» болбас, малчыннарың база хол куруг орбас улус, оон ояр херек. Соок-Ирей чүгле ужа-төш, сарыг шай ижер-чиир деп ужурлуг, дом. Дирекция, парткомну бода. Ажылчын комитеттен аъттандың көрдүн бе. Холун кай, охаай,.. дыңзыг тут. Ол болгай. Оон кээриңге оон-даа дыңзыг тудар мен, ошкап-даа каарым чадавас. Че, ам күүседип кирипит, дом...

Даргамнын күштүг аспаа-биле мыжырадыр тудупкан салааларым ыстаары читсе-даа, ол дүне Соок-Ирей «сургуулунга» белеткенип, дүвүрөп хондум. Бичип удуй бергеш, дүжжээн дүжүм мырыңай дүш эвес дивеспе. Айга, Марска, Антарктида, Артикада-даа Соок-Ирейлеп, джунглиде Изиг-Ирейлеп-даа турар мен.

Соок-Ирейнин чуртунун соок хады сыылаар, хнилээр чүве. Оттуп кээримге, ылап-ла сонгада «човуртаан» дүвү-шуурган улаан тур. Дашкаар үнгеш көөрүмге, аязыр-даа чаяан чок, дээр дешти берген ышкаш дивес бе. Халап-ла болган чүве. Чөпшүлүм аажок чөпшээрешкенимге кылыктандым-даа. Ам канчаар, хүлээнгени күштүг.

Чугажак, хүрең-кызыл пөстен тон даштындан кедер кылдыр хөлбейтир даарааш, эдектерин, моюндуруун өнөдөөн хөвөң-биле шап каан тонумче, тейи кызыл хөвөң бөргүмче, тус чер уксаалыг, тулган ирттин кудуруу дег база-ла хөвөң салымче көрүп ор мен.

«Хат хадызын-на харын. Эрги чылдын эрбениг багын сывыра шаап апарзын» — деп, кырган-авам өштүг ышкаш чугааланды. Бир-ле чүве бажым тейинде чык-дарс диди. «Хамык хөвөң каасталгамны мындыг күштүг хат шынап-ла «сывыра» шаап апарза». Кыштагларга баргаш, дөмей-ле даштыгаа кылаштаар болгай мен. Кандыг бир чүве болуп, орукка турупсувусса? Хар, хөртүк, хамык хараган эдээмде хөвөңнеримни элберлеп, самдарлап каапса! Бо-даа болбаан-дыр. Боданганы — ботка херек. Олутта олча чок. Чудуруум чудук алдынче супкан мен бе, угаанымны ыт чипкен эвес. Думчукка тулганда — бызаа сугжу».

Аптарамны ажиткаш, узун дээш холуп чораан кызыл торгу додарлыг, хураган кежи тонум кедиптим. Ак чычы курну куржаныптарымга — олурган кижилернин караа мен-де-ле келди. Кезек тургаш, бажымга ийи бодал чык диди: «Энир чаа кадайым ак хураган кежинден чени чок чуга хөректээш даарап берген болгай...» Оон артынчыларын өске аптарадан ушта соп эккелдим. Кадайым эскерип каан боор,

ол артынчыларны диле кезип, чамдыктарын кошкаш, тонум адаан долгандыр, даштыы хоюм кезин эринин дургаар, моюндуруум долгандыр туткулааш, дүгүн андара даарап эгеледи. Кадайым кады дузалажы бергенде, хамык чүве эки бооп доостурун билир-ле болгай мен.

Тон белен. Бөрт, идик херек. Ушкү бодал чык диди. Үне халыдым. Маажык ирей сугже маңнап бар чорумда, бир катарчының чодурааның кара-хүрең сывындан кылган даянгыжы чыдыр. Дораан-на сегирип алдым. Ол-даа болза,— орук олчазы. Даянгыыш бар.

«Маажык шыңгыы ирей болгай» деп, дөрткү бодал дырс диди. Бажыңга дедир келгеш, Чаа чылга бодум хуумда белеткеп алган шампанскоемни ап алдым. «Ооң меңээ херээ чүү деп, даргам чагаан-на болгай. Кедерезе келир чылды, харын-даа дараазында беш чылды төндүр-даа ишпезимге каддымга-ла ажыктыг ыйнаан. Пенсияже үнгеш, үе тура-ла бергей... Че, үен чүве бодаваайн» деп бодавышаан базып ор мен.

Сөнүм дээш Маажык ирейниң өөрээни-даа кончуг. Бурун Тываның модазын езугаар даарап, ак кодан кежи бөргүн, ак өшкү кежинден андара даараан чинк, чымчак иднин алгап-йөрээп олурар, ачылатты. Ирей мээң папаха бөргүмнү, уждукчу акымдан алган идиимни кедипкен, карыш ажыг ак салын суйбап олур. Салды көргөш, дап бердим. Меңээ мындыг сал херек болгай. Бо ирей экииргек-даа болза, бош эвес бодунда салын канчап берип шыдаарыл.

Бешки, мерген бодал чык диди. Бажынымче маңнаплаттым. Кадайым дүүн чаа карарты будуп алыры-биле ак сарлык дүгүнден баш дүгү хевир киирер шиньон кылып алган болбазыкпе. «Авазы, амыраам, черле чидирбес мен. Бодум салымдан артык кадагалаар мен. Ок, бодум салым даадым, ону чүлүп кааптарым уткан-дыр мен. Сээң эң үнелиг сарлык бугазының кудуруундан кылган шиньонунну аан» — деп, арай боорда ээрежип тургаш, чөпшээредип аптым. Салымны бөргүм иштинге илгеш, чуларлай кедиптим. Көрүнчүкке көрнүрүмге езулуг-ла, харын-даа көстүп көрбээн, көдээ черге төрүттүнген Соок-Ирей апарган мен. Шии бөлгүмүңге арынны кырган кылдыр будуурун өөрөнгөн мен, Соок-Ирейниң сөстери баш иштинде белен болгай.

Уругларга болгаш улугларга бээр белектерлиг шоодайымны бо эктимге чүктеп алайын. Өске эктимге инчеек чоруур. Аңаа чаш хураганнар сугар апаар. Соок-даа болзумза — сеткилим чылыг. Соок-Ирей бардым-на, чолугайн, Чаа чыл-биле.

ДИРЕКТОР

Тоожудан эгелер

ҮШКҮ ЭГЕ

Кыргыз бичиизинден тура-ла кадыг-бергеге чаңчыгып, аажы-чанын, тура-соруун күш-ажылга дадыктырып келген болгаш ам ооң мурнунда диргелип келген бергедээшкиннерден коргуп, сүртевээн. А харын оларны дүрген ажып тиилээр күзел ону хей-аът кирип турган. «Кайыын мал чемн сураглаарыл?». «Малдың баш санын моон соңгаар улуг чидириг чокка канчап камгалап алырыл?». «Чилчии үзүлгөн чөлдүр инектерни бут кырынга тургузарының аргалары чүл?» — дээн айтырыглар Семис-оол Севековичиниң угаан-бодалын доюлдурган.

Директор бодунуң амыдыралындан болган бир таварылганы сактып келген. Ооң ада-иези он шаа бода, үжөн ажыг шээр малдыг чораан чүве-дир. Бир-ле кыш дендин соок болгаш кылын харлыг болган. Араттарның чайын белсткеп алганы эвээш-биче сиген-ширбнижи кыштың чарты эртип чорда төнгөн. Тал, терек будуктарын кезип, хээп, дөңгеликтер баштарын карартыр эжип берип турда-ла, малдың күш-дөңгели чоорту баксырап келген. Чазын боос инектер чилчии үстүп чөлдүрээш чыдыпкан. Семис-оолдуң авазы шиви будуун, терек, тал картын улуг пашка хайындыргаш, ооң суун чөлдүр инектерге ижиртип, а ачазы дөңгеликтерден өлөң сигенни чулуп эккеп берип турза-турза, чыткан инектер удаваанда бут кырынга туруп келгеннер. Чүгле көк шымырарып үнүп кээри билек, арган инектерни даг эдээнче сүрүп, оъткарып эгелээн. Кошкак мал көк оъттааш чини суугап, сегиир туржук улам баксыраан. Ийи баш хораан-даа. Көккө үзе шаптырган деп чүве ол.

Чилчии үстүп чыдыпкан инектер хөй эвес. Оларга шиви будуун, терек картын хайындырып бээрин организаптап болур. Арткан арган-чөлдүр инектерни бар сиген, саванни хээндектеп, ону янзы-бүрү холумактар-биле чемишчидип болбаазыраткаш азыраар апаар. А сиген, саван кончүг эвээш. Арган малды шору күш кирип албаан шаанда, көккө ону оъткалары айыылдыг. Ынчап кээрге, ыяап-ла сиген, саван сураглап тывары чугула. Арган-дорган хойларга, чаш

хураганнарга база бызаа, молдургаларга, бөдүүн мал чеминден аңгыда, сүүзүннүг чем — сула, чарба херек. Сүт саалдазын көвүдедиринге чулуктуг чем — силос эргежок чугула.

Ийет, «Чодураа» совхозта сиген-даа, силос-даа арбын. Николай Иванович-биле чугаалашса бир чүве бүдер чадавас. Чугаалажырда эптиг-чөптүг чугаалашпас болза хоржок. Оон башка холу быжыг кижин болдур ийин, белен-селен чүве черле салбас. Николай Иванович Андреев-биле беш чыл кады эп-найыралдыг ажылдадывыс. Бот-боттарывысты чаңгыс сөстен билчир болгай бис. Байдалдың аайы-биле Андреев ам мээң дагдыныкчым апарган-дыр. Мынчап кээрде, ол мени черле деткир, дузалаар ужурлуг.

Адыр, адыр... «Олутта олча чок, чыдында чыргал чок». Борбак башты дескингиже боданып олурбайн, дарый хөделбес болза хоржок. Ийе, хөделир, хөделир... Олутта олча бар эвес...»

Семис-оол Себекович конторадан үнгеш-ле, фермаже углай базыпкан. Аңаа кээрге, эртенги саалда доозулган, кадарчылар инектерни одарже үндүр ай деп турган. Саанчылар сагган сүдүн күрүнже чүдүреринге савалап белеткээш, ам кызыл-булуңда бичии када дыштанып олурганнар.

Семис-оол Себекович казачаны артап чоруй-ла:

— Экин, эштер! Силерге шаптыктавас-ла боор мен аа?— дээш, эжик аксынга турган.

— Экин, экин, дарга. Эртиңер, боже эрте бериңер — деп, олурганнар дегийт чалаан. Директор дөрже эртип, чанында сандайга барып олуруп алгаш:

— Сүт саалдазы арбын бе? Бир инекке онааштыр орту-маа-биле хүндүс чеже килограммны саап турар силер, дунмаларым?— деп, «дунмамайлаар» чаңы-биле айтырыпкаш, «менден улуг угбалар эпчоксуна бээр ийне» дээн бодалдыг саанчыларны эргий көрүп олурган.

— Долума, партия бөлүүнүн удуртукчузу кижин сен чугаала, че — дээш, саанчылар хоюг кара карактарлыг, таңдаш думчуктуг, кызыл чаактарлыг, үжен хар четкелек чоруур аныяк херэеженче көргөннер.

— Эвээш, эвээш ийин, эш директор. Бир инектен дөңгүплө үш килограмм сүт саар-дыр бис. Ынчанмайн канчаар, чер оьттаар инектерде сүт кайда боор. Немелде чемнин бараанын-даа көрбес-тир бис — деп, Долума шыңгызы сүргей харыылаан.

— Мал чеми чогуң кым-даа кончуг эки билер. Ынчалза-даа ооң-биле көжегеленип болбас. Бистиң сорулгавыс — бо

берге, дүшкүүрлүг байдалда сүт саалдазын көвүдедириниң аргаларын, курлавырларын дилеп тывар. Силер, саанчылар, харын чүнү сүмелеп болур силер?— дээш, директор ол-бо талаже кичээнгейлиг көргүлээн.

— Мында сүмелээр чүү боор, дарга. «Инектин сүдү дылында» дээр ийик чоп. Чем, чем херек ол-ла-дыр — деп, шала кыжыра аарак харыылааш, арган мага-боттуг, узун-чинге арынныг саанчы өөрүнче хүлүмзүрүп каан.

— Мал чеми херек деп чүве, ийиге ийини кадарга, көвүдедиринге-даа дөрт болуру ышкаш, билдингир-дир. Ону кайыын алырыл ынчаш? Тоолда ышкаш дээр-кудайдан төктүп турбас-тыр. Азы илбилеп көөр бе? Араңарда илби-шидилиг кижиге кымыл?— деп, Семис-оол Севекович кыжырышкынга удур бактаашкын-биле харыылаарга саанчылар чир-шоң дүшкөн.

— Баштак-шоодуг биске дузалавас, уруглар. Аргалар, курлавырлар дилээр чер чок. Мен бодаарымга, инектерни кадарарын экижидер херек. Бистин кадарчылар одар солувас, инектерни хүннүн-не Пагалыг-Шалбааже сүрүп каар. Ында шынарлыг ойт бар эвес, чүгле кыяр-сиген ийик чоп. Калбак-Шынааның дөнгеликтери, Улуг-Ховунуң кадары шокарара берген-дир. Малды анаа таарыштыр кадарар херек — деп, хар-назыны элээн дөгүй берген угбай сүмелээн.

— Инектерни чылыг суг-биле суггарар херек. Суг чылыдар үлгүүр доскаарның ажыдар краны шагда-ла оорулган. Ону дарый кылдыртырын кым-даа оралдашпаан, ооң кымга-даа херээ чок боор-дур — деп, хып дээн аныяк саанчы комудаан.

— Хандынмааның саналы шын. Оорулган кран, одаттынмас доскаар, хагдынмас хаалга, бузулган сонга кылдыртыры, септедири ферма эргелекчизинин херээ болгай. А ол маңаа каш-каш хонуктарда келбес, көзүлбес-тир — деп, Долума шүгүмчүлей аарак уламчылаан.

— Инекти кадарарын, суггарарын шын организаастаары чугула айтырыг болбайн аан. Ынчалза-даа чарба, силос чокка сүт саалдазын канчап-даа көдүрүп шыдавас бис — деп, булуңда мынчага чедир ыт чок олурган калбак ак арынныг, карак шилдиг аныяк херэежен оожум туруп кээп саналдаан. «Бо-даа специалист кижиге ышкаш» — деп, саналдаан херэеженниң чугаазының аянын дыңнааш, Семис-оол Севекович иштинде бодаан.

Долума тура халааш:

— Сүт бүдүрүлгезин көвүдедиринге чарба, силостун эркежок чугулазын Тамара угаады-дыр. Мурнунда ол айты-

рыгны та чеже катап тургускан бис. «Чок чүвени силерге кайыын тып бээр мен» — дээш тоовас ийик чоп. Чарбаны, силосту зоотехник ам кайыын тывар ирги?— дээрге, олурганнар чир-шон дүшкен.

— Чаа директорга идегээрим ол-дур ийин — деп, Тамара дегийт харыылааш, арны көс дег кыза берген турган.

— Сүт бүдүрерин көвүдөдир талазы-биле силерниң санал-оналыңар менээ билдине берди. А чөлдүрээш чыдыпкан инектерни, чудаан бызааларны дарый сегидериниң аргазы чүл? Кандыг-кандыг хемчеглер алза экил?— деп айтыргылааш, Семис-оол Севекович сүме, харыы манап олурган.

— Чемгерер, чүгле чемгерер. Ажаалдазын экижидер. Арган-дорган малды чаңгыс кургаг кажаяга мөөннээр херек — дээн үннер оон-моон дынналгылаан.

— Терек, тал картын, шиви будуун чымчадыр хайындыргаш, ону суу-биле катай арган малга берзе дуза болур бе?— деп, директор деткимче алыр сеткил-биле өжегерээн айтырган.

— Ийе, ол база чүүлдүг. Шаанда ындыг арганы араттар калбаа-биле ажыглап чораан. Ижин, шөйүндүнүң эки ажылдаарыңга кончуг дузалаар дээр чүве — деп, демги-ле улгады берген угбай тайылбырлай аарак харыылаан.

— Шиви будуун, терек, тал картын биске кым белеткеп эккея бээрил? Ону каяа хайындырарыл? Паш-саваны кайын тыварыл? Ук ажылдың акша-төлөвирин канчаар санаарыл?— суг-суг дээн айтырыглар оон-моон төктүп-ле келген. Чамдык саанчылар харын аразында маргыжып эгелээн.

Семис-оол Севекович олургаш:

— Эштер! Ажыы эвээш маргылдааның херээ чок. Бүгү байдалды ыяк өөренип көргөш, чүнү кылырын, кандыг хемчег алырын далаш чок сүмележип көрээлиңер — дээрге, өөс-күп орган маргылдаа дораан чавырлы берген.

Шынап-ла, сүмелээшкин үре-түннелдиг болган. Инектерниң кададын, суггарылгазын экижидерин база арган-чөлдүр малдың мөөннээшкинин организаптап чорударын директор зоотехник Чамбал Тамарага ол-ла черге дааскан.

Өске айтырыглар талазы-биле чогуур хемчеглерни дарый алырын Кыргыз саанчыларга азаан. Даартазында ажыл планнаашкынының үезинде, кол зоотехник биле кол инженер фермада дериг-херекселди септээр, мал чеми хайындырар демир доскаарларны таарыштыр дерип тургузар даалганы алгаш, ук ажылды ийи хүн дургузунда доозарын хүлээнип алганнар. Шыңгы чугаалажышкынның соонда, ферма эргелекчизи шиви будуун, терек, тал картын, белет-

кеп сөөртүр, ону фермага хайындырар звенону доп-дораан тургузарын аазаан.

Чазын агаар-бойдус черле ындыг — таакпы тыртым аразында чүдереи хона бээр. Семис-оол Севекович «Байлак» совхозтан үнүп турда, дээр аяс, хүннүң чайыннаарындан карактар чылчырыктаар турган. Ам хүн көзүлбестээн. Дээрде дүндүгүр кара булуттар чавызы аажок ыңай-бээр көжүп, мырыңай даглар баштарын шыва аарак диргелип турган. Сонгу чүктен соок хат бирде күштелир-даа, бирде чавырлыр-даа. Чамдыкта ол шип-шимээн-не баар. Кижии бодаарга, күчү-шыдалын чыып, бичии када дыштаны-даа берген ышкаш. Оон хеп-хенертен улам киленнээшкинниг келгеш, оруунга таварышкан-на чүвени кагжырадыр-когжурадыр, элечнедир-тендиннедир силгип-силгип, бодунуң төнчү чок оруун оон ыңай уламчылап чоруп каар.

«Часкы дондак арган малга тон айыылдыг. «Чодураа» совхозтан Долаана Шойдановнага дораан долгавас болза хоржок. Малчыннарны, кадарчыларны сагындырары-биле ол-бо черлерже эмчилерден чорутсун. Серемчиде хорамча чок болгай». Боданырга шак-үениң үрү-даа, оруктун узуну-даа билдиртпес дээри шын. Семис-оол Севекович канчангаш-ла көөрге, «Чодураа» совхозтун төп сууру мурнунда бо көстүп келген. Экизи көргөн, Николай Иванович кабинединде чааскаан бижитгинип олурган.

— Экии, Николай Иванович. Чинк-ле саадап олур боор аа?

— Экии, экии, Семис-оол Севекович! Рад, рад тебя видеть. «Байлак» совхозтун директорунга томуйлатканың дээш сеткил-сагыжымдан өөрүп, сеңээ изиг байыр чедирип тур мен.

— Улуу-биле четтирдим, Николай Иванович!

— Албан-дужаалың кажан чуур бис, Семис-оол Севекович?— деп, оюн-баштак сөстөрүн тө каап, Кыргызтын чоон салааларын дыңзыг адыштап, семис холун чиндиннедир силгип, өөрүшкү-маңнайын илередип аажок-ла турган.

Семис-оол Севекович эжиниң эки хөөнүн ажыглааш:

— Чүс тонна сиген база ол хире силос хайырлаар болзуңза, ам дораан-даа чуп болур бис, Николай Иванович — дээрге, Андреевтин арнында хүлүмзүрүү чоорту чидип, баштактанышкыны соксай берген. Кезек када ыт чок тургаш:

— Сиген, силос эвээжээн ийин, Семис-оол Севекович. Санап-түңнеп көөрүвүске, дөңгүп-ле бо айны төндүрер хире.

Оон соонда та канчаар чүве — дээш, Николай Иванович чымчак сандайынга барып олуруп алган.

— «Байлак» совхозта мал чеми шуут үзүлген. А чудаан мал энмежок. Хамык ынаныш чүгле сенде, Николай Иванович. Кижиниң дагдыныкчызы дузалавас болза, кым дузалаар боор — деп, Кыргыз шала кажарлай аарак дилээн.

— Дагдыныкчы? Чүү, кандыг дагдыныкчы? — деп, Андреев аайын тыппайн, арай мөгүдексеп айтырган.

— Сен улуг дуржулгалыг директор-дыр сен, а мен — аныяк, дуржулга чок. «Байлакка» директорлаарда «Чодураадан» чоруттум. Өскээр чугаалаарга, мени директорга чедир өстүрүп кааның ол-дур. Ам канчап дагдыныкчым болбас сен — деп, Кыргыз тайылбырлаарга, Николай Ивановичиниң арнында өөрүшкүнүң хүлүмзүрүү база катап чайнап келген.

Директорлар оранчок үр дугуржуп чугаалашканнар. Түңнелинде «Чодурааның» директору «Байлакка» үжен тонна сизген, бежен тонна силос садар болган. Оон бичин көвүдөдир садарын Кыргыз канчалдыр-даа дилээрге, Николай Иванович, даш көжээ ышкаш, ыт чок олурупкан.

Семис-оол Себекович «Байлакче» долгааш, Долаана Шойдуковнага агаар-бойдустун байдалын дыңнадып, алыр хемчеглерни сүмелээш, специалистерге, салбыр эргелекчилеринге, бригадирлерге дамчыдарын дилээн. Оон Николай Иванович-биле кезек хөөрежип олура, тонун, бөргүн далаштыг кеткеш, Андреевтин холун тудуп, оон-биле ээлдек-эвилең байырлашкаш, кабинеттен үнүпкен.

Даштыгаа үнүп кээрге, хар кодан-майыктап эгелеп турган. «Дежилген кудай боор бо» — деп, директор иштинде хыйланган. Ынчалза-даа харның ээргинштелип-ээргинштелип черге кээп, чалгынныг чүве дег, аяар хонуп алырын эскерип кааш, ону оранчок үр хайгаарап сонуургаан. «Бо кайгамчык чараш болуушкунну мынчага чедир канчап эскербейн чораан кижин боор мен» — деп, ол элдепсинип боданган.

Ооң ол тааланчыг бодалы карак чивеш аразында чиде хона берген. Ам база-ла «Чүнү канчаарыл?», «Кымдан диленирил?», «Кандыг хемчег алза экил?» — дээн бодалдар мээни хайыра чок өрүмнөп-ле эгелээн. Кыргыз оожум кылаштап баргаш, чник машинага шагжок кирип олургаш, кезек када боданып олура: «Райкомче» — деп, чолаачыга тода болгаш кыска команданы берген.

Сундуй тудуг трезинче баар дээш белеткенип олурда, Семис-оол Себекович эжикте бо көстүп келген.

— Экии, Макар Матпаевич.

— Экин, экин, Семис-оол Севекович.

— Мени бичии када хүлээп алыр үенер бар ирги бе, Макар Матпаевич?

— Ийе, бар ийин. Бодува чоокшулай олурувут, дарга — дээш, секретарь чымчак сандайже айыткан.

Макар Матпаевич Кыргызты кичээнгейлиг дыңнааш, ооң баштайгы базымнарын чүүлдүгзүнгөн. А каадырлар айтырыын көдөө ажыл-агый эргелели база партком-биле ыяк сүмележип тургаш, дарый шнитспирлээрин сүмелээн.

Макар Матпаевич Андреевтиң тыртылчаан пат билир. Чок, ол харам эвес кижги. Кайы хамаан чок чарыгдал кылбас, көпөөк, рубль бүрүзүн камнап, үнелеп билир, совхозтун экономиказын быжыглаар янзы-бүрү хемчеглерин ап, кызымак, шудургу ажылдап турар кижги. «Бо удаада «Байлак» совхозка боттуг дузаны чедирер аргалыг тургаш, ооң эмин эрттир тыртылып олурары шын эвес, чүгле бодунуң удуртканы ажыл-агыйның эрге-ажыын камгалап, чаңгыс талалай бодап турар-дыр» — деп, райком секретары иштинде бо даан. Ооң, Макар Матпаевичиниң, безин билрин Улуг-Алаакта беш чүс ажыг тонна сиген, Арыг-Адаа фермазында муң ийи чүс тоннаның силос оңгары олчаан болгай. Сундуй ханада өөк ышкаш ногаан кнопканы база кааптарга, алдын сарыг баштыг секретарь кыс кирип келген. «Чодураа» совхозтун директорун, районнуң «Сельхозтехника» чериниң даргазын кежээ, алды шакта, райкомга чедип кээрин дыңнадыр даалганы анаа бергеш, Макар Матпаевич ол-ла шакта база катап маңаа ужуражырын Кыргызка сагындырган.

Кежээки чугаалажышкын агаар-бойдустун байдалындан эгелээш чоорту ажыл-херекче шилчээн. Даргаларның кичээнгейин амгы болгаш ээлчеглиг сорулгаларны чедишкенин доозары, техника септелгезин дүргедедирн, часкы тарылгага шыңгыы белеткенирин бүрүнү-биле хаара туткан. Адактын соонда, Макар Матпаевич «Байлак» совхозка боттуг дузаны чедирер дугайында айтырыгны көдүргөш, Андреевче сагышсеткил жижиктирер хүлүмзүрүүшкүн-биле көргөн. Николай Иванович Сундуйнуң кажар аргазын дораан угаап билипкеш, «Байлакка» шыдаар шаа-биле дузалашканын ам арткан сиген, силос чүгле саар инекке, чаш малга үзе тура чедерин тайылбырлап эгелээн. Ынчалза-даа Макар Матпаевич бодунуң ханы уткалыг бодалдарын ажыглааш база чайлаар арга чок барымдааларны чижекке алгаш, Андреевтиң «Байлак» совхозка боттуг дуза чедиреринден оспаксыраан оралдажышкынының үндезин чогуң бадыткаан. Ооң түңнелинде, Николай Иванович дүжүп бээр ужурга тава-

рышкан болгаш кезек када чайгылып олурза-даа, чүс бежен тонна сиденни, ийи чүс тонна силосту «Байлакка» садарын аазаан. А «Сельхозтехника» даргазы сиден, силос чүдүрер дериглиг тускай тракторларны, он чүк машиналарын дараазында хүнден эгелеп, «Байлак» совхозка чартык ай быжыглаарын хүлээнип алган.

Орайга чедир чугаалашкан даргалар кабинеттен үнүп турда, Макар Матпаевич Кыргызты арттырып алгаш, даарта дораан Кызыл чедип, Сайыттар Чөвүлелиниң даргазынын оралакчызынга барып кирерин сүмелээн. «Баяк дугуржуп каан чүве, ыяап-ла бүдер ужурлуг» — деп чагаан...

Семис-оол Севекович бажыңыга келген. Кадайы, уруглары манчы туткан турганнар. Александра Тюлюшевна ашаан көрүп кааш, олче чазык-чаагай хүлүмзүрөөн. Бичии кызы Айланмаа ачазынче хөме маңнап келгеш, ооң чоон мойнундан дыңзыг куспактаныпкан. Өг-бүлө амданныг манчызын хайындырып, столга хары угда олурупкаш чемненип, эрткен каш хүннерниң солун болуушкуннарын, таварылгаларын бирден бирээ чокка сактып хөөрөшкеннер. Кежээки чем соонда телевизорга солун кино көрүп, Кудажының «Хөнелеринден» кайгамчык тааланчыг йөрээлдер номчуп пат болганнар. Семис-оол Севекович Айланмаазынга кажар дилги, кортук койгун дугайында тоолчугаштар-даа ыдып берген.

Даң аткан. Чымыштыг чаа ажыл хүнү эгелээн. Кыргыз кадайы, өөреникчи уругларын школаже үдепкеш, бичии кызын садикке аппарып кааш, найысылал кайы сен дээш хапкан.

Хүлээп алыышкын өрээлинге кирип кээрге, оралакчы чок, хоорай чоогунда семиртилге каттыжылгазынче чоруй барган, чүгле дүш соонда ажылынга келир деп секретарь уруг дамчыткан. Үе хей эрттирбес дээш Семис-оол Севекович өске организациялар кезип чорупкан. Дүшкө чедир ол элээн каш айтырыгларны шиитпирлеп алган. Эң ылаңгыя көдээ ажыл-агый Министерствозундан ийи улуг чүк машиназын түр чугаалажып алганы доруун болган.

Хүндүскүнүн таптыг-ла ийи шак турда, Кыргыз база каттап хүлээп алыышкын өрээлинге кирип келген. Дарга амдаа чок. Семис-оол Севекович ызыртыр манааш олурупкан. Үш шак чедип чорда, оралакчы кирип келгеш, олурганнар биле ээлдек-эвилең мендилешкеш, кабинетинче эрте берген. Удаваанда конга кыңгырт дээн. Секретарь уруг туп-тура халааш, оралакчының кабинетинче кирген. Ша-даа болбаан-

да, ол оон үнүп келгеш, Кыргызсты кирерин чалаан. Семис-оол Севекович «Байлак» совхозта байдалды бирден бирээ чокка тайылбырлааш, сүүзүннүг мал чеми-биле дузалажырын оралакчыдан дилээн.

— Ийе, билир мен. Макар Матпаевич меңээ долгаан чүве — дээш, бичин стол кырында чыткан аппараттың дөрт булуңчугаш баскыжыңга дээптерге, дарганың дузалакчызы-ла боор оң, аныяк эр кижиге кирип келген. Дарга олургаш:— «Байлак» совхозка күрүне курлавырындан чүс тонна сула, чүс чээрби тонна арбайдан чээлиге бээр дугайында чөпшээрелден парладыптыңар — дээрге, демгизи кабинеттен далаштыг үнүпкен. Үр-даа болбаанда дузалакчы кирип келгеш, тудуп алган саазынын даргага сунган. Оралакчы ону аажок кичээнгейлиг номчааш, адын авый-шавый салгаш, директорга дамчыткан. Кыргыз чөпшээрелдиге дегийт-ле солагайлап алгаш, оң холун бурунгаар сунуп, дарга-биле байырлашкаш, кабинеттен буду шалага дээр-дегбес үне маңнаан. Даштыгаа үнүп келгеш, Семис-оол Севекович ажил-херээниң бүдүмчелиг болганыңга өөрүп, ана хөңнү көдүрлүп, химиренип ырлавышаан машинага олурупкан.

ДӨРТКҮ ЭГЕ

Көдээ ажил-агый Министерствозунуң автобаазасындан КАМАЗ дээр ийи аар чүк машиналары, экизи көргөн, чээлиге чөпшээредип алганы сула, арбайын Кызылдан хүннүң чыгыгы сөөртүп эккеп турган. Ийи хып дээн аныяк чолаачы-биле Семис-оол Севекович ажилдың алыс түңнелин барымдаалап төлээри керээ база чарып алган. Ооң уламындан аныяк эрлерниң ажилдаары-даа магалыг, негелдези-даа шыырак апарган. Семис-оол Севекович оларның негелдезин чогуур үезинде хандыраынче доктаамал кичээнгейни угландырып турган. Директорнуң оозу черле чөп. Кым кызымак, ак-сеткилдиг ажилдаар-дыр, ол ыяап-ла боттуг деткимчени алыр ужурлуг. Ынчалза-даа «Чодураа» совхозтан сиген, силос сөөрткөн районнуң сельхозтехника машиналарының дузасы шала эвээш, чолаачыларның ажилга хамаарылгазы ыракта ак-сеткилдиг эвес, күш-ажылдың сагылга-чуруму болгаш организациязы куду деңнелде турары көзүлдүр-ле илден. Машиналарның уурук-суурук кээп турары, чамдыкта ийи-үш хүн дургузунда шуут келбейн баары ол дугайын тодаргай херечилеп турган.

Бир эртен Кыргыз чолаачыларны ферманың кызыл-булунунга чыып алгаш, олар-биле ак-кара чокка чугаалажып, мал чеминиң сөөртүлгезин шапкынчыдарының чугулазын

тайылбырлап берген. Улуг мага-боттуг күдер кара эр туруп келгеш:

— Бистин ажилывыс берге, амыдыралывыс нарын улус бис, дарга. Дун-хун дивес, үргүлчү дугуй кырында, аал-чурт, өг-бүле-даа түр кагдынган. Шалыңывысты оода үжен хуу немеп бээр болзунарза, бо олурган эштер карак кызыл-ла ажилдаар ийик — дээш, ол-бо шыпыраңнадыр көргүлээш олуруп алган.

— Шалыңны чүгле сөөртүп эккелген чүьктүн дензизин барымдаалап төлээр дүрүм бар — деп, директор бүзүрөткен.

— Орук узун болгаш халалыг. Кызыл-Хавакка чедир ол асфальтылыг-ла харын. Кызыл-Хавактан «Байлакка» чедир чеже километрил? Багай, даштыг оруктуң онгул-чиңгилинге соктадыры ындыг белен бе?— деп, демги-ле эр удурланган.

— Чер аразының ыраа силерге, чолаачыларга, тонна-километр ажилдап алырынга харын таарымчалыг эвес чүве бе?— деп, Семис-оол Севекович дорт айтырган.

— Ийе, ол шын. Ынчаарга ГАЗ-53-ке сиген-даа, силос-даа үш тоннадан хөй кирбес-тир. Ук чүьктү дөрт тонна кылдыр демдеглеп турар болза, бистин негелдевис хандыртына бээр-дир ийин — дээш, күдер кара чолаачы хөй уткалыг хүлүмзүрүп каан.

— Карак чаап, күрүне мегелеп шыдавазымны баш удур сагындырып каайн, дунмаларым. Бир эвес ак сеткилдиг, кызымак ажилдаар болзунарза, акша-шалыңны мегелээшкин чокка-ла хөйнү ажилдап алырының аргазы силерде бар. Хамык ужур чүгле силерде, силерниң ажил-херекке хамаарылганарда. Билип алынар: силерниң талаңардан эки эгелээшкинни доп-дораан деткишинге белен мен — дээш, Семис-оол Севекович өрээлден далаш чок үнүпкен.

Кыргыз кабинетинге келгеш, сельхозтехниканың даргазы-биле телефоннашкан. Бөлүктүн удуртукчузунга томуйлаткан чолаачы улус караанга ак сеткилдиг, шынчы кижжи бооп көстүр, а херек кырында оптуг-овуузунуг кижжи болган. Бөлүк баштаткаш ырак черже узун хуусаалыг командировкаже чорудуптарга, ооң чөс-холазы дораан көстүп эгелээн. Ол сула сорукутуг чамдык чолаачыларны эвилелдеп алгаш, кожа районнуң чүьк машиналары хереглээн организацияларынга арга-оп-биле хөлөзлөнип, оон ашкаш хамаатыларнын хууда чүьгүн сөөртүп бергеш, доораттан эвээш эвес акша-көпеекти кармактап, удаа-дараа арагалаашкын организастап турганы илерээн болган.

Совхоз директору биле сельхозтехника даргазы аразында боттуг чугаа кылып сүмөлөшкөш, кайы-даа таладан конт-

рольду күштелдирип, чолаачылар ортузунга күш-ажылдын сагылга-чурумун быжыглаарының чогуур хемчеглерин доктаамал алырын дугурушкан.

Чугаалажыышкын соонда, «Байлак» совхозка райондан машиналар шуут келбестээн. Чүгле беш дугаар хүнде ийи машина силос дүшкен. Семис-оол Севекович келген чолаачыларның кайызын-даа танывас болган. Олар сельхозтехникада чаа бөлүктү тургусканын, ук бөлүк ийи-бир хонуктан долу составтыг ажилдап эгелээрин дамчыткан.

Шынап-ла, даартазында, хүн чүгүрүүнде кире берген, Семис-оол Севековичиниң кабинетинге чүгүртүлениэш карактарлыг эрес-шоваа, шилгедек эр кире дүшкеш, «Байлак» совхозка мал чеми сөөртүр чолаачыларның бригадири болурун илеткээн. Оон эгелээш, Сельхозтехниканың дузасы шуудап, «Чодураадан» сиген, силос хүннүң дүжүп турар апарган.

Кижинин кырында дүшкүүрлүг, берге байдал диргелип турда, өй-шаанда чедирген эш-хуунун дузасы өртек турбас үнелиг, кызыгаар чок өөрүнчүг. Ынчалза-даа үргүлчү-ле өскээртен келир дуза манаар болза, үүле бүтпес, ажил-херек өөделевес дээрзи билдингир.

Бедиктиң шыпшык бажынга чедер дээн альпинист бодунуң күжүнге ылап бүзүрээр, чангыс-даа базым бол, бурунгаарлаар, чүгле бурунгаарлаар болгай. Ол ышкаш ажил-агыйнын мурнунда салдынган сорулганы чедип алырда, совхозтуң экономиказын чылдан чылче соксаал чок быжыглаар херек. Экономиканың бедиин чүгле хөй-хөй кижилерниң эйнайыралдыг, бедик бүдүрүкчүлүг күш-ажылы хандырып шыдаар. А бүдүрүкчүлүг күш-ажыл машина-техниканың дузасы-биле чедип алдынар. Ынчангаш бар техниканы чөп ажыглаары экономиканы, бүдүрүлгени көдүрериниң кол быразы болур.

Кол инженерниң илеткээнинден алырга, совхозта он беш чүэк машиназы, он бир трактор кожуглары бар. «Иштики ажилдарда хаара туттунган машиналарны тракторлар-биле солааш, оларны «Чодурааже» чоп чорудуп болбас деп. Беш, алды-даа машина болза, ырак черден мал чеми сөөртүрүнге шымбай дуза-ла болгай» — дээн бодалдар Кыргызтың бажынга үзүктел чок ээртинип турган.

Бир хүн Семис-оол Севекович совхозтуң инженер-техниктиг ажилдакчыларын шуптузун чыып алгаш, оларга бодунуң бодалдарын, саналдарын тодаргайы-биле тайылбырлап берген. Маргылдаалыг, чөрүлдээлиг айтырыглар оон-моон сөктүплө турган. «Чүс катап дыннаарының орнунга, чаңгыс катап

көргени дээр» дижир болгай. Машина-трактор парыгы-биле бирден бирээ чокка таныжар, ооң ажилдаар, шимчээр байдалын, чүък сөөртүр аргалыын өөренип көөрү-биле кол инженер Шагдырны эдерткеш, Кыргыз конторадан үнүпкен.

Парктың материалдыг баазасы черле багай эвес: чээрби машина тургузар гараж, хары-угда беш трактор кирер септелге мастерскаясы, ында демир-дес чондуар станок, дарганнаар чер, электри күжү-биле шимчедир аар чүък көдүрер херексел, каңнаар аппарат дээш септелгеге хереглеттинер чепсек-херекселдер барык шупту бар.

Ынчалза-даа ажилдаарынга кайгамчык таарымчалыг байдал-биле ажил-агыйжы эвес чорук тайбың кожа-хелбээ догуннап турары черле элдеп. Кижиде бодаарга, ол ийи удурланышкак байдалдар эптежилге чок, оларның аразынга чидиг демисел турар ужурулуг. Херек кырында ындыг эвес. Девискээрде чогуур корум-чурум чок. Үрелген азы түр ажыглаттынмайын турар тракторлар, машиналар тоо быдаргай, улуг чарыгдал-биле кылып каан шөлчүгештерде оларны чыып чыскааваан, эрги-каксы демир-дес чаңгыс черде чыгдынмаан, ында-мында агжайып, шагжая берген чыткылаар. Комбайннарны сери адаанче анаа-ла кирип сывыртап каан, оларны эки аштап-чугбаан, чөлөнгиш кырынче көдүрбээн, дугуйларын чугайлаваан.

Санаттынып турар чүък машиналарының чүгле чедизи, трактор кожугларының алдызы кордалдыг. Өскелери септелгед азы артык кезектер чогуундан ажыглалдан шуут үнген. Ындыг байдалды көре тура-ла Павел Базырович:

— Машина-техниканың бүдүрүкчүлүг ажилдаарын хандырап бүгү аргалар черле бар — деп Семис-оол Севековичини бүзүрөткен.

Ынчаарга бар аргалар мынчага чедир херек кырынга чүге ажыглаттынмааныл? Эрткен чылын бир тракторга болгаш машинага онааштыр кылып бүдүрзе чогуур ажылдарның план-онаалдалары чүге күүсеттинмээнил? Бирги кварталда трактор, машина бүрүзүнүң бүдүрүкчүлүгү чүге куду болганыл? Ону дарый бедидериниң кандыг аргалары барыл?— дээн тывызыктыг айтырыглар директорнуң сагыш-сеткилин амыратпайн, ону оон-моон тыртпарлап туруп берген. «Шагдыр Павел — ажылынга кызымак, ак сеткилдиг, хөй ниитичи аныяк коммунист. Арга-дуржулгазы амдыызында эвээш-даа бол, чүвениң алызын бодаар, эртем-билини шыырак, төлептиг кижиде» — деп, Долаана Шойдуковнаның кол инженерни каш сөс-биле характеристикалаанын Кыргыз сагынган. Мынчап кээрге, кол инженерниң сөстериңге бүзүрөвези-

ниң барымдаазы чок болган. Даарта эртен чолаачылар, механизаторлар-биле ужуражыр, аңаа машина-трактор парыгының ажылының дугайында кыска медээни кылырын Шагдырга дааскаш, Семис-оол Севекович сүт-бараан фермазынче углай кылаштапкан...

Ужуражылга саат чокка эгелээн. «Дүүн Семис-оол Севекович бистиң ажил-херээвис-биле бирден бирээ чокка таныжып, ону ханы сайгарып көргөш, мурнунда эскербейн эртирип турганывыс шыңгыы четпестерни илереткен — деп, Шагдыр бодунуң чугаазын эгелээн. Совхозтуң кол инженери кижини болганымда, ук четпестерде мээң улуг буруум бар болбайн аан. Ынчалза-даа шупту четпестерни чүгле менээ онааштырар болза, ол черле шын эвес апаар. Олар мында олулар кижини бүрүзүңге хамааржыр. Бир-тээ бөгүн чолаачыларның, механизаторларның кол нуруузу чыгып келген болганда, ажил-херээвисти ажит-чажыт, ак-кара чокка сайгарып көрээлиңер, эштер.

Техниканы чөп ажыглап турар бис бе? Чок. Иштики аар-саар ажилдарга кожуглуг тракторлар ажыглаар деп айтырыг көдүрлүрге, ону деткиир кижини барык чок ийик чоп. Ийичангыс кижини аас-биле чөншээрешсе-даа, херек кырынга боттандырар деп баарга, дүрген маңнаар машиналарның херээ-дир дээш ойталап кааптар. Илчирбелиг тракторларга ажилдаар күзелдиг кижилер шуут тывылбас. Языты-мелегей ышкаш оожум кылаштыг чүвени чоор чүвөл дижир. Албадаарга-даа хоржок. Мунуксаан чүвөнни бодун мунувут дээр. Оон ынай септелгениң шынары хөлчок куду, чамдык тракторлар ай-айы-биле ажилдавайн туруп бээр-дир. Күш-ажылдың сагылга-чурумун чогуур деңгелде деп санап болур бе? Чок. Янзы-бүрү чылдагааннар-биле ай санында-ла беш-алды ажил хүннерин үзүп турар эштер ам-даа бар. Мынчал кээрге, тракторнуң бүдүрүкчүлүү куду болбайн канчаар.

Автомашиналарның кол нуруузу ырак рейстерже чорбас, а чүгле иштики аар-саар ажилдарга ажыглаттынып турда, оларның кол көргүзүү — тонна-километр кайын кээрил?

Кыргыс дарга девискээр иштинин шуут үен-даянын, кандыг-даа корум-чурум чогуун демдеглээн чүве. Шынын чугаалаарга, мен ону эскербейн турган-дыр мен. Арга-дуржулга-лыг, хоочун эштерниң ол талазы-биле менээ арга-сүмө катпаанынга, сагыш алындыр сургап чугаалаваанынга хому-даар-дыр мен. Моон сонгаар үениң негелделеринге дүүштүр

бедик медеделдиг, чаа езу-биле ажылдавас болзувусса, ажыл-херээвис кажан-даа өөделевес — дээш кол инженер олуруп алган.

Өрээл ишти кезек када ыржым турган. Ооң соонда олурганнар, өөн үреткен арылар ышкаш, шинцейнип-ле үнген. Чолаачылар, трактористер, инженер-техниктиг ажылдакчылар удаа-дараа туруп кээп, сагыш-сеткилин аартып чораан бодалдарын тө каап, боттуг санал-оналдарны кииргеннер. Эң ылаңгыя чалгаа-шүшпөң, оптуг-овуузунуг, арага-дарыже сундулуг, ак сеткилдиг эвес, кезээде чүгле бодунун думчуун боралаар кижилерге чидиг шүгүмчүлөл күштүг согушкун болган. Эш-өөрүнүн бүзүрелин чидирген ийи чолаачыны, үш трактористи машина, тракторга ажылдатпас, оларны куду төлевириг ажылдарже шилчидер шпитпирни олурганарның хөй кезининң бадылааны-биле хүлээп алган.

Адактың соонда Семис-оол Севекович сөс алгаш:

— Санал-оналыңарны хөлчөк-ла кичээнгейлиг дыңнап олурдум, эштер. Олар, мен бодаарымга, уг-шинниң аайы-биле үш бөлүккө хувааттынып турар-дыр. Бирээде, бот-орулга-чарылгаже шилчиир, ийнде, социалистиг чарыштың дээштиин күштелдирер, үште, күш-ажылдың сагылга-чурумун шынгыы быжгылаар. Шын бе, эштер? — дээш, олурганарны топтап көргөн.

— Шын, шын... Көңчүг шын-дыр... Эки-ле түңнединер... Ол-ла болгай харын — дээн үннер оон-моон чаржалашкан.

— Бир эвес бо угланышкыннарны ажыл-херекке удуртулга болдургаш, херек кырында амыдыралга боттандырып алыр болзувусса, олар чогуум-на чедиишкынниң үндезини, кижизидикчи күш болуру чугаажок.

— Ыяап-ла боттандырап апаар... Ону боттандырбас болза, чүнү боттандырап боор... Дирекцияның деткимчези чугу-ла херек...

— Дирекцияның болгаш бот-орулга-чарылгалыг коллективтерниң эрге-хүлээлгелери тодараттыңан керээден чарып алза чүл?

— Чүүлдүг-дүр... Ол-даа шын-дыр... Ийет-ийет... Охалай!

Керээни ажылдап кылыры-биле кол инженерге баштагкан үш кижин составтыг комиссияны тургускан. Каш хонганда дугурушкан талаларның төлээлери ук керээни күштүг деп бадылаан. Ында чолаачылар, трактористер тодаргай хүлээлгелерни алганнар. «Сөглээн сөс — керткен ыяш» дижир. Шынап-ла, чолаачыларның, трактористерниң эткен сөзү ажыл-херек-биле бадыткаттыңан. Беш чүк машиналары звенога

каттыжып алгаш, «Чодураадан» мал чемин үзүктөл чок сөөртүп турган. Үрөлгөн машина, трактор септээр ийи бөлүк тургустунган. Олар үе-шак барымдаалавайын ээлчежип ажылдап тургаш, септелгениң хуусаазын каш катап кызырган болгаш шынарын бедиткен. Сельхозтехникага дугурушкан график езугаар артык кезектерни өй-шаанда эккеп турар апарган.

Иштики аар-саар ажылдарны кожуглуг тракторлар чеднишкинниг күүседип, чүэк машиналарындан дудак чок бүдүрүкчүлүүн бадыткаан.

Кол инженер Шагдырның удуртулгазы-биле механизаторларның шефтээшкини каш катап эрткен болгаш МТМ-нин девискээринде чогумчалыг корум-чурум тургустунган.

Бүдүн чартык ай эртип чорда, совхозтуң парткому инженер-техниктиг ажылдакчыларның чолаачылар, трактористер ортузунга организаптап чоруткан ажылын үре-түннелдиг деп санаан. Оларның чогаадыкчы, идепкейлиг ажылының дуржулгазын совхоз бүдүрүлгезиниң өске адырларынга иептеридириниң чугулазын партком демдеглээн.

Партком хуралы доостурунуң кыры турда, Сергепей:

— Кол инженер Шагдыр директорнуң деткимчезинге даянып алгаш, беш жылчынны кандыг-даа чылдагаан, барымдаа чокка коллективтен үндүр сывырыпканы бүгүдеге билдингир болгай. Ооң ол үүлгедиин дуржулга деп санаарга тааржыр бе?— деп, шаштырыгылыг айтырыг салыпкаш, дегийт олурга салшкен. Сергепейниң хоозун чугаазынга кым-даа кичээнгей салбаан ооң айтырыгы харыы чок артып калган.

Инженер-техниктиг ажылдакчыларның эгелээшкини совхозтуң удуртукчуларын, тускай эртемниглерин болгаш бүгү жылчыннарын келир үениң харысалгалыг ажыл-херектеринче кыйгырып, оларны хей-аът кириген.

Хөвөңмей Ойдан-оол

ТАРААМ ТУРДА...

(Документалдыг тоожудан эгелер)

Тандым турда, тандаш-ла мен,
Тараам турда, тодуг-ла мен.

(Тыва улустуң ыры).

БИРГИ ЭГЕ

Тос ай шагда-ла орту ашкан. Чоорту-ла эртен-кежээ сооксумаар апар чыткан. Сылдыс карактары чивецнешкен кыла-

гар соок дүнелерде хар хыраа дүшкүлээр. Дүдүскектиг күс-кү куу дээрге чыгылып алгаш, бөлүү-биле дескинип, кыңгырт кылдыр кударанчыг эткилээр дуруяалар-даа арылган, дал-быйландыр дистинчипкеш, ырак чылыг чурттарже чанып бар чыдар кастар, өдүректерниң барааны-даа көзүлбестээн. Оьт-сиген оңуп, куураарып кадып калган. Аалдарның орай төр-рээн бызаалары дөрт даванын беле тепкеш, ала хөңнүнде-ле хөөледир эдип турар апаргылаан.

А Чедерниң ужу-кыдыы көзүлбес хоор сарыг хову-шөл-деринде дүжүт ажаалдазының ажылы дөңгүп-ле орту кирип чораан. Чүү-даа чүве боду үелиг. Үе, шак тараажыларны «дүрген-не дүрген!» деп далаштырып турган. Хову-шөлдерде кестинмээн хат-салгын аайы-биле ээремнелдир чалгып чыдар кызыл-тастарның салбак баштарының шиилээн шимээни безин «шымда-шымда!» дээнзиг ышкаш.

Эрткен час Чедерниң делгемнеринге орай болган. Ол үезинден саадап-даа келзе, каш удаа харын чагдырып, бо-рааннап, доңаттап шаанга кирген. Ооң уламындан часкы тарылга ажылдары база орайтап калган. Күс келирге, орай частың уржуктары улам тода көстү берген. Орай чашкан тараа-быдаа чогуур үезинде быжар туржук, чиглээр часкан, чадаарда-ла оюк-деликтеп, орай бышкан.

Күс келгеш, хүннээректел, хүлүмзүрүп турбаан. Дораан-на дүгдүнчек дүрзү-шырайын көргүзүп эгелээн. Эдеришкек куу, диргелчек кара-кара булуттар дээрге көстүп, көжүп келген соонда, хадып-шуурганнай-даа бээр, оон кедерезе, чиглеп, ак чаъстааш-даа туруптар.

Ийи хонук мурнунда база ынчанган. Кудай-дээр туруп-туруп дуй бүргеп алгаш, бирде шииледир кудуп каап, бирде дымырадыр чаап каап, хондур ак чаъстаан. Дек аязыр-ла хөңнү чок болган. Арай деп кылайтыр аязып ора, доңат-соогун дүжүргөш барган. Танды-Уула сыннарының бедик сүвүр баштары хоюг ак энчек-биле шыптыныпкан чүве дег, хары агарып, ырактан-на дидиренчиг кылдыр көзүлгүлээн. Олар безин «кыш келди, хар дүштү, кичээнинер!» деп шыңгы сагындырып турганзыг.

Кудай багы арлы бээр, кижин багы арылбас дээр ийик бе?

Күскү эртенги хүн кылагар көк дээрниң бединче чоорту-ла хөөрөп үнүп орган. Ооң алдын-сарыг херелдери Чедер-ниң тараа чалгаан хову-шөлдеринче күзүңгүлей бадып турган. Долгандыр кайнаар-даа көөрге, чымыштыг ажыл-иш хайныккан. Дүжүт ажаалдазында кирген машина-техника-ның дааш-шимээни салгын-сырын аайы-биле бирде чоокшу-

лап кээп, бирде талыйтыр ырай берип, тааланчыг дыңналып тургулаар.

Күс-биле кады Чедерниң делгем ховуларының өң-чүзүнү каш янзы хуулуп, аян-шинчи кирип чыткан. Кызыл-тастар чалгаан дилиндектер хүн херелиниң аайы-биле ой-сарыг, хоор-сарыг болуп көстүгүлээр. А тараазын кезип, чаа-ла опайтыр көстүп чыткылаан саваннарын пресстеп, сөөртүп аппараттылаан дилиндектер хоорзуннары кара-хүрөң хевис-биле сырыттынгылаан.

Бригадир Хүреш-оол Монгуш хүн чаа-ла шалып дээп орда, суурга халдып келгеш, шай хайындырым хире безин саадаваан. Хереглээн артык кезектерин апкаш, дедир-ле ийи дугаар отрядының турлаанче далажып, халдып орган. Ол кабиназындан бажын уштуп, хая көргөш, соонда, оруу доо-зунналып чыдарга, «чаъс шыгы үнүп, чер кургап чыдар-дыр эвесне» деп өөрүшкүлүг боданган.

Сөөлгү ак чаъс тараа кезилдезинге артык шаптык-моон-дактарны таварыштырган. Өл тараа сагыш ышкаш чүгө кестинер чүвөл? Ол комбайнның тараа бөле тырттырар черинге, шенектеринге тырылгаш, чылбайн чыдып алыр болган. А үе манаар эвес. Үе кызыдадып келген, ол тараажыларга че-дишпейн турган. Хар хеп-хенертен шыва алыр чыгап келген. Кыш чүгле чер, дээрден эвес, а харын бүгү таладан хаарып чоруп орган.

Бригадир хову турлааның мурнунда баалык кырынга үнө халдып кээрге, ооң аар ийинде чаптылган ховуларда хоор-сарыг тараа чалгаан дилиндектер адыш ортузунда дег көстү берген. Ол халытпышаан келгеш, бир чинге узун дилиндектин тавычалай кестирген тараазын бөлдүрүп, ажаап турган мурнакчы комбайнер Кызыл-оол Бады-Хөө-биле ду-жааштыр тура дүшкен.

Ол аңгысче дүже халааш, бир узун сыпта кызыл-тастың чочак бажын адыштарынга ууштай туткулаан. Оон кызыл-тастарның кургаг халыптарын арыдыр үрө каапкан. Дош дег кылагар, борбак-борбак кызыл-тастар ооң адыжының орту-зунга улуг чаагай, аар-аар бооп чүглүп чытканнар. Оон чүгө-ле ийик, бригадирниң сагыжынга Чедер суурнун улуг назылыг хоочун кижилериниң бирээзи Хаг-оол ирей кире дүшкен. «Чаңгыс борбак кызыл-тастан чымбы-дип-даа ба-йып болур» деп, ооң чугаалаан сөстери ам-даа кулаанда ол-ла хевээр дыңналып турган ышкаш болган. Кырганның ха-вааның оң талазында салаа бажының орну хире ийик сор-бу орну база ооң карактарынга көстү хонган.

Арын-шырайында ханы-ханы сыгыглар аай-дедир кежил-

дир чыткылапкан көк баштыг, шаңгыр карактыг ол ирей бодунуң чурттап эрткен узун назынының үезинде хөй-ле чүвени көргөн. Ону көрбээн чүвези чок, көдүрбээн хөнээ чок кижиде деп улус чугаалажып турар. Кара чажындан тура өскүс арткан оол Чыргакының байларынга эргилдир хөлечиктеп, хилинчектиг, човуланьныг амыдыралды кажан-даа утпас кылдыр көргөн. Яды, түрөңги Хаг-оолду Тывага өөскүп үнгөн кувискаал, улустуң эрге-чагыргазы камгалап, дарлалдан хостап алган.

Ооң хуу-салымы ындыг болган. Ол хөлечиктиң човуланьныг амыдыралындан адырылгаш, кызыл партизаннарның эргелиг холунга кирген. Он алды харлап, эр шинчи кире берген Хаг-оол Чыргакы унунга дезип кирип келген актарга удур октуг, боолуг база тулушкан. Аас-кежик, хостуг-шөлээн амыдырал дээш амы-тынын-даа берип болур чүве-дир деп чүвени ол аңаа орус, тыва партизан акыларының үлегерчиңжээнден бир дугаар көрүп, хандыр бодап алган.

Ол бижик-билигге кымны мурнай өөрени тыртып алгаш, Чыргакыга арбан база даргалап турган. Аңаа баштайгы МЧАЭ-ни организаптап тургузарынга эн идепкейлиг киришкен.

Хаг-оол ирейниң хаваанда чүге ыйык сорбу орну барыл? Ол база төөгүлүг.

Ынчан Чыргакыга час эрте дүшкен. МЧАЭ-ниң араттары эвээш-биче-даа болза арбай тарып алырын кызыткан. Чажып тарыыр үрезин тып алыры оларга бир берге болган.

Бир-ле часкы орай кежээ Хаг-оол Чадаана кирип чорааш, диленип тып алган ийн барба арбайын Оңгар-Ховуда шарылар-биле чер чарган араттарыныче тергелиг аппарат чыткан.

Часкы кежээ таан караңгы аът кулаа безин көзүлбес. Ол Булун-Бажының хавак баары кызаа оруу-биле шала сезиктиг чоруп орда, аңаа уткуштур аъттыг кижилер хая-дашты хоккуладыр халдып келгеннер.

Суглуун кыңгырадыр дайнап, бажын аксымнап савап турар, дээр өңүг бедик бора аъттыг кижиде эзеңгизин кыңгырт кылдыр дүшкеш, аъдының хаайы каргыткайнып, аткаар ушта сол, чүктүп турда-ла, терге бажында орган Хаг-оолче үзе чыпшыр кылаштап келгеш:

— Шүдүнзепер чор ирги бе?— дээн.

— Ы-ы... Бар ийин — дээш, Хаг-оол хөвөңниг шыва тонунуң хойнундан одун шынгырадыр үжеп ужулгаш, оозун мурнунда турган арны-бажы-даа орта таныттынмас узун кара кижиде сунган.

Хаг-оол карааның оду кызаш кынганын, бажының мээзи чык дээнин билген. Ооң соонда угаанын оскунган.

Араттар Хаг-оолду эртенінде хавак баарында сырый кызыл хараганнар аразынче киир октапкан чытканын тып алганнар. Дүнеки дайзыннар Хаг-оолду ыш-биле эрткен деп билгеннер.

Чон күштүг. Бир ай ашканда, Хаг-оолче карангы кежээ халдаан кижилер тыпты берген. Хөреңгизин хавырткан кожайлар оолдары Делег, Дембирел, Дамбаа суглар болган. Делегниц астып чораан бижээ хараган аразынга хынындан уштунуп чыдып калган бооп тур. Бак сагыш башка халдаар деп чүве ол болбазыкпе. Аңгы дайзыннарынга кээргел турбас ужурлуг. Олар чогуур хемчегни алганнар.

Соолаңнадыр эстеп келген салгын-сырын ооң бодалын ара үзүп каан. Бригадир бажын көдүрүп, көрүп кээрге, Кызыл-оол Бады-Хөө хүнге, сырынга додуккан күдер хүрч арын-шырайын чайыннандыр хүлүмзүрөөн чанында бо турган.

— Кандыг-дыр моң, Кызыл-оол Васильевич?— деп, бригадир айтырган.

— Тараа ам-даа шык-тыр, Хүрш-оол Сайын-Белекович — дээш, комбайнер чаңгыс-даа булут барааны көзүлбес куу дээрниц делгеминче кайгап көргөн.— Ам черле дек чаг-бас-ла боор.

— Кудай-дээрде болумча чок, кым билир боор — дээш, бригадир үстүү талазында калбак дилиндекте оожум-даа болза шимчеп, чылып чоруп турган комбайннарже хүргүл улуг карактарын хере көрүп, кайгагылаан.— Дуу ол кымнар дээр силер? База чер ап шыдавайн турлар аа? Иван, Ичин-Доржу суглар чоор бе?

— Олар-дыр харын — дээш, комбайнер хаваан суйбанган.

Ол аразында ийи дугаар механизастаттынган отрядтын агроному Каң-оол Куулар тараа сөөртүр дээн машинага олуруп алгаш, халдып келген.

Делгем эгиннерлиг, сииреш, узун-чаагай мага-боттуг, күдер хүрч арын-шырайлыг, угаанныг хүргүл карактарының отчугаштары кыптыгып турар агроном эр аңгыс черге кожаннадыр шурап, халывышаан келгеш, барык тын тынмайн чугаалаан:

— Эш, бригадир!.. Үстүкү дилиндектің бир гектары-ла 14 центнер дүжүттү берип тур.

— Ол чеже гектар тараа ийик моң, Каң-оол Норбуе-

вич?— деп, бригадир айтыргаш, боду-ла харыылай тыртып каан.— 120 гектар тараа болбазыкпе.

— Ону база сактып чоруур-дур силер але, Хүреш-оол Сайын-Белекович — дээш, агроном хөглүг хүлүмзүрүп, тараа шөлдерин эргилдир көргүлээн. Анаа кестинмээн тараалыг шөлдер ам-даа ужу-кыды көзүлбес, хөй кылдыр көзүлген. Аңаа тараажы, механизатор бүрүзүнүң ажыг дери чаңгыс эвес удаа төктүр.

Хоочун комбайнер Кызыл-оол Бады-Хөө агрономнун бодалын өттүр билген чүве дег чугаалаан:

— Байдалывыс черле дүвүренчиг-дир... Сыпта ам-даа ийи муң ажыг гектар черниң тараазы чүм хөвээр. Оларның хуусалымын дарый-дүрген үзе шиитпирлээрин үе негеп келген-дир.

— Кончуг-ла шын чугааладыңар, Кызыл-оол Васильевич — деп, бригадир ону изии-биле деткээн.— Совхоз директору Вадим Оранбалович бертен мени төп шанга дозуп алгаш, тулдуруп арным кызыткаш салды.

— Директор чүү деп чарлык болду, Хүреш-оол Сайын-Белекович?— деп, Кызыл-оол Бады-Хөө сонуургаан.— Чаңгыс дүүн хүн безин ол биске ийи удаа ужурашкаш, ажыл-херектиң кандыг байдалдыын айтырып, элээн-не хөлзеп чорткан чүве. Ол-дур ам.

— Директорнун ажыл-ишчи бүдүжү ындыг кижиле болгай, хову-шөлге бо-ла чеде хонуп келир. Ажылга четпес чүвени черле чандыр көөр эвес. Ону дарый чайлатпаан шаанда, амыр-дыжын-даа сагынмас кижиле — деп, агроном чүвениң бар-ла шынын чугаалаан.— Удуртукчу кижиле ындыг болбайн канчаар.

— Директорнун айтырыы чаңгыс-ла болгай — деп, бригадир чугаазын уламчылаан.— Тарааңарны кезип, ажаап доозарыңарның эң сөөлгү хуусаазын айыт диди. Анаа тула бердим. Директор мени шак ынчаар чымчак хевис кырынга ийи чарнымны шуут дегзип, арыг дүжүрдү.

— Тос айның төнчүзүндө черле дооскай-ла бис, Хүреш-оол Сайын-Белекович — деп, агроном бригадирин оожургаткан.— Механизаторларның ол шиитпирин директор билир ышкажыгай.

— Ол харын ындыг-ла-дыр — деп, Кызыл-оол Бады-Хөө чугаага киришкен.— Директор бистиң-биле ужуражып чоруп тургаш, бистиң кандыг байдалдывысты кончуг эки билип алган. Ол айыттыңан хуусаа боттуг эвес деп чүвени бодап турар-дыр.

— Кудай-дээр чаггаш, биске кончуг моондактыг болуп

турар-дыр — деп, агроном хомудап чугаалаан.— Оон башка шыыгайны берген турар боор бис.

— Ол-ол!.. «Шын» солунга шүгүмчүлөп бижип турар материалдарда аяс хүннер, бүргег хөөннер деп чүве ол эвес ыйнаан, эш агроном?..

Агроном бригадириниң ындыг чеме кылырын манаваан болгаш, чүве-даа ыгтавайн, хейде-ле эктин кызып каан.

— Агаар-бойдуштуң кандыг-даа берге байдалы таварыша, дүжүт ажаалдазының темпизин черле кошкадып болбас ужурлуг бис — дээш, бригадир Кызыл-оол Бады-Хөөнүң мөге-шыырак эктин орта чоон салааларлыг эрбенниг кадыг холун салып, шыңгы чугаалаан.— Ам бүгү-ле чүве комбайнерлер силерниң туруш чок ажылдаарыңардан хамааржыр-дыр.

Кызыл-оол Бады-Хөө тавычалай кестирип каан кызыл-тастарны улуг тудум кылдыр бөле тудуп алгаш, оларны өштүңгө чаш уруг өпейлеп тутканы дег, оожум салгаш, дорт сөглээн:

— Чаңгыс борбак мажак-даа черге кагбас бис...

Ооң соонда ол холунда тараазын комбайнының тараа бөлдүрер черинче киир каапкаш, штурвалының артынга барып олурупкан. Комбайнның мотору күштүү-биле хөделип үнген соонда, ол бурунгаар үзөш кылдыр дап бергеш, тавычалаан тарааны бөлдүрүп, бастырып чорупкан.

Агроном карактарын безин чивеш кылбайн, ооң соондан эдерти көрүп тура, «ажылга мергежил деп чүве бо-дур ийин, тарааны ынчаар кезип ажаар болбазыкпе, ооң соонга чаңгыс борбак мажак-даа артып калбады, аңгыс безин тазарып калган ышкаш көрбөс силер бе» деп өөрүшкүлүг бодангаш, чугаалаан:

— Черни чарып, андарып, чаагай тарааны тарып өстүрүп, ажыг деривисти харам чокка төп тургаш, ону ажаап ап, аңаа өөрүп турар-дыр бис...

— Ылап-ла шын чугааладыңар, Каң-оол Норбуевич — деп, бригадир агрономнуң өөрүшкүлүг бодалын үлөшкөн.— Ие черниң байлак хөзүнүңгө чаагай тарааны тарып өстүрер, ону чидириг чокка ажаап алыр деп чүве амыдырал дугайында айтырыг-дыр. А амыдырал мөңгө болгай.

Шын, амыдырал мөңгө! Ону чер кырынга кижилер чаяап, мөңгөжидип турар. А тараа дээрге чоннуң өртээ турбас өндүр чаагай байлаа-дыр. Тараадан эрткен чүве чок. Ынчангаш чон шаг-шаандан бээр «тараам турда, тодуг-ла мен» деп анаа-ла ырлажып келбээн. Тараа барда, амыдырал бай болгаш аас-кежиктиг.

Соок салгын-сырын эстеп кээрге, аңгыс хоорзуну безин «далажыңар, далажыңар!» дээнзиг шиилээн. Бригадир биле агрономнуң чугаазы амдыызында анаа четкен.

Агроном демги машиназы кузову долу тараалыг халдып кээрге, төп шанче чорупкан. А бригадир техничка машиназын муна каапкаш, хову турлаанче ыңай болган.

Бригадирниң сагыжыңга ам база катап Хаг-оол ирей кире дүшкен. Ол конторадан үнгеш, хоочун кырганның бажыцының чаны-биле маннап эртип чыткан.

Кырган бажыцының хүннээрек талазында сонга баарында олуруп алган, тарамык өле-көк сегел салын хумагалыг суйбай тудуп каап, боданып орган.

— Кырган, экии! Кадыыңар кайы хире-дир мон?— деп, Хүреш-оол Монгуш эвилең-ээлдек айтырган.

Черле эвилең-ээлдек кырган, ол олурган шөйбек сандайындан тура халааш, бурунгаар мөгейи аарак харыылаан: — Эки-экии, эш бригадир. Кадыым-даа шору-шору, оглум. Хоочу-хорaa-даа чок киж и мен ийин.

— Анаа хүннээректе дыштаанып, хостуг-шөлээн боданып орарыңар ол ышкажыл але?

Кырган хөглүг хүлүмзүрүй каапкаш:

— Боданганы ботка херек, ынчангаш боданып ор мен, оглум.

— Чогум черле чүнүң дугайында боданып ордуңар аан, кырган?— дээш, бригадир чугаа эреп, кырганның узун сандайының бир ужунга кожа олуруп алган.

Хаг-оол ирей анаа амырай хона берген. Ооң шангыр каактарының отчугаштары кыптыгып турган.

— Дүжүт ажаалдазының мындыг чай чок бачым үезинде ындыг-ла ыйнаан харын, бригадир — деп, Хаг-оол ирей чугаалап үнген.— Силерни дем база көрдүм, контораже бар чордуңар, сактырымга, мырыңай шошкуп бар чыткан ыш-каш болдуңар. Ам чаа көөрүмге, база бо-ла чоруп ор силер, кара былгаар хөрөктээжидерниң чүгле эдектери хөрүктелер. Силерниң ол механизаторларыңарны керээ чарып алгаш, чаа ёзу-биле ажылдап турарын магадап бодап ордум ийин. Сураан дыңнаарымга, бо чылын тарааңар дүжүдү база шыырак болган чорду-ла!..

— Шору-шору болган, кырган.

— Эр-хейлер! Эки ажылдаан-дыр силер.

— Хүлээлгени алган соонда, күүседир херек, кырган. Бистиң оолдар чангыс сөстүг.

— Эр киж и эткен сөзүн ээлээр ужурлуг...

Бригадир хоочун кырганның ол сөзүнүң ханы утказын

ылап билген. Ол дээрге сөглээн сөс-биле ажыл-херек кажандаа карышпас уjurлуг дээни ол ышкажыл.

Бичин боданган хевирлиг болгаш, кырган чугаазын база уламчылаан:

— Кижн бодап четпес кайгамчык чаагай, эки үеде чурттап турар-дыр бис. Бистин бо Кур-чер суурувустун безин хөгжүп, сайзырап турарын кижн магадап ханмас-тыр. Мен бо черге чаңгыс ходугур өргөн безин чок турда келген мен. А ам кандыг-дыр? Мында улуг кода-хоорай турупкан ышкажыл. Бир эвес бистин ада-өгбелеривисти шатта чевээнден тургузу тыртып эккелгеш, айтырар чүве болза, олар бо черни черле билбес бис, маңаа черле чурттавайн турган бис деп хөрлээрлер боор оң. Ха-ха-ха, хи-хи-хи!..

Чаптанчыг кырган, угаанныг ашак! Хүлер-оол Монгуш оон-биле каттырып шаг болган.

Хаг-оол ирей каттырарын соксаткаш, чыкпак, чавыс апарган эгиннерин өгдейтир шимченгилээш, чугаалаан:

— Ажыл-амыдырал кижилернин онаашкан херээнге кайы хире харысалгалыг болуп турарындан дорт хамаарылгалыг-дыр. Чүү дээр боор, кандаашкынныг кадыг-ла чылдар эртин турган. Ол хиреде бистин бо «Тинлелге» совхоз чаа машина-техниканы ал, оларны шын ажыглап, не черни, ооң хөрзүнүн камныг, хумагалыг ажыглап тургаш, тарааның дүжүдүн чоорту бедидип оар-дыр. Бүгү механизаторлар күжүн база билин-даа харамнанмайн ажылдап турар. Бо чылын безин бир гектар тараадан 10 центнер дүжүттү ап турар-дыр, ол канчап багайыл?

Бригадир кырганның шынныг чугаазынга өөрүп орган. Шынап-ла харын, совхоз хөрзүнүнүн хатка алзыр чоруунга удур чаа машина-техниканы үш-дөрт чыл улаштыр билдилик ажыглап келген. Часкы тарылга ажылдарының агротехниказын эртемге, амыдыралга үндезилеп чорудуп турар. Совхозтун удуртукчуларының, тускай эртемниглеринин, механизаторларының үндүргөн күжү, төккөн дерн халас барбаан. Ие черни хумагалыг, камныг ажыглаарынга үндезилээн чаагай ажыл-херектер бүдүп турар.

Хаг-оол ирей бригадирнин чугаазын кичээнгейлиг дыннап ора:

— Агаар-бойдус баксыраан, тараа кандаан деп чугаалар каш чыл улай кулакка конгаланып турган. Ол хирезинде черле аштап-суксап көрбедивис. Ол чүнүн ачызыл? Нам болгаш чазаавыстың кижн дугайында, оон чаагай чоруунун дугайында улуг ада сагыш-салышкынынын ачызы-дыр. Ону ынчаар билип чоруур мен, эш бригадир. Шын боор але?—

дээш, ол эрес-соруу улам хайныгып, ыңай-бээр хостуг-шөлээн көргүлээн.

— Чувениң херек кырында бар шынын чугааладыңар, кырган — деп, бригадир ооң чугаазыңга каттышкан.— Бистин чуртувустун Аъш-чем программазында партия болгаш чазактын ол политиказы улам тода илереттинген.

— О-о! Тараа-быдаа, эът, сүт элбек, арбын-на турзун деп ында айтып каан болгай, оглум. Кижн бүрүзүнүн аңмаарыңга бир тонна чаагай тараа бар болзун деп политика кончуг-ла мерген-дир — дээш, кырган олурган сандайындан чиик-чинк тура халаан.— Шын харын, эрткен чылдарда берге-ле болган болдур ийин. Ол хиреде тодуг-догаа чурттап турдувус. Садыгга-даа баарга, хлеб азыглары саргарып, үзү кылаңайнып көстүп чыдар. Өгге-даа кээрге, хлеб амданныг-чаагай апарган стол кырында тавакта чыдар болгай.

— Ындыг-ыңдыг, кырган күрүневис күжү ол хире ышкажыл — дээш, Хүреш-оол Монгуш кырганның кадыг, шириленчек холун дыңзыдыр тудуп, байырлашкан.

— Шын харын, ажыл кончуг, чугаа шөүп орап арга чок — деп, Хаг-оол ирей база хөлзөп үнген.— Ажыл-үүлөнер-ле бүтсүн!..

Бригадир далажып кылаштап бар чыда, дедир хая көргөн. Хаг-оол ирей ам-даа ооң соонче үзүк чок кайгап, шала бурунгаар күдүйүп алган чазык-чаагай хүлүмзүрөөн турган. «Турган боду дириг төөгү болган чаагай сеткилдиг, ак сагыштыг ирей!» деп, ол аңаа чоргаарланган.

И И И Г И Э Г Е

Дүжүт ажаалдазының дүвүренчиг, чай-шөлээн чок, бачым ажыл-иштиг үезинде сагыш амыр, хостуг бодап орап кижн-даа кайда боорул аан. Кааң-аяс хүннерде хову-шөлге ажыл хүн үнери билек дойлуп үнер. Ол сарыг хүннү бадыр динмиреп келир. Харын-даа дүн ортузу оран чок ажып чорда безин, арай деп оожургап соксаар.

Аът кулаа көзүлбес караңгы дүнелерде хову-шөлде тараа кезип ажааган комбайннарның, олардан тараа сөөрткен машиналарның, аңгыс чарган тракторларның карактарының чыры кайы ырактан-на чайынналып, борбак сарыг-сарыг оттар хову дургаар аай-дедир чуглуп, чаржып турган ышкаш көстүгүлээр.

Соок салгын-сырын чыварлап, орайтаан тудум, шаңда ажыл мырыңай ындын ап бар чыдар. Тараа арыглаар, тараа кургадыр машина-техниканың дааш-шимээни дүнеки

ыржымны үреп турар. Хоорайдан кээп, дүжүт ажаалдазынын ажылынга дузалажып, төп шаңда дүнеки ээлчегде тараа арыглап ажылдап турар студент оолдар, кыстарның тааланчыг ыры-шоору тараажыларны улам-на хөй-аът киирип турар:

Сылдыс караа чивеннээн
Шыпшың соок дүн дүшсе-даа,
Арбын дүжүт ажаашкан
Ажылывыс соксавас...

Ындыг! Карангы дүне тараа чалгаан хову-шөлгө ажыл түр када үзүктелип, соскай-даа хона берзе, төп шаң дүннү өттүр оду чайнап, машина-техниказы динмиреп келир. Даң адып, чер чырып, хүн херелдендир харап үнүп орда безин, ооң дааш-шимээни мырыңай дам баар. Шаңның хериминин аксындан үндүр, киир маннаан машиналар шуут караңнаар. Оларның бир чамдыызы хову же маннажып үнүп чыдар, а өскелери Кур-чер суурдан үнүп, шавыштыр ээй тырткаш, асфальтылыг орук-биле Кызыл кайда сен дээш, чүгле караш кынныр. Күрүнеге дужаар чаагай тараа оларда чүдүртүнгөн.

Агроном Каң-оол Куулар совхозтуң төп шаңынга кылаштап келген.

Ийи дугаар отрядтын комбайнерлеринин кестирип ажааган тараазының шаңда чыдар байдалын хынап көргөн. Ажыг дерин мага-хандыр төп тургаш, ажаап ап турар тараазы орук ара төктүп хоравазын, а шаңга кээп төктүнгөш, изип, чыдып үрелбезин дээш ол доктаамал хынап көрүп турар.

Шаңда ол талазы-биле харысалгалыг кижилер ажылдап турар. Шаң эргелекчизи ортумак дурт-сынныг, черле дөскөл чок эрес чаңныг, ажыл дээнде амыр-дыжын безин сагынмайн баар кижин Биче-оол Седип хөй чылда ажылдап келген болгаш, онаашкан ажылын кымдан артык билер.

Ол шаңда бүгү-ле ажылды хайгаарап көрүп, үүрмек-биче-даа чүвени эскет чок эрттирбейн турар. Кайыын кандыг машина маңнап кээрин база чандыр көрбөс. Ынчангаш Каң-оол Кууларны ол база дем-не көрүп каан. Агроном эр ооң ажылдап турары хову-шөлдөрүндөн овааландыр кээп душкен кызыл-тастарның чалдарынын чанынга турда, ол хөглүг хүлүмзүрүп кылаштап келген. «Ажылга база кызымак кижилернин бирээзи болдур ийин — деп, ол агрономну иштинде мактап боданган.— Кылган ажылының черле эчингге чедер кижиле болгай...»

— Экии, эш агроном!— деп, ол чазык-чаагай менди-

лээн.— Сөөртүп эккеп турар тараачны кандыг янзылыг деп шинчилеп тур силер, Каң-оол Норбуевич?

— Экии-экии, Биче-оол Салчакович — дээш, агроном хөрөөн алгыткан.— Тараа-даа тараа-ла-дыр, чүү дээр боор ону, чүгле оларның богу, шыгы кончуг-дур.

— Чаъс соонда черле ындыг-ла болгай — дээш, шаң эргелекчизи дужунда шаң арыглап, аштап, кылайтыр ширби турган Антонина, Галина сугларже көргөн.— Силерниң тараачарны ам бо уруглар кургадап, дош дег кылдыр кылайтыр арыглап кагзыннар, Каң-оол Норбуевич.

— Дүргедээн болза көрөм, акым — дээш, агроном шаңны эргилдир көргөн. Ооң караанга сөөлгү бир каш чылдарда ынчаар черле көстүп көрбөөн кызыл-тастар оваалары бедик-бедик көзүлгүлээн. «Ажыл-даа хөй-ле-дир эвеспе дээн бодалы-биле чугаалаан.— Бо тараачарны база арыглаар чүве-дир.

— Дүрген-не арыглаар дээш кызып тур бис — дээш, шаң эргелекчизи ам бокут тараа бөле эжип турган уругларның бирээзин кыйгырган.— Тоня, а Тоня, бээр келем, дуңмам.

Антонина тараа бөле эжип турган калбак ыяш хүүрөөн оожум сала тыртып кааш, халывышаан келген:

— Мени канчаарыңар ол, дарга?

— Ол бөлүп турар тараачарны дүрген арыглап доозуптунар аа. Ооң соонда бо тараачны сайгарып, аштап-арыглап көрүңерем. Сээң звенонда беш кижиге бар ийик бе?

— Ийе, дарга. Дуу ол дөрт студент уругну база кадып алзымза кандыгыл?— дээш, ол шаң эргелекчизиниң хүрөө арнынче «дарга чөпшээревейн баар ирги бе?» дээнзиг топтап көргөн.

— Тоня черле сагынгыр болгай аан, оларны база кадып ал, дуңмам — деп, шаң эргелекчизи өөрүшкүлүг харыылаан.— Демниг сааскан теңе тудуп чиир, ындыг ала, Тоня?

— Ийе — дээш, Антонина хөглүг каттыра каапкаш, дедир маннапкан.

— Ажылга кызымак-ла ийин бо — деп, агроном ону мактаан.— Өске уруглар дег кыйбың-сыйбың-даа эвес, хөлчок топтуг-томаанныг дивес силер бе.

— Ол-даа шын, дөскөл чок-ла ажылдаар төл. Ооң удуртуп турар тараа арыглаар звенону дүжүт ажаалдазының эгезинден тура, каш-даа удаа социалисттик чарыштын тилекчизи болуп, мактадып база шаңнадып келди.

— Ындыг кызымак улус шаңнатпас арга чок — деп, агроном шаң эргелекчизиниң чугаазын деткээн.— Силерниң

оларга чоргаарланып турарынар шын-дыр, Биче-оол Салчакович.

— Шынап, Каң-оол Норбуевич, силерниң тараанар дүжүдү черле кайы хире болуп тур?

— Амдызында бир гектардан 8,5 центнер болуп тур. Оон-даа көвүдей бээр боор.

— 8,5 центнер — деп, ол агрономнуң чугаазын катаптаан.— Алган хүлээлгенерни ажыр күүседип турар-дыр силер. Эр-хейлер, ол болбазыкпе, ам-даа эки кызыңар харын. Че, дунмам, мен-даа складче машаайн.

— Хүлээнгенин күүседир анаар — дээш, агроном шаңның тараалыг машиналар деңзилээр черинче кылаштапкан.

Анаа совхоз директору Вадим Оранбаловичге ужуражы берген. Дарганың арны арай шыңгыы көзүлгөн. Агроном олче чүве ыттаваан, дарганың кандыг чарлык болурун баштай билип алыксаан.

— Ам хову турлаа үнер силер бе, Каң-оол Норбуевич?— деп, директор айтырган.

— Ийе, ам чоруптарым бо, дарга.

— Дүрген чоруп көр шиңме, хамык комбайннарны черле туруш чок ажылдадыңар — дээш, директор турган черинге долганып, шаңны бир эргилдир көргөн.— Районнуң ажыл-агыйларының күрүнеге тараа дужаалдазының база дужут ажаалдазының дүүнү сан-медээзин көрдүңер ыйнаан.

— Ийе, көрдүм, Вадим Оранбалович. Бис кудуруктаар чыгап турар чордувус.

— Ол-ол!.. Аңаа ам кым буруулугул? Ону кым харыылаарыл?

— Бис...

— Шын, силер база, ынчалза-даа хамыктың мурнунда мен харыылаар мен...

— Агаар-бойдус баксырап, кудай-дээр чүдереп, чаъс чагаш, саадап тур бис ийиң — деп, агроном директорга хомудан сеткилин плереткен.

— Агаар агаар-ла ыйнаан, чаъс-ла ыйнаан — дээш, Вадим Оранбалович ийи-чаңгыс эдирленчек куу булуттарлыг дээрже көрүп, холун ынаар айытпышаан, чугаалаан.— Курбустугдан бисти кээргеп көрүп турар деп бодаар силер бе? Чок! Дужуттүң хуу-салымы силерниң холуңарда. Берге байдалдан уштуна бээр кандыг-даа арга турар.

— Бүгү-ле хемчегни ап турар бис, дарга.

— Шын, ону база билир мен, эш агроном. Ынчалза-даа ол ам-даа чогуур негелдезинге четпейн турар-дыр.

— Чадавас харын...

— Чок болза силерниң комбайнерлеринерге немелде күштен берейн, Каң-оол Норбуевич, ону чүү деп бодаар силер?— деп, директор ам хөлчөк оожум, аңаа сагыш човаан сеткил-биле чугаалаан.— ССРЭ-ниң Дээди Советиниң депутады эш Дандарның дөрт-беш-хире комбайнерлерин ам доораан-даа болза силерже чорудайн.

Директор чүгө ынчаар чугаалаанын агроном кайгап бодаан. Бир эвес ооң ажылдап турар отрядыңга кожазындан комбайннар келир болза, ол механизаторлар аразыңга улуг чөрүлдээни үндүрөр. Олар совхоз-биле керээ чарып алгаш, бригада керээзи-биле ажылдап турар болгай. Отрядта он алды механизатор бар. Олар чарып алган керээзи ёзугаар часкы тарылга ажылын-даа, чайгы хову ажылын-даа өскээртен артык дуза чокка организаствыг, бир демниг чоруткан. Ынчангаш дүжүт ажаалдазын база олар боттарының күжү-биле доозар ужурулуг.

— Силерниң чугаанарның ужурун орта билбейн бардым, Вадим Оранбалович?— деп, агроном элдесинип айтырган.

— Таан-даа, канчап билбейн турарыңар ол?— дээш, директор чазык каттырган.— Силер бодуңар күжүңер-биле ол тарааны ажаап ап шыдаар силер бе деп айтырып турар кижидир мен.

— Ынчаарга бригада керээзи-биле ажылдап турарывысты канчаар бис?

— Мен ону кымдан артык биллип тур мен, Каң-оол Норбуевич. Ам айтырыгың өске талазы шыңгырап турар-дыр.

— Ол чүү ирги, Вадим Оранбалович?

Директор баштай дээрже көргөш, ооң соонда Танды-Уула сыннарының агарып, кылайып чыткан харлыг баштарыңче кайгаан.

— Тараанарны хар база барза, канчаар бис? Ону кым харыылаарыл?

— Ам дек хар чаар деп бе, дарга — дээш, агроном суур адаанда ам-даа ногаарарып чыткан даглар, шаттар уунче көргөн.— Ынчалза-даа бүгү аргаларны ажыглаар бис.

— Ындыг-дыр че...— дээш, директор агрономнун эктин орта часкай туткан.— Бо айтырыгыны бис иелээн шиптирлеп шыдавас-тыр бис. Партком секретары Чимит-оол Уткушович ынчаш кежээ силерниң хову турлаанарга чеде бээр. Ам баргаш, мээң бо чугаам дугайында бригадиринер Хүреш-оол Сайын-Белекович-биле база чугаалажып, сүмележил көрүңер.

— Ындыг-дыр, Вадим Оранбалович — деп, агроном чөлшээрешкен.

Төп шандан машиналар үстүр эвес. Тараа сөөрткөн машиналар олчө үзүктөл чок шуужуп-ла турар. Агроном улуг херим аксынга чедер-четлес чорда-ла, артынга бир машина хирт кылдыр тура дүшкөн. Ол хая көрнүп кээрге, совхозтун дуржулгалыг, мурнакчы чолаачыларының бирээзи Виктор Монгуш кабиназының сонгазындан бакылап алган хүлүмзүрүп орган:

— Хову турлаанче чоруур силер бе, Каң-оол Норбуевич?

— Ийе, дуңмам — дээш, агроном ооң чанынга олура каапкан. — Халдып олур, чолаачы, хаттан үндүр халдып ор... Чолаачы ол ырның аялгазы-биле сыгыргылаан-даа.

Виктор Монгуш төп шандан халдып үнгеш, үш чарлып чоруткан улуг оруктун кедээ талазын тыртып, ховуже ыңай болган. Ол он ажыг чылдың дургузунда чылдың кайы-даа үезинде бо оруктап та чеже катап аай-дедир чорбады дээр. Ол дээрге — тараа оруу. Совхозтун чолаачылары ол оруктап часкы, күскү сезоннуг ажылдарның үезинде чүс-чүс тонна тарааны дажып сөөртүп турар. Чазын олап үрезин чүдүргөн машиналар шуужа бээр, а күзүн ол үрезин тараа каш катап көвүдээр, аңмаар-сава-даа сыңышпастаар, орук дургаар-ла дош дег кылагар кызыл-тастарны кузовун долдур чүдүргөн машиналар шуужуп алган чындындадып кел чыдар.

Суур кедээзинде баалык кырынга халдып келгеш, чолаачы эр машиназын доктаадыпкан.

— Улуг арт кырында келдивис, эш агроном — деп, ол баштактанып каттырган. — Бичии доктаай дүжээлинер.

— Че харын — дээш, агроном кабинадан үне халаан.

Чолаачы черже дүже халааш, черле ыңдыг өөрөнгөн чаңчылы-биле машиназының сонгу дугуйларын диртиледир теп халаан. Дугуйлар бүдүн, дыңзыг, оларның доозун-довураа бурт кынгаш, кадыг кирза сапыктыг бутту дедир ап октап турар. «Ажырбас-тыр о-о!» — деп, ол бодунга чугааланган.

Агроном база машина соонда кылаштап келген, өскөнтөрээн Кур-чер суурунче быгыннарын ийи холдап даяныпкан кайгаан турган. Ол баалык кырындан суур мырыңай адыш ортузунда дег көстүр. Совхоз төвү сөөлгү чылдарда шапкын сайырап турар. Суур узун дургаар шөйлүп, доора дургаар калбарып-даа бар чыдар. Суурда ам ырактан-на агарып көстүр тууйбу, даш бажыңнарның саны көвүдээн. Дуу ол эң улуг каът ак бажың — суурнун ортумак школазы. Ында ам малчыннарның, механизаторларның база тараажыларның чүс-чүс уруглары эртем-билегининче ханылап кирип турар. Башкылары оларга чаа-чаа чүүл-

дерни айтып берип, оларны кижизидип турар. Оларның аразында келир үениң эмчилери, башкылары, инженерлери дээш кымнарны чок деп? Олар шуптузу чаа делегейниң, коммунистиг ниитилелдин тургузукчулары, тайбың иштиң чаякчылары болур.

Суур адаанда элээн куду озалааш черде узун-узун, улук ак бажыңнар барааны база көзүлген. Совхозтуң төп сүт-бараан фермазы ол. Уксаалыг, сүткүр инектер ында-ла болгай. Инектен хөй сүттү саап ап, күрүнеге дужаап турар мурнакчы саанчылар база ында. Оларның ажыл-ижи, дуржулгазы, ат-сураа республикада шагда-ла билдингир.

Кур-чер суурнуң чурттакчыларының аксындан «чаа столовая ажыттыганы», «чаа магазин ажылгалга кирген», «чаа участок эмнелгези ажылдап эгелээн», «механизаторларның чаа бажыны туттунган» деп сөстөр ыравастаап. Оларның аксынга «чаа-чаа» деп сөстөр мырыңай элтежип калган.

Шынап-ла харын ындыг. Партияның социал база ленинчи национал политиказы Тыва черде, оон ырак-чоок көдээ суурларында херек кырында мынчаар боттанып турар.

— Эх, төрөөн суурувустуң чаражын ала!— деп, Виктор Монгуш чүден өөрүшкүлүг чугаалаан.— Суурувус улгадып-ла орар-дыр.

— Үенин, хөгжүлденниң маны бо хире дүрген-дир, дунмам — дээш, агроном арыг агаарны хостуг-шөлээн тынып, суурну база эргилдир көргөн. Ол адак соонда суур адаанда чаа туттунган механизаторлар бажыңының бараанынга доктааган.— Кыжын канчаар өөренип турганыңны утпадың ыйнаан, Виктор?

— Экономиктиг билгилер школазынга бе?

— Ийе.

— Ону канчап уттур боор. Бригада керээзи-биле бир-ле дугаарында канчаар ажылдап эгелээривисти база аңаа чугаалажып, өөренип турдуvus.

— Шын-на болгай. Эки херек эзинниг, чаагай херек чалгынныг. Аңаа ол чугааларывыс түңнели бөгүнгү ажыл-херээвистен көстүп тур ышкакжыл. Че, дунмам, халдып ораал. Үе-үе!..

— Баштай чүү дээр боор ону, изиг-изиг-ле маргыжып турдуvus ийин — дээш, Виктор Монгуш машиназын хөделдире тыртып алгаш, бурунгаар чиге көрүп, ыңай болган.

— Чүге дээрге механизаторлар бригада керээзи-биле канчаар ажылдаарыл деп чүвени эки билбейн турган-на болгай, Виктор.

— Ынчангаш маргыжып турдуvus — дээш, чолаачы бу-

рунгаар дап бергеш, шыыладыр баскылапкан. Хоор сарыг, кара-хүрөң дилиндектерлиг хову-шөлдөр олче удур көжүп, чыырлып эгелээн.

А агроном Каң-оол Куулар хензиг када-ла механизаторларның ол маргылдааларының дугайын эргилдир бодай каапкан.

Чаа чүвени эгелээри, чаа ажылды кылыры черле берге. Анаа билдинмес, чөрүлдээлиг айтырыглар эндере тургустунуп келир. Ынчангаш совхозтуң дирекциясы, ажылчын комитеди база партком артык чугаа, чеме-хала турбазы-биле хамык механизаторларга база чолаачыларга бригада керээзи-биле канчаар ажылдаарының дугайында тускай өөредилгени эрттирген.

Тос-тостуң соогунда Кур-чер суурнуң чаа туттунган механизаторлар бажыңының улуг залының соңгаларының кара орай кежээге чедир чырып келир. Ында совхозтуң механизаторларының, тускай эртемниглериниң өөредилгези чоруп турар. Не черни, ооң хөрзүнүн хатка алыспайн, хумагалыг ажыглаарының, анаа ажыглаар чаа техникаларның нарын тургузуунун, бригада керээзин чарын алгаш, чаа арга-дуржулга бригада керээзи-биле ажылдаарының дугайында солун кичээлдер болгулаан.

Директор Вадим Оранбалович, партком секретары Чинит-оол Уткушович боттары безин ол кичээлдерге бригада керээзиниң дугайында хөй катап чүве чугаалаан, чүгле чугаалаар эвес, а харын шуут башкылап турганнар. Аңаа экономиктиг саналгаларның кичээлдери механизаторларга улуг өөредиглиг болган. Олар оон эрткеш, школаның дыңнакчыларының билин улам ханы, бүзүрелдиг, шыырак болзун дээш, районун көдээ ажыл-агый эргелелиниң тускай эртемниглерин чалап эккеп, оларга каш удаа кичээлдерни эрттирер аргаларны берген.

Даргалар баштай бодаарга, механизаторлар бригада керээзи-биле канчаар ажылдаарын ылап билип алган ышкаш болган. Чок, ону хандыр сайгарып, бодап келирге, ыңдыг-ла белең эвес бооп-тур.

Бригада керээзи-биле коммунист Хүреш-оол Монгушка удурткан механизаторларның ийи дугаар отряды ажылдаар. Ол коллектив он алды кижиден тургустунар. Аңаа кымнар ажылдаарыл? Бо айтырыг механизаторларның боттарың безин хөлзедип эгелээн. Кижини бүрүзүнүң ажыл-ишке мергежили, аңаа арга-дуржулгазы чаңгыс аай эвес. Кижилерниң ажыл кылыр мөзү-шынары, онаашкан ажыл-херээңге харысалгазы бир дөмей эвес. Механизаторларның аразында

ийи-чаңгыс ажылга былдамыш кижилер база бар. Ынчангаш мурнакчыларның үлегер-чижээнге оларны база өөрөдир апаар, аңаа биче эвес үе негеттинер. Черле аргажок чалгаа улустан оларның өөрү база оспаксыраар. «Чалгаа кижилер-биле кады ажылдавас бис» деп ажыы-биле удурланып-даа турар механизаторлар турган. Ол база шын.

Хөй чылда кады ажылдап келген болгаш, механизаторлар боттары кымнын канчаар ажылдаарын кончуг эки билир. Кымнарны шилип алырын олар база хомудал чок дорт шийтпирлээннер. Баштай бригада керээзи-биле ажылдаар механизаторларның узун даңзызын тургускан. Ооң соонда ол даңзы бижиик ёзугаар чажыт бадылаашкынны чоруткан. Аңаа чамдык кижилерниң аттары балаттырган, бадылаашкын эртпейн барган. Коллектив ынчаар шийтпирлээнде, аңаа кым удурланып шыдаарыл? Коллективтиң угааны база күжү ол хире.

Хүреш-оол Монгушка удуртуп-баштадып, бригада керээзи-биле ажылдаар коллектив ынчаар тургустунган. Ол дээр-ге бүгү-ле чүвениң бажы-биле үзе шийтпирлеттингени, бүткенп ол эвес. Ажыл-амыдырал айтырыы нарын. Ону үзе шийтпирлээринге чангыс эвес чугаа-домак үнер, чөрүлдээлиг айтырыглар база-ла үзүлбес. Ынчалза-даа чаа чүве чалгынныг, ону амыдырал бирги одуругже идип үндүрер, кижилер ол дээш биче эвес күжүн база билиин үндүрер.

Агроном шак ынчаар хандыр-хандыр боданып чоруур боорга, Виктор Монгуш чүве-даа ыттавайн барган. Ажыл-херекти баштап, улус-биле ажылдап чоруур кижиге бодал, күштүг ханы бодал херек. Ылап бодаан бодал чугаажок эки түңнелге чедирер.

Агроном директорнун чагыг чугаазын база утпаан. «Силерге немелде күш берейн» деп чугаазы чүге-ле чүве ийик, ооң бажының мээзинге чыкыгайнып турган. Дүжүт ажаалдазының ажылы чүге оожум темпиде чоруп турарыл? Ажылды организаастааны багай бе? Үе, шынап-ла, шыыгайнып, агаар-бойдус чоорту баксырап, тараа кырынга хар дүжер чоокшулаан.

Шүлүктөр

Кызыл-Эник Кудажы

ЧАШ ХАР

Шаандагы төөгү-дүр,
Шаа-ла ындыг үе турган.
Саазын деп хайыраны
Чаш хар менээ солуп чораан.

Кожавыс аал уруу турган,
Хоювусту кады дозуп,
Дузак биле сээнек дег,
Дуруг кырлап доруккан бис.

Ынчан харын сөөлзүредир
Ынакшылдан ындынналып,
Чалыы кыска чагааларны
Чаш хар орта бижип чордум.

Орлан уруг менче көрүп,
Оода-ла чаңгыс катап,
Харда чагаан номчупкаштын,
Харлыктым деп сөглөвээн-даа...

Шаа келгеш бодум бажым,
Чаш хар ышкаш, агарган-дыр.
Хая көргөш, биеэ кысты
Хайың ол деп суравас мен.

Чалыы кыска эң-не баштай
Чагаа бижээн хүнүм сактып,
Чаш хар чагган санында-ла,
Чалыыткаар мен, таалаар мен.

ООЛДУҢ, КЫСТЫҢ ЫРЫ

О о л:

Тогду хожумну оъткарып,
Доштуг дагны эргип чорааш,
Чымаарым, сени бодап келгеш,
Шылаарым безин уттуптар мен.
Доругдайның адыр кулаа бис,
Дошпулуурнуң ийи хылы бис.

К ы с:

Кодан инээмни чемгерип,
Хоюг сүдүн саап тургаш,
Эрезим, сени бодап келгеш,
Эзээрим безин уттуптар мен.
Доругдайның адыр кулаа бис,
Дошпулуурнуң ийи хылы бис.

И с л э э:

Ишти кезээде хүндүлөп,
Изиг ынакшылга чорааш,
Чонувус, бүрүн бодап келгеш,
Човаарын безин уттуптар бис.
Доругдайның адыр кулаа бис,
Дошпулуурнуң ийи хылы бис.

БАРЫК

Төрээн хемим — Барык хемим,
Дөмейивис аажок чорду:
Сен-даа чалыы, мен-даа чалыы,
Сен-даа кара, мен-даа кара.

Қылыр ишке могаанымда,
Қызыл-даван сүзүптер мен,
Қара суунду пактаптар мен —
Қараам чырый бээр чораан.

Эрткен чайын эртип чыда,
Эреминче ээге бергеш,
Қастым көгүн эскерип кааш,
Қара баарым ажыш диди.

Ынчалза-даа, төрөөн хемим,
Бянцгылыг кылагар сууң
Кара хевээр чыдар боорга,
Караам чажын тыртыпкан мен.

Олег Сувакпит

МАЙНЫҢ БИРНИҢ МАРЫЖЫ

Эртенги хүн
херелдерини
шырайланып,
Эргим чуртум
чараш каазын
чуруттунуп,
Ажыл-ишчи
чеднишкнннер
чечектелш,
Амыдырал
өөрүшкүзүн
хөгжүмненип,
Майның Бири
Бир дем-биле
Базып олур,
Бирээ!
ийи!
Үш!
Чаныш билбес
тура-сорук
сеткилденип,
Чалданыш чок
күштүг холдар
адыштанып,
Дээрни, черни
сиртиледир
девин-самнап,
Демиселдин
кызыл тугун
бедик тудуп,
Майнын Бири
Бир дем-биле
Базып олур,
Бирээ!

Ийн!
 Үш!
 Акы-дуңма
                     чаңгыс эвин
   быралажып,
 Алды диптин
                     улустарын
   каттыштырып,
 Дайын-халап
                     чалбыраажын
   өжүр базып,
 Тайбың-биле,
                     ажыл-биле
   күчүүргенип,
 Майның Бири
 Бир дем-биле
 Базып олур,
 Бирээ!
             Ийн!
             Үш!

ПӨШТҮГ-ЧҮРЕК

Чалымнарың — ханалар дег,
 Чаглактаныр көжегем ол.
 Қаржы шуурган, чыккылаар соок
 Қанчалза-даа камгалаар сен.
 Қалбак-қалбак даштарыңны
 Қажааландыр тудуп алгаш,
 Қургаг будук ужудупкаш,
 Қурум чешкеш, чылыгар мен.
 Шокар-Баштыг хоюм келгеш,
 Шонуушкундан хары эрээн
 Оьту оожум тура тыртып,
 Отче көрүп турар чүве.
 Салган ыяш көк-көк ыжы
 Салгын-биле сүржүп маңнааш,
 Ак-көк дээрлеп бир-ле черже
 Арлып чоруп турар чүве.
 Ишкээр көөрге, Дестиг-Қырның
 Илчирбе дег өзеннери
 Адын-меңин чалап алган
 Адааргадып чыдар чүве.
 Куду көөрге, Кегээн-Булак

Кудай дээрже бедиктенип,
Алдын-Булак кайы сен деп,
Аяннанып чазанган дег,
Булут-биле аржыылданып,
Буурул бажын сунуп орар.
Аткаар көөрге, бедик сыннар
Арыннары шириин кирген,
Харлыг ийден уштуңгулаан
Хаяларны секпилденген,
Харык-шинээ төне берген
Харап алган чыдар чүве.
Сиртин дургаар дыды, пөжү
Сниледир хоогайнып,
Хомустаан дег, хөөмейлээн дег
Холуй салып турар чүве.
Көстүң хайнып кыпканы дег,
Хөйнү бодап, хөрөк дойлуп,
Сыын үнүг мургум тыртып,
Сыгыртып каап оргулаар мен.
Мээсте хоюм дыңнаалаан дег,
Менче көрүп, кастыңгылап,
Сарыннанма диген ышкаш
Чайлыг оъттап чоруур чүве.
Бединдиве үне бергеш
Белдирерттир көрүптерге,
Буурул баштыг эзир безин
Буттан куду ужар чер боор.
Тайыс-даа бол, изиг оъттуг,
Даштыг-даа бол, мээзи делгем,
Чүрээм-биле кара олчаан
Чүден артык ынак черим —
Пөштүг-Чүрек,
Пөштүг-Чүрек,
Бөргүң болган
Пөжүн каас-тыр!

□

Александр Даржай

КУСКУ ЫРЖЫМ

Былдай мацнаар бызаа чанныг Чаа-Хөл хемде
Бырлаң безин көзүлбейн-дир — көрүнчүк-ле.

Сырлыг кымчы чая-чая көскенир дээр
Шырай-арны дыка чазык — кааң аяс.

Дааш дыннаан, тынар-тынмас доскуулчу дег,
Даглар безин шыгырт кылдыр тургулапкан.

«Хоор-сарыг аскыр өөрүн» дөргүн алаак
Хойгузупкан — ээнзирээн бажың олчаан.

Хову кезиир улчумал хат бажы сынган —
Койгунак дег, бир-ле черде хоруй берген.

Сактырга-ла, черден, дээрден дүвүрээзини
Шагда арлып чиде берген кыннып келди.

Күскү ыржым таалалы өпейлээжек,
Күжүр чүрээм дүвүрөнчиг сога берди:

Чаа-Хөл хемни өрү алзы боску дунук
Чаңгыс аңгыр кээргенчиг эдип бар чор.

* * *

Мээң чылым — Мечи чылы.
Мечи дээрде саадап оар.
Соңгам өттүр ыржым дүне
Соок Айже көрүп ор мен:
Сактырымга, бир-ле кижини
Дискектерин куспактапкан
Дидиреп каап, муңгаа хөлчөк
Шак оон менче карак албайн,
Чаглак дилеп органзыг-дыр.
Шагда эрткен дошкун төөгү
Сагыжымга кире дүштү:
Эстеп улаан харлыг шуурган.
Элең-тендин бичини оолак
Кижини четпес талык ховаа
Хинчектенип доңуп чыткан.
Шырындыгы доңган оолга
Сылдыс караа от дег болган...
Соңгам өттүр ыржым дүне
Соок Айже көрүп ор мен:
Дижим шуут-ла шыккыгайнып,
Дидиренчиг кыннып келди.

ИИИ ЧУРУК

Бүдүп калган буга уну. Куу оймак.
Бүрү үнмээн, кадып кургаан кезек терек.
Өшкөн одаг. Куурарган эрги соргак.
Өле баштыг, даянгыштыг кырган ашак,
Чаакты куду кылаш кынган карак чажы.

Буга уну. Тараа үнген хензиг оймак.
Булунналдыр үнүп келген кезек терек.
Чаагында сыртылааштыг кызыжак.
Кыпкан от изиг-изиг, хоюг ошкаг.
Кырыгыже чарылбас дээн даңгырак.
Шаг шаанда үе-дүпте болган херек.

ЧААСКААНЗЫРАЛ

Кудай багы арлып чидер хөцнү чогул,
Хумуң-биле саарып турган чүве дег-дир.

Өртемчейде бүгү чүве суггур чаъстан
Өзээнге киир шыырныгып доңган дег-дир.

Кудумчуда элеш кынныр чүве-даа чок,
Кударанчыг чааскаанзырал хөме келди.

Туман-бустуң аразындан кажан-на ийик,
Тутсуң үнүп келириңни манап ор мен.

Даван даажы ыржым өттүр дыңналбайн-дыр.
Дажаан хемге муңгашталы бердиң бе кай?

□

Монгуш Өлчэй-оол

ОЛАР ЧОКТА

Калбак эзим — өөр-өнер,
Каш-каш чүзүн үнүштүгдө.
Девээлежир, ыжыктажыр
Демнигдө ам өндүр чараш.

Қаа-Хем биле Бии-Хем чокта,
Хайым, шакпын Хемчик чокта —
Удазын дег хемнер чокта —
Улуг-Хем чоп турарыл аан!

Өннүктерим ораннары,
Өскен Тывам делгемнери —
Ававыс дег Россияның
Алдар-сураан алгытпаан бе?..

Кижин база — олар ышкаш,
Чону барда күштүг чоруур.
Хинни тудуш авадан дег,
Чоргаар чацны дөзөп-салгаар.

Ынчанмаанда орук-чирик
Ыргак-дагыр болур ыйнаан.
Ынчанмаанда амыдырал
Ыржым, хоозун эртер ыйнаан.

АМЫДЫРАЛ ХӨӨННЕРИ

Өөрүм-биле ажыл-херек ужурунда
Өде-чара изиглежи каапкан болдум.
Ажыг-шүжүг девиинге чүм алыскан дег,
Ам кээп чиктиг — оожургап чадап кагдым.

Сактырымга кол-ла буруу менде-даа дег,
Чамдык-чамдык четпестерим тодарап кээр.
Чарт угаар хиремде-ле, бодумну чоп
Чагырбайн баргылаарым — кылыктанчыг.

Амыдырал чүзүн-баазын хөөннерлиг:
А мен бөгүн мында мындыг орар-дыр мен,
Бир-ле черде — бир-ле кижин хөглеп турар,
Бир-ле черде — бир-ле кижин ыглап турар.

Аас-кежин бисте бүрүн чедер, артар.
Ынчалза-даа чуртталганың өннери хөй.
Алызында хандыр көрүп, оваартынып,
Ыры ышкаш, арыг боорун күзээр-дир мен.

ХАРААДАЛЫМ ДАМ БАР ЧЫДАР

Эртип келген оруктарым
Эргий бодап олургулааш,
Халас барган хүннеримге
Хараадалым дам бар чыдар.

Эгээртинмес шыдал, сорук,
Эрес чацнын чалызында
Чедир кылбаан каражамны
Четчелээри болдунмас-тыр.

Бөгүн, даарта — шыдавыже,
Пөктүр-хандыр иженгеш-даа,
От-көс ышкаш, ынчангынын
Орнун кайын тургуза аар.

Салдынчак дээн чамдык өөрүм
Салдарынга алысканым
Балазын ам бодангылааш,
Бажым хейде шаштынар мен.

Шагның бодун, салым-хууну
Чагырыптар турган дижик:
Халас барган хүннеримни
Катап чурттааш, долдурзумза!

□

Куулар Черлиг-оол

С О Н Е Т Т Е Р

1

Сылдыс дүшкен көккүр хөл дег чараш шаажаң
Куданарга белек кылдыр сунуп турдум.
Сырынналган хөөмейим салып тургаш,
Кударалым көргүспейн самнап турдум.

Муң-даа катап сүттүг шайны аңаа ишкеш,
Шаажаңның ээзин каяа сактыр деп сен.
Муңгаралдың карак чажын сен дээш төккеш,
Чадаарда ону демдек кылдыр берип каан мен.

Сагыш хинчээ чалгып кудааш ийлээр четкеш,
Шаажан ажыр чашты төккеш, чнигевээн.
Көккүр сава арыг дээр дег хөңнүм демдээ
Көште-дүште бузуп кагбайн эдилеңер.

Байырлалда тыва шиме доңун сөннөп,
Баштак-хөгнүң үнөр дөзү болуп чорзун.

2

Сылдыс-шокар бора кулун эжелним бар,
Чылгыда чок ховар бениң оглу чүвө.
Сырын удур челиптерге, таан чараш,
Чырык черге өөрүшкүм өөскүдөр.

Оранымның кокайы-даа ойуп чоруур
Оол чүрээм дириг согуу болган кулун.
Хөөмейим уян хоюг аялгазын
Хөөнүн кшире самнай аарак базар кулун.

Сая малга салчавазым үгер сылдыс
Саарында базып каан дег имниг кулун.
Хөй-ле чонга салчавазым хоюг үннүг
Хөңнүм черле кыңчыктырбас элдеп уруг.

Сылдыс-Шокар ынайымдан тыным болгаш,
Сырынналган ырым-биле тыпкан эжим.

3

Даң бажы — чаа хүннүң медээчизин
Дагаа кушка мурнатпайн уткуп чордум.
Даң бажы — делгемнерниң көрүнчүү-дүр,
Даады ынаар аьдым харап үнүп чордум.

Эдер шакка чаңчыккаштың элдеп чүвө,
Эртежи чан, эрезимни уттуп чор мен.
Хову черге хонуп чыткаш, аьдым тыппайн,
Хоорзунга ону дилеп шаг-ла болдум.

Дагларымга база катап чедип келдим,
Даң бажы куш дүне оттур болдум.

Делгемнерниң каазындан сеткил байып,
Дедир чаңым база катап хөндүрүлдү.

Чаа хүннүң чоруундува далаштырып,
Чалгын болган күжүр борам киштеп кел чор.

4

Сактырымга эмниң сүдү боралгактыг,
Чаштың эткир боостаазы бронхиттиг.
Кара туман дуглап алган ыштыг хоорай
Кажан ажып келир ирги, күжүр сарыым.

Ыжы-биле, шаңы-биле катай-хаара
Ышкамындан сагыш-сеткил караңгылаар.
Кандыг кончуг дидиренчиг соок хүнүл,
Камин¹-биле кавайыңны чылдып көрөм.

Тайга черниң ногаан пөжүн сактырымга,
Даамыыл дег сыннар дургаар селбейгилээн,
Арыг агаар үндүр тынып бисти манаан.

Хеймеривис кадыын эрткен чүве кайдал,
Келир өйде чөленгиш боор байлаавыс-тыр,
Аван сугга кыштап алам, аппарып каайн.

□

Экер-оол Кечил-оол

ХАЖЫШ ДИВЕС КҮЗЕЛ ТУРДА

Чойган чыды сиңе берген
Чоруткулаан чагааларың.
Чазын чанган сайлык ышкаш,
Саадал чокка ужуп кээр-дир.

---

¹ Камин — электри-биле чылдыр халыын-догаа (суугу).

Тарып алган, чем-даа дээспес
Дазылы чаа тырткан чечээн —
Сеткилинде ынакшылдың
Черле шыннын сөглөп бээр-дир.

Ырак черде студент мен
Ынаам сени сактып, дүжөп,
Дажыг хем дег элбек сүдүн
Дажып кугчуп тургулаар мен.

Алыс чырык чуртталганы
Ажыл-иштер шимээр болгай.
Хажыш дивес күзел турда,
Кады чурттап чоруй баар бис.

ӨӨРҮШКҮМ

Хоор-сарыг тараа чалгаан
Хову, шөлде бригадага
Үлүг-хуувус демнежип-даа
Үр-ле кады ажылдаан бис.

Аажы-чаңым ынчан билгеш,
Аныяк чүрөөн ала-чайгаар
Турум, быжыг, билдиртпестеп,
Душтуксунуп тыртылды бе?

Сезиг алыр сөс-даа чок бол,
Сени мээң деп эндеведим:
Ажыл кылгаш, менче бүдүү
Аажок топтап көргүлээр сен.

Болчумчалыын биле тура
Бодум сөглөп дидинмээн мен.
Аас-биле күзелиң мээ
Ажыдар дээш чадашкан сен.

Чалбыышталган күзелиңни
Чагаан орта ажыткан сен.
Чазып номчааш, өөрээштиң
Саазынын ошкап турдум.

□

САРЫЫМ ЧАРАШ

Эзим-арга турлаа болгаш,
Элик, хулбус омак-ла ийин.
Эргеленир эштиг болгаш,
Эрге-карам чоргаар-ла ийин.

Балар, сугга өскөн болгаш,
Балык-байлаң таан чараш,
Бадылажып алган болгаш,
Баштак-карам таан топтуг.

Ак-көк дээрден чырыыр болгаш,
Алдын хунум чылыг-ла ийин.
Аралажыр чоннуг болгаш,
Анай-карам хөглүг-ле ийин.

Курбустугга ужар болгаш,
Кускун, сааскан силиг-ле ийин.
Кударавас хөглүг болгаш,
Кунда-карам сергек-ле ийин.

Часкам хая тевер болгаш,
Сарлык-Деге сорлуг-ла ийин.
Сагыш-хөңнүн сөглээр болгаш,
Чаражым кыс шынчы-ла ийин.

□

Монгуш Көжелдей

КҮСКҮ ЭРИККЕ

Чадаана хем дөргүннерин
Чанган куштар каапкаш барган.
Хүннээрктиг хөөлбектерде
Күскү бүрү салдап арткан.

Чеже чылдар дургузунда
Серинн күстер солушпаан дээр.
Сесерликтиг оймактарга
Чеже бүрү дүшпеди дээр.

Чазын маңаа чаш көк сүзүп,
Чараш кыстың үнүн дыңнап,
Омак бойдус уткаан черим
Онган бүрү ээлеп-тир.

Агаргалак кастыктарым
Агым сугда көстүп келди:
Кырыр назы мени сүрүп,
Кыңчыктырбайн келгени ол бе?

Четче сөглөп четтикпээним
Чеже бодал башка кирип,
Чалыы хевээр чордун дээнзиг
Чазамыктаар ол-ла чүзүл?

Көңгүс куруг ээн черде
Хөнү сынныг кыстың үнү
Он тос харлыг чалыы шаамнын
Омак ырын бадыра-дыр.

ЧАСКЫ ЛИРИКА

Салым-чолдун айбызынга,
Чаяаттыгган сеткил-хөөнге,
Часкы даңнын хаязынга,
Чалбырааштыг күзелдерге,
Эрте частың сырынында
Эргим кысты сактып кээр мен.

Даңгаар эртен даглыг хемниң
Часкы чечээ саглаңнаарга,
Чараш даштыг кежиг черниң
Чангыс талы мөгеерге,
Узун чаштыг тыва кысты
Улам күштүг сактып кээр мен.

Сараланың челижинге
Шаттар, хемнер шуужуп эртер.
Саннынг чылдар көжегези
Сагыжымны доюлдулар.
Чалыы назын часкы даңын
Чангыс эвес уткуп чордум.

Уткуй келген часкы хүнге,
Уян, чазык бодалдарга,
Кызыл чаактыг чаражымнын
Кыпкан от дег күзелдерин
Сараланың маңы-биле
Шалбалапкан салбайн чордум.

□

Ондар Дарыма

ХОЙ ОРУУ

Хонажывыс артында даг хөлчок көскү,
Сагыжымдан кажанда-даа ыравас-тыр.
Кодан хойнуң үнүп-кирип олап шууткан,
Санчок изи адыр-мыдыр орук үнген.

Дүне чагган ак хар эрте ис чок чыдар,
Дүш четпейн, амдыы кодан карарып каар.
Одарынче үнген хойнуң энир оруу
Ол-ла хевээр, дамырлар дег көстүп келир.

Мээс черде шыыр истер шууткан чүң дег,
Кожа-кожа одуруглай шуужа берген.
Кончуг аккыр, семдер хойлар чылар-чылбас,
Белге-шатка изи шөйлүп бар-ла чыдар.

Одарынга чеде берген өөр хойну,
Омак-сергек кадарчызы дозуп алыр.
Хүнзеп оъттааш, ксжээликтей дедир ээптер,
Күжүр хойнуң энир оруу кокпаланыр.

Кыжын байтык, чайын безин хойнуң оруу,
Кырлаң даглар ээн эьдин изээн чыдар.
Орук барда кыжын, чайын одар чедер,
Онгаар-сонгаар башкарнып боор, черле аспас.

ШАРЛАН ЧАРАШ

Шала күскээр ногаан эзим онмаанда-ла
Шарлан көскү, шагда-ла бо янзы-бүрү:
Сарыг, кызыл чараш өңү хүнге чайнап,
Чалбыыш өртке дөмейзимээр, онган турар.

Чанынга чоок чеде бээрге бүрүлери,
Сылдырткайнчып шимчеп турар, сыргалар-ла.
Чайгангылаан, анаа турбас дириг сустуг.
Чараш үнүш, шарлан сени мактаксаар мен.

Шала күскээр Савынага аннап баргаш,
Шарланнарлыг мозурларны харай бээрге,
Анаа өннеш, арта кыскыл, оптуг-кажар
Аннар ында, хостуг шөлээн тургулаарлар.

Билбес кижии ара каапкаш, эрте бээп боор.
Бирде олчок, кандайланып, халзыптып боор.
Элик, мыйгак сыңнып, чаштып чыдып калыр,
Эрте оңар — күстүң демдээ шарлан чараш!

□

Антон Үержаа

* * *

Чүс-чүс чылдар дургузунда нүүрлүглерниң
Чүректери коңгалар дег, кыйгы салып:
«Кара сагыш, нүгүл удур, кижизиглер,
Ханныг чааже турунар!» — деп келбежикпе.

Ынчангаштын шүлүүм эрги, сүзүүм эрги,
Ынчанмыже шүүт болбас: Чүге дизе
Бужар хамчык — бак сагыш, соок сеткил
Муң-муң харлыг — ам-даа дириг болбазыкпе.

Долгандыр көр! Өлүм дег соок, ыят билбес
Тоомча чок доңгун сеткил, хоп-чип, меге
Чечектерже, кем чок арыг чүректерже
Ческинчиг чут — малгаш-хирин чашканнап тур.

Нүүрү арыг черим-чуртум кижилери
Нүүрүнер секунда-даа удувазын:
Чалымнарның эзирлери дүнней бээрге,
Чарыктарның үгүлери дирлип үнер.

* * *

Кырган кижии чаңгыс аъды
Кызыл-Доруг ис чок читкен.

Сааскан-на баглаажында
Чалчыттынып шуугап орар.

Баалыктан хөөкүй ирей
Бараан харап ора хүнзээр:
Сактырга-ла күжүр аьды
Шатта оьттап турганзыг боор.

Кырлаң ажыр кыштай албас
Чөнүк кижиге «чодазы»-дыр.
Чөгенчиг оор чүнү билир,
Кыда соруп олуру боор...

Чалгын сыйык кырган эзир
Сагындырар ашак кижиге
Баалыкта бүшкүйүпкен
Бараан харап ора хүнзээр.

Каң-оол Чүлдүм

КЕЛДИМ, АВАЙ

Шаттар кежир, чүгүрүүмнүн мөңгүн дуюу
Чаңгыланыын ыры-шоорго каттыштырды.
Чорук чораан эрес оглуң бардым, авай,
Чонум, өөрүм хемим-биле уткуп алам.

Сээң чылыың, авайым бо, менде тудуш,
Черим чемгир хөрзүнү, хүнү дег-дир.
Ырактан-на аалымче тутсуп ор мен,
Ынак авай, бараанымны үнүп харам.

Келдим, авай, оглумамайлап уткуп алам,
Кежегемни эде суйбап, чыттап калам.
Сарыг шайым кезип куткаш, сунуп берем,
Чагып сургааш, база күштен немеп берем.

ДЭЭР ЧАЙНАП...

Сылдыс шыпкан, дүп чок дүмбей дээр чайнап,
Чыргалдыва ие бойдус дүлнүвүттү.
Хемден хаккан сериин салгын ойнай аарак,
Кедээ шөлде кыстың чажын суйбай берди.

Аъдын мунган дөскел чок эр далажыксап,
Узун оруун чыыра тыртып, челзип олур.
Амырактың от дег ошкаан бодай аарак,
Уругдува сеткил-хөңнү аскымнады.

Сырын-биле ойнаан бүрү сылдырай-дыр,
Сылдыс-биле черде суурлар медээлешти.
Дүнекинин ыржымынга таалаан черим
Дүжүнде дег, чолдугларны өпейледи.

Аткан дагның хаяа чырыы кыптып кээрде,
Арбын сүрүг одарларже дойлуу үндү.
Чылгычынын, саанчы кыстың ужуражыы
Шынчы, мөңгө бүледиве шилчинр болду.

Эрес-оол Хаяң

ЭКИ ЧОЛДУ КҮЗЭЭЛИЦЕР

Аяс эртен атпаңайнып бутка тургаш,
Азарганчыг бични кижн кылаштапты.
Карактары хүлүмзүрүп кайганы-дыр,
Кадыр хаваан шала дүүлкен боданы-дыр,
Шак бо черниң онгул-чиңгил оруктарын
Чаш төл шинчип эгеледи, хайгаараңар!
Эң-не бирги базым кылган бични кижн
Эртенги хүн мендилээн дег холун чайды.
Хайым чоннуң аразынче базып кирди,
Кайда баарды? Чидирбеңер! Дуу ол баарды!
Аяс эртен алдын базым эгелепкен,
Аас-кежик ээзи кижн аравыста;
Эскеринер! Эки чолду күзээлиңер!

Александр Бегзи

МАКТАП ХАНМАС ЭРТИНЕ

Черивистин, Тывавыстың, чонувустун
Четче сөглөп, мактап ханмас эртинези —
Сеткилдерни, чүректерни өөртүп келир
Сергек, хөглүг аялгазын дыңнаңар даан!

Каргырааның, хөөмейниң ындынынга,
Кайгамчыктыг, уяранчыг, таалалынга,
Кадыг, ширини шырай-арын хүлүмзүрүп,
Каткыжы кыс оожум, топтуг боданы бээр.

Кырганнарга шаанда шагда чурттап чораан
Кыштаг, чайлаа бодалынга чуруттунар.
Кыстың сарыы, ырак черде ынаа оолак,
Кызыл эрнин хоюннады ошкай кааптар.

Эрпг баардыг не хөцнүн шериг барган
Эрге-чассыг хеймер оглу өе кааптар.
Эрес оолак бодалында шүглүп үнгеш,
Эзир куш дег, хостуг, чоргаар девип үнер.

Саралазын хөлгеленген чылгычынын
Сагыжынга оглаа малдар девиржий бээр.
Савазынче саарылган сүттүн даажы
Саанчывыстың кулаанга кээп дыңналып кээр.

Тараажының бодалынга чаагай дүжүт
Таваар чалгып, дагжап, шинлеп сылдыражыр.
Дагжы-шахтер ажылчынның өрүмнери
Дашты бузуп, даашкыр, ширини дагдыражыр.

Каптагайда бүгүдө чон кайгап ханмас
Кайгамчыктыг аялганы дыңнаңар даан!
Хамык үннер, бодал, сагыш хөөннежи бээр,
Ханы ырак күзелдерже ыдаалай бээр.

КЕЛИР ДЕП БЕ?

Кырның сиртин тептингелек
Кызыл хүннүн борбак хээзин
Саарыынга үүрөп ойнаан
Чаа-Хөл хемим, менди-ле бе!

Хемим, тоолзуг өңүң чаптап,
Хеймеримниң болчаан манап,
Эстей хадаан сырынныгда
Эрниң орта олурайн бе?

Таваар ашкан хүннүн маңы
Таныжымның аажызы бе,

Далаш аккан сээц саарыыц
Сагыжымның хөлзээни бе?

Эрес салгын элчим кылгаш,
Эжим кысты чаладыйн бе?
Эрини орта:— «Экин эш!» — деп,
Эргимим кыс келир деп бе?

□

Сергей Норбу

* * *

Кыйгыржым чер, аравыста узак-даа дег.
Кыймыш дивес, сагыш шөлээн апаарывыс —
Кыскаш болуп кызып алыр чалгаада бе?
Кызыл арын кажан бир-ле көржүп келир —
Кымның ынчан эки-багай аажы-чаңы
Кызаңнааш дег көстүп келир, бүзүрөңөр.
Кырыңдыва изиг суг-даа чажыпканзыг
Кылык-чары көстүп келир кижилерни
Кымнарыл деп айтырбаңар, ында-мында
Кыдынаарда турар-даа боор, эскеринер!

* * *

Тыва кадай холу-биле хоюг чөөктү
Дыдып каанзыг хөвөң булут улам чаттып,
Көжүп келгеш көжегелей хүннү дуглап,
Хөңнүн сөглөп даамай чазын черже саарды.
Кезек талдар бүрүлери сыргаланды,
Хензиг белээ херелдерге кылаңнашты.

□

Чүргүй-оол Доржу

ОДУН, ӨЦНҮК!

Мирит эвес, угааның бар. Ынчалзажок
Бирде-бирде сени көргөш кээргээр-дир мен.
Бодаарымга мага-бодуң шимчээр-даа бол,
Бодалдарың «ижээп» удаан ышкаш боор-дур.

Кыйгы салчып, кылыр иш дээш чарыш киткээн
Кыймыш дивес бачым шаг-дыр, эскерип көр!
Ада чериң ажыың көөр дээш шылай берди.
Ада-иң ыяныжы дөгөйлөндү.

Хөөлбекте чээрген дег, кижиге бүрү
Хөлзевейн хүннер «төдүп» чорзувусса,
Черивисти кымнар келгеш хөгжүдөрүл?
Чежеге дээр «удуп» кээр сен? Одун, өңнүк!

АЙ ЧААЗЫНДА ЙӨРЭЭЛ

Чараш чечек частыл үнгөш оңары дег
Чалы шаавыс билдиртпейн эртип, ыраар.
Өлчөй назың маңы төнүп, өйү кээрге
Өске ыржым орандыва чоруптар бис.

Ыңчалзак, хей-ле черге ону-ла бодап
Ыяныш чок чурттап болбас. Ажы-даа чок.
Чедир кылбаан иживистиң хөйүн көрдөн,
Чедип көрбээн черлеривис эвээш эвес.

Айнын чаазы эки хүнде сени сактып,
Адың адап, йөрээлдерим сөңнөп ор мен.
Амыдырал магалыг-дыр! Амыр-менди
Ам-даа чүс чыл чуртта, сарыым — чолуң чүве.

Мунгаралдың демдектери караң одун
Булут болуп хөлөгөлөп дуглавазын.
Өөрүшкүнүң хүлүмзүрүү шырайыңга
Өже бербейн үргүлчү-ле чайынназын.

Дүннүң кужу сонгаң баары чодураага
Дүнелерде дүвүретпейн аян тутсун.
Кежик-чолдуң хады-биле оруктарың
Кезээде-ле аайлажып тааржып чорзун.

□

Борис Чюдюк

ТООЛЗУГ ОРАН

Тоолзуг оран Тожу черни чаңгыс көргөш,
Тоожу бижип болбас ыңар, чиндивээже.

Торгу, маңнын шугланыпкан шак ол чернин
Торга, кээрген, авырганы тускай өңүг.
Тоорук, мөөгү элегинден ындыг боор он,
Тодуг-догаа, улуг боткур көстүр-дүр он!

Кырлаң сайгыт, кызыгаар чок делгем арган
Кышкы, чайгы аң, киш турлаа одарлардыг.
Каш чүүл үнүш ында чогул, адын тыппас!
Кандыг аңнар чеже бары санаттынмас.
Тожу черде аңчыларнын чугаа-сооду
Тода, четкил, арыг, чидиг -- онзаланчак.

Көрүнчүк дег кылаңнашкан хөлдериңде
Көжүп турар кара булут балык болчук.
Тыва чернин «Байкалы» дээр Азас хөлге
«Дыңгылдайлап» чеде бергеш, үлешчик мен.
Торлаа дээним, күшкүл эьдин, кадыргызын
Торлук оглу Шыырыпчык шиштээш сунду.

Кайы черден сурап келген эртемден-даа
Карак-кулак «кужураткаш» мага ханар.
Дуран-биле көрүп четнес тоолзуг чуртум
Туристерниң одаа болган ужурү чүл!?
Өлүк-тывыш, үнүш-дүжүт өргүмчези
Өске чурттар ында калыр, байлаанда-дыр.

ТООРА-ХЕМДЕ

Тоорук, кады тоглап турар
Тоора-Хемим тоортуп тур мен.
Хадың, шарлаң, шиви, дыды
Хаагы безин сулагай-дыр.

Бажыңнарнын, тайга чер-дир,
Барган кижиг элдепсинмес,
Крышазы бедик, кырлаң
Кылын хар, чагс ызыртынмас.

Орус, тыва шеверлери
Кадаг какпаан шалаларлыг
Кара чаңгыс будук соргаан
Ол-бо дилээш тыппайн бардым.

Шаанак сиден чыдын тынып
Шаанга чедир базып чорааш,

Аңчы, малчын чонум ижин
Адышта дег көрүп чор мен.

Ханныг дайып, чымыштыг иш
Капсыргазын шүүрөп үнгөш,
Оцмас чечек, алдар бүргээн
Он-он оол, кыс хоочуннарлыг.

Шилдиг, шиник делгиирлерде,
Шинлидектер аразындан
Аңчы маадыр Эрестолдун
Арнын ылап танып турдум.

Айлаң куштар чаржып эткен
Арга куржаан бедик дөңдө
Улуг Ленин тураскаалын
Утпас-даа мен, чараш болган!

□

Мадон Монгуш

ЧАЪС СООНДА

Соңгу чүктен кара булут
Соок тыныш үре каапкаш,
Суггатчының тараазынче,
Суггур чаъзын куда берди.

Бужурганган оттуг кымчы
Булуттарны диле шаапты.
Кырлар дургаар динмирээшкин
Кырганнарзыг химиренди.

Чаъс улам дыңзып келгөш,
Часкы черни шиник киирди.
Шончалайлар амыраанзыг
Чоогаларны каастапты.

Суггатчыга дузалажып,
Сумун уну хөөлбектелди.
Бүгү бойдус өөрөөнзиг,
Бүргөг дээрге сөгүрүштү.

Чоруун кылган чолдуг булут
Чоорту тайлып ырап бар чор.
Эрткен изи ногаарарып,
Элбек дүжүт оштап артты.

АДАШКЫЛАР

Кадырымны хадың уннай азып кааштын
Кара сугну ээккештиң пактап алгаш,
Шалың сиңген сиген-көктү сүзе-сүзе,
Чаглаам болган одагдыва базыптар мен.

Ачам ашак сарыг шайын эзип сүттээш,
Алгы хапта боовазын уштуп салгаш,
Чаным орта олурупкаш, эргеледип,
Чаагым дерин холу-биле чода тудар.

Делгем шөлчө база катап үнүптер мен,
Терең сиген оорга болуп дистинчи бээр.
Ырак эвсс хөлчүгеште дуруяалар
Ыржым үрөп, аян тудуп алгыржырлар.

Мөге шыырак, четчип келген оглун көргөш,
Мээң ачам сеткилинден чоргаарланыр.
Мөңгүн домбаа сүттүг шайын кудуп алгаш,
Менче ээгиң дазыл хуваа эккеп сунар.

□

Зоя Намзырай

ГАГАРИННИҢ ХҮЛҮМЗҮРҮҮ

Октаргайны эргий ушкан
Гагариннин чырык арны
Хаяалыг хүн херели дег
Онза чараш көстүп турар.

Ажыл-ишке, эртем-номга
Ада-чуртту чүглендирген,
Орус ава төрөөн оглун
Ораннарда шупту таныыр.

Өөрүшкүлүг хүлүмзүрээн
Өскөн чуртум маадырынын
Чаагай ады чамбы-дипке
Чаңгыланып тарай берген.

Гагаринниң хүлүмзүрүү
Каптагайда чырывышаан —
Корабльде космонавтар
Хостуг чоргаар кылайтып тур.

КАДАРЧЫ АЙ

Ачавыстың тараа кезер кадырынга
Аажок дөмей чартык Айны көөрүмгө,
Октаргайның делгеминде түмөн малын
Ончалаан дег бараан харап чоруур болду.

Көккүр дээрнин хиндин кырлап оьттаан сүрүг
Көгеримниң сыннар бажын ажа бээрге,
Адар даңның бүдүүзүндө кадарчы ай
Аалынче ажыт кирип узудай бээр...

Хоор сарыг тараа чалгаан ховуларны
Куш данда Айдан көөрге база ындыг
Хуулгаазын Черниц кырын каастаан чонум
Хоюн малын одарладып көжүп чоруур.

□

Николай Ооржак

ЧАЛЫ ШААВЫС КИНОЛАРЫ

Чалы шаавыс кинолары —
Чайгы болчаг кокпалары.
Салымывыс тудуштургаш,
Шайлалгага чедирип каан.

Оон ыңай чуртталганың
Ондактарын эртип чорааш
Оруувустан тайзы баспайн
Оол, кысты чаяп каан бис.

Амыдырал агымында
Назы дөгүп акшыза-даа,
Чалыы шаавыс кинолары
Сагыш-сеткил чалыыткадыр.

Чайгы болчаг кокпаларын
Чашпан, снген хөме үнмээн,
Чаагыцны ошкап кааным
Чаңгыс терек ам-даа хевээр.

Кирза сапыым баскан изи
Шагда чидип бүткен-даа бол.
Кино соонда болчаг кылган
Чалыы салгал ону көөр боор.

Чуртталга дээр эргим сөстүн
Чулуун амзап чурттап чорааш,
Чалыы шаавыс киноларын
Сактырывыс чөп-түр, сарыым.

КҮДЭЭЛЕР

Хүрең-сарыг тараа чалгаан
Күскү дүжүт ажаалдазы —
Күжүн, билиин көргүзөр дээн
Күдээлер ам хову, шөлде.

Хүрең-дойнун маңы-даа эвес,
Хүрегенниң күжү-даа эвес,
Амгы шагның хөлгелери
Адаан, чарыш шиитпирлээр.

Совхозувус анмаарынче
Аксып шууткан арбын дүжүт
Соң-соң болур кудаларның
Аяк-таваан иштеп шимээр.

Шагдан тура мерген чугаа:
«Чалгаа күдээ орун ээлээр,
Эрес күдээ эрте тургаш,
Эзерлиг аът дынын тудар».

Көдээ черим күдээлерин
Садыг кезнир дивес силер.

Хөөрешкенде хөглөп билир,
Чарышканда тиилеп билир.

Арагачы, ажыл чок деп,
Атты олар астып чорбас.
Аалдар кезип шакпылашпас,
Алгыш-кырыш, содаа кылбас.

Хову шөлде турлагларда
Хондур-дүндүр дүжүт ажаап,
Амгы көдээ күдээлери
Ажыл-ишке хөлзеп турар...

Күскү дүжүт ажаалдазы
Хүнү кээрге дооступ калды.—
Хүрөң чаактыг ырбыска эр
Хүлээлгезин ажыр кылды.

Күдер эрлер адааргады,
Хүлүмзүржүп, куспакташты.—
Хүндүткелдиң найырынче
Күдээлер-даа аъттаныпты.

□

Ондар Охемчик

КҮСКҮ ШҮЛҮКТЕР

1. ТАРАА

Чочак булут артыныпкан
Таңдаш кырлаң Таңды сыны
Тараа, сизген шөлдеринче
Чоргаар хүртүүн хереп туру.

Сарлыктар дег комбайннар
Чалгып, шиилээн тарааларже
Эжиндирип кире бергеш
Эскит чокка таарып бар чор.

Тарааларның далайындан
Далаш маңнаан машиналар
Тевелерден бедик көстүр
Тейлер чүктээн шаараңнап тур.

Арыглаашкын техниказы
Алдын тараа аразынга
Шылырткайнып турза-турза —
Чыткан тараа арлы берди.

2. ШАҢДА

Кырланнар дег
Кызыл-тастар
Кыйыымда бо
Кылаңнашкан.

Хүүректерлиг
Оолдар, кыстар
Омак, сурун
Хүлүмзүрээн.

Чалгып чайлаан
Чаагай тараа
Шаңнар долуп
Саарлып турлар.

Ындынналдыр
Ырлавышаан
Чаагай тараа
Савалаар мен.

3. ДОЗУЛАКЧЫ

Ажаап алган тараавысты
Анмаарларже уруп тура,
Алдын-сарыг чадыглар дег,
Аңгыстарже көре бердим.

Чанымда бо хетпе туткан
Сайлык-кыстың аржылынын
Өнгүр сарыг чырык өңүн
Өттүндүр-даа чураан ышкаш.

Кыйыгларда ыяштарны
Кыскыл-саргыл дозулапкан
Бийир туткан дозулакчы
Бистен чаштып турар чоор бе?

Көзүлбейн аалдап келген
Хөглүг, уран дозулакчы
Хоорзуннарны, шынааларны
Хорагай дег шырай киирди.

Сылдысчыгаш

Монгуш Кенин-Лопсан

ТАНАА-ХЕРЕЛ

Тоолдан эгелер

ОН БИРГИ ЭГЕ

Танаа-Херелдин манзы аржыыл-биле Даш-Хүренин диргискени

Шыяан ам, шаг шаанда
Шыпшың үе турар шагда!

Даш-Хүренин кырын орта
Танаа-Херел олурупкаш,
Хүннүң үнер чүгүндүве
Күдүйүпкеш, халдып орган.
Та чежеге дээр халдып келген,
Та чеже черлер эртип келген.
Бир-ле черге чедип кээрге,
Бир-ле Хоран-Далай турган.
Аъттыг кижиге дүжүп кежер
Арга-даа чок болу берген.
Ам чер канчаар, эр кижиге
Азаан аксын ээлээр апаар.
Хоран-Далай чоогунда
Кожайгылап харап турган
Бедик-бедик дагларнын
Белдеринден шалбалапкан,
Төрөпчилээш, тырткылаарга,
Дөстөринден турлуп келген.
Хоран-Далай чалгыындыва
Хоора тырткан даг-дагларын
Дарый-дарый киир каарга,
Даглар бажы көстүр болган.

Даглар бажын бастыргылап,
Далай кежир чоруп орган.

Алды оранга төрүттүнген
Аът болгаш, ындыг ыйнаан,
Хоран-Далай кежип чыткаш,
Кончуг хоомай чүве кылган.
Баскан чери чирли бээрге,
Майыын аъды сугже супкан.
Сугже супкан аъттың майыы
Суглангылап ыжа берген.
Даш-Хүрең аскап чоруй,
Далып калгаш, барып ушкан.
Хоран-Далай тайлымыдан
Кончуг аъды өлүп калган.

Алдын-Даңгына белек кылдыр
Ап берген манзы аржыылын
Улуг-хойдан ушта соккаш,
Улай-улай челбиптерге,
Даш-Хүрең элең-тендин
Далбаңайнып туруп келген.
Танаа-Херел чүзү боор ийик,
Даш-Хүреңни сегидер дээш,
Эм сагаан оъду-биле
Эптиг-топтуг эмнеп тургаш,
Дом сагаан оъду-биле
Домнап тургаш, экиртипкен.
Оон ам чүү боор, чорук чогаан,
Оруун углап чоруур болган.
Даш-Хүреңни катап мунгаш,
Танаа-Херел халдып үнген.

Та чежеге дээр халдып келген,
Та чеже черлер эртип келген.
Бир-ле черге халдып кээрге,
Бир-ле улуг хову чыткан.
Хоран-Хову делгем шөлү
Кончуг улуг човаг кылган.
Каш хондур халдып келгеш,
Хажызынга дөңгүп үнген.

Оон ам чүү боор, Даш-Хүреңни
Оъткарып каан чүвең иргин.

Аштаан аът-даа чүзү боорлаан,
Амырай-ла берген иргин.
Чаңгыс дөс-ле хоран оьтту
Чаңгыс дайнааш, хораннанган.
Даш-Хүрең өрү шурааш,
Далбаш дигеш, өлүп калган.

Аъды сек бооп чыдып аарга,
Анаа турар арга бар бе?
Алдын-Даңгына белек кылдыр
Ап берген манза аржыылын
Улуг-хойдан ушта соккаш,
Улай-улай челбиптерге,
Даш-Хүрең кулаан чайгаш,
Далбан-дулбаң туруп келген.

Танаа-Херел чүзү боор ийик,
Даш-Хүреңни сегидер дээш,
Эм сагаан оьду-биле
Эптинг-топтуг эмнеп тургаш,
Дом сагаан оьду-биле
Домнап тургаш, экиртипкен.
Өлгөн аъды дирлип кээрге,
Өөрүп-хөглеп турган иргин.

Оон ам чүү боор, сорук кирген
Оруун углап чоруур болган.
Даш-Хүреңни катап мунгаш,
Танаа-Херел халдып орган.

ОН ИИГИ ЭГЕ

Танаа-Херелдин Боран-Эртнинин амы-тынын алганы

Шыяан ам, шаг шаанда
Шыпшың үе турар шагда!

Даш-Хүрең аъдын мунган
Танаа-Херел халдып орда,
Сарыг хову ортузунда
Шаараңнашкан чүве хөлзээн.
Кумнуг-сайлыг элезин дег,
Хуулуп каткан сиген-даа дег,
Ары-амытан аг-шериг
Аткылажып турар болган.

Кайгал түрлүг Танаа-Херел
Караңнадыр халдып кээрге,
Бош-Даг дег аъттыг чораан
Боран-Эртинe түрөп калган,
Эзер салыр аьды-даа чок,
Эьди-кежин октар үрээн,
Кээргенчи хөлүн эрттир
Кеденейнип чорууп турган.

Таржык көргөн Боран-Эртинe
Танаа-Херелге мынча диген:
— Экер эрлер экизи сен,
Эрес-дидим кижидир сен.
Эр бодум-даа баксырадым,
Эки аьдымдан чарылдым.
Амы-тыным аптып көрөм,
Аьдың дынын тудуп бээр мен,
Оттууну шап бараан боор мен,
Орууң алгап чорай-ла мен.
Кажанда-даа шынчы боор мен,
Хайыралыг эжиң боор мен.

Хайгааралдыг Танаа-Херел
Харыксыраан Боран-Эртинени
Эм сагаан оьду-биле
Эмнеп тургаш, экирткеш,
Дом сагаан оьду-биле
Домнап тургаш, экирткеш,
Карак четпес сарыг ховаа
Қазыргылай халдып тургаш,
Боран-Эртинениң оскунган
Бора-Шокар аьдын тыпкаштын,
Эзеринге олуртупкаш,
Эптиг-чөптүг чугаалаан-дыр:

— Хандыр бодан, Боран-Эртинe!
Қайын менээ быражыр сен.
Аьдым изин истеп чораш,
Аалымга чеде бергеш,
Эн аалды карактажып,
Энзиретпейн көрүп көрөм.
Алды харны харлай берген
Ангыр-Чечен дунмамга
Акызы мээ душканыңны
Аайлыг таптыг чугаалаар сен.

Анчанмааже талаар болгай,
Аажы-чаңы багай уруг.
— Ындыг болза, ындыг-дыр чээ —
Ынча дигеш, ыды читкеш,
Бош-Даг дег аъдын мунган
Боран-Эртинe дедир хапкан.
Танаа-Херел сүзүү киргеш,
Дайын аагын база берген.
Айлыктыг черге чедир
Аъттыг халдып чеде бергеш,
Кышкыдан артык улуг
Кышкызын кышкыргылап,
Алгыдан артык улуг
Алгызын алгыргылап,
Қара черни сирт кылдыр
Қараңнадып халдып кээрге,
Көк дээрни чыжырт кылдыр
Хөрүктелдир тутсуп кээрге,
Кумнуг-сайлыг элезин дег,
Хуулуп каткан сиген-даа дег,
Аг-шеригниң ортаа кезин
Амызындан чарлып турган,
Сүрээдээштин кортканындан
Чүрээ чарлып өлгеннер бар.
Ужа-тура дезип тургаш,
Угаан алдап өлгеннер бар.

Михаил Дуюнгар

ОГЛУМНУҢ ҚУШКАШТАРЫ

Оттуң кээримге, чайгы эртенги хүннүң херелдери соңга өттүр согунналып киргеш, бажың иштин ак-чайт кылдыр чырыткан тур. Өг ишти шагда-ла ажылдап чорупкан. Солчур ээлчээ менден эрте кижги.

Бажында үш харлыг оглум Артыш-биле арткан бис. Ам ону оттургаш, турбас болза хоржок. Мээң ажылым шагынга чедир эртенги чем кыла шаап чири, Артыштың ясли баарда кедер хевин каксы-даа бол, эде-хере базары дээш өске-даа ажыл хөй болгай. Ававыс чокта орта арай бергедексей бээр адашкылар болдур бис ийин.

Газтыгда амыр-ла болгай. Чемивисти кыла тырткаш, столга салыптым. Артышты оттурдум. Кижим бо удаада

арай чассыгзымаар чанын база салбады. Кезек када орун кырынга херлип-көстүп, уйгузундан ажыттынмаан карактары бични холчугаштары-биле өгөн чыдыр.

Ынчип барганда холга ап «Ой дуу машинаны көрөм, оглум», азы «Кожавыстың ала инээ бызаазын эмзирип тур көр даан» — суг дигилеп алаактырарга, ам харын сыгыр карактарынын хере көрүп кээр кижиле болган. Бо таварылгада ол менээ ынчаар алаактыртпады.

— Даштын кушкаш оолдары база оттуп келген бе, ачай — деп, уйгузундан бодун чардыктыраарын оралдашкан ышкаш айтырды.

— Ийе, оглум. Артыш-оол, тур шымда, чемнен дидирлер — деп харыылап кагдым.

Чунуп, кеттингеш, чемненип эгеледивис.

— Кушкаш оолдарын кым чемгерерил? — деп, кижим кезек болганыыста айтыргаш, — авазы але? — деп анаа бодула айтырган-даа, харыылаан-даа чок кыннып кагды.

— Чок оглум, олар авазынга чемгертпестер. Сен ышкаш база-ла боттары чемненип аарлар.

— Оларны авазы, ачазы чемгерип турарын мен көрдүм — дигеш, кижим боданганзыг бични ыт чок оргаш, уламчылады. — Ам мени авам, ачам чемгерип турзун шүве.

— Кежээ кижиле боду чемненип алып чоор — деп оглумну көгүткеш-даа чадаштым. Сен чемгер, ачай дээш олурупту.

Ам канчаар, бодум чемгерер ужурга таварыштым. Бо эртен оглумнуң хенертен ындыг аажызын кайгаан мен. Ындыг эвес-ле кижиле болгай, боду чемненип аар. Яслиге оларны холдап чемгерер эвес, харын боттары канчаар чемнениринден эгелээш, омааш-серээни шын тудуп ажыглап билиринге чедир өөредип турар болгай.

Яслиже бар чыдырывыста:

— Кушкаш оолдары ясли баар бе, ачай? — деп, Артыш айтыра-дыр.

— Ийе, олар база баарлар.

— Ы-ык, олар барба-ас. Бажынынга анаа ойнап турарлар — дээш, кижим көнгүс алдыртпады.

Ажылга турумда, оглумнуң бо эртенги айтырыглары сагыжымга чеже-даа удаа кирди. Кушкаш оолдары чугаалап, оларны ада-иезиниң чемгерип турарын, ясли барбайн артып калганынын, кайынын тып, бодап алган кижиле боор деп чиктигиндидим-даа.

Яслиден кежээ чанып кел чыдырывыста, оглум база кушкаштар дугайында хөөреп, айтырып, ам шуут-ла мээң кушкаштарым деп барды.

— Сен ол кайда кушкаштар көрдүң, оглум? Дуу теректе база кушкаш олур. Ону көрдүң бе?— деп айтырдым.

— Чок, ол эвес. Авазы, ачазы база бар аан. Бажыңында шейик. Мен дүүн көрдүм.

Артыштың авазы кезжээ ажылдан кээрге, бо киживис хүнзедир кушкаш оолдарының дугайында айтырып туруп берди деп чугааладым. Ол шоолуг херекке-даа албайн, анаа ынчап турары ол ыйнаан деп кагды.

Ол үеде Артыш даштыгаа ойнап турган чүве. Мен бажыңга аар-саар ажыл кылып, үнүп-кирип турган кижинен. Бир-ле ынчап үнүп кээримге, оглум эжик чадазының кырында туруп алган, иштики эжикче ыт чок хөлчок-ла кайгаан тур. Веранда эжиин ажык турган чүве болбазыкпе.

— Шимчеве, ачай, мээң кушкаштарымның авазы ап четкен. Чемненип турлар — деп, Артыш барык-ла алгырып чугаалады.

— Кайы?— дээш, хая көрүндүм.

Шынап-ла бажың эжииниң даштыкы кастаандан кушкаш үнө халыды.

Кастак ыяжының артындан кушкаш оолдарының баштары сундугуп харагылаан соонда, дедир ажытталып бады бардылар.

— Ол-ол, ачай, көрдүң бе? Мээң кушкаштарым ол-дур. Мен дүүн-не көргөн кижинен боор мен — деп, артымда оглум чоргаары кончуг алгыра-дыр.

Сандай алгаш ылавылап көөрүмге, чазылганындан бээр шоолуг үр-даа болбаан хевирлиг, мырыңай-ла кызыл-үчүгөн кушкаш оолдары кандыг-даа дүвүрээзин, хилинчек чок, тайбың-шыпшың чыдырлар. Веранда эжиин хаай идипкеш, Артыш-биле чарыктан ылым-чылым бакылааш туруптувус.

Үр-даа болбаанда бора-хөкпеш кире халып келгеш, пактап алган чеми-биле оолдарын чемгерип кирипти. Ол ужуп үнө бээри билек, база бирээ кире халаан соонда оларны чемгерерин уламчылай берди. Чамдыкта иелээ-даа элчип-селчип оолдарының аксынче кирип октай бээрлер. Оглумну көөрүмге байгы-ла кичээнгейлини, сонуургалыни ол бүгүже угландырып турза-ла тур. Веранда иштинден хириңейндир үндүр-кирип ужуп турган кушкаштарны Артыш моң мурнунда-ла көрүп турган болбайн аан. Ынчалза-даа кастакта төрүп алганын авазы-биле бисти мурнай-ла көрүп, билип сонуургааны ол-дур. База ол ышкаш бо чаптанчыг чаш назынында кушкаштар база авалыг, ачалыг, оолдарлыг деп чүвени бир-ле дугаар билгени-даа ол боор.

Кежээ оглувус удуурда: «Мээң кушкаштарым база удуур» деп химиренип чыткаш удуй берген.

Мен ам бодап орарымга, эртен оглумнуң чемгертип турган чүвези оолдарын чемгерген кушкаштар көргөш ынчап турган кижидир оң. Олардан өөренип, өттүнүп алгандыр. Ажырбас, оглум, сээң кушкаштарыңны мээң оглумга дедир чүвө өөредип турган силер дээш кайын аттына бээр мен. Сен ие-бойдузунуң дириг амытаннарыңдан моон соңгаар оондаа хөйүнү билип, өөренип алыр сен.

Олар сээң чуртталганың хоралакчылары эвес, шимекчилери, өөртүкчүлери-дир.

Уду, оглум, кушкаштарың база удуй бердилер. Эртен оларың-биле денге оттуп, мөңгө чырык хүнүңгө сарыг бажың шондуруп, ойнап чорууптар сен, оглум.

ИДЕГЕЛДИҢ ЧАГЫЫ

Ынчан дөрткү класстың өөреникчизи турган мен. Өөредилгем дугайты чугаалаар чүвө болза, дөңгүп-дангыырларының саныңдан чайлаवास турганым-на шын. Чурум база-ла пат. Бистиң класстың удуртукчу башкызы Сержинмаа Ондаровна. Ооң назыны чаа-ла үжен ажып чоруур. Ол шилгедек дурт-сынның, бажының дүгүн шевергин өрээш, артыңга долгай тудуп, кыстырып алган чоруур кижидир.

Башкывыстың кичээлге-даа, анаа-даа чорааш, аңгы болгаш чырык өңнүг хеп кеткенин черле эскербээн мен. Чаңгыс аай хүрең азы кара өңнүг хеп кедер чаңчылдыг. Кичээл үезинде тайылбыр кылып турда, ооң чоонзумаар үнү бирде чавызап, бирде дыңзып турган ышкаш дынналыр. Ооң улуг карактары кезээде-ле оожум, дүвүрөл чок көстүр.

Кошкак өөредилгем, багай чурумум дээш школа директорунуң баарыңга чеже удаа арын кызып, баш халайтпаан дээр. Сержинмаа Ондаровна школаже ада-иемни келдиртип, мээң аксы-сөзүмнү ап-даа келген. Ол дээрезинде оларга аксы-сөзүм берип, чагыын дыңнап, шингээдип алган кижидир кылдыр көстүп каар турган мен. Ынчалза-даа удаткан чок тенээм өөскүп, өөрүм аразыңдан чемнээн балык дег ушта халып, көскүленим хөлчөк апаар.

Боттун чурумун, аажы-чаны багайда эки өөредилге кайын турар. Мээң ындыымга Сержинмаа Ондаровнаның сагыш човап чоруурун ынчангы мээң чедир бышпаан чаш угааным кайын эскерер. Кичээлдер төнерге эш-өөрүм тарап чаныптар. Башкым мени арттырып алгаш, онаалгаларымны кылдырткаш, кандыг-бир эртемде багай демдээмни эдип алырымны чагааш чандыраын утпас.

Айлар ынчаар эртип, чаа чыл-даа келген, узун дыштанылга база эгелээн. Улдуңда демдектерим эрги чаңчыл хевээр, дөңгүп-ле үштер. Чаа чылдың ёлказы-даа солун-на эрткен. Ам чүгле дыштанылгаже тарап чанарывыс арткан. Ынчан башкым Сержиңмаа Ондаровна келгеш, бажымга холун салып, улуг тынгаш чугаалады:

— Че, Кестик, мындыг-дыр, дугуржуп алыылы. Дараазында улдуңда силерни өске башкы башкылаар эвеспе. Өөредилгең кошкак болгай. Эки кызып өөрөн, ылаңгыя сан кичээлинге башкының тайылбырын кичээнгейлиг дыңнап ап тур.

Башкым чугаазын доозуп четтикпейн чыдырда-ла айтырдым:

— Силер кайнаар баарыңар ол, башкы?

— Мен өөренгеш кээрим ол-дур.

Сержиңмаа Ондаровнаның ол сөстөринге элдепсиндим. «Башкы кижини бисти өөредип, чүнү-даа айтырарга шупту билир, аңа албан харыылап турар болгай. Санны, төөгүнү, орус, тыва дылдарны — шуптузун билир-дир. Ам оон өске чүнү өөренирил? Элдептиин аа?» деп, иштимде бодандым.

Башкым мээң бодалдарымны даап билгензиг чугаазын уламчылады:

— Ындыг боор-дур, көрдүн бе, Кестик. Башкы кижини бестин өөренир чүве-дир. Мени база башкыларым өөредип турарлар. Мен оларның тайылбырын кичээнгейлиг дыңнап, берген онаалгаларын хынамчалыг кылыр мен. Олардан билгенимни силерге өөредип турар-ла болгай мен.

Башкым сонга дужунда партага барып, мени кожа олуртуп алды. Ооң чагыг сөстери даштын хар-биле соккулажып, чуңгуда ойнаан өөрүмчө көөр безин чайландырбаан.

— Эки кызып өөрөн, Кестик. Уруглар-биле үрелдешпейн тур — деп, башкым улай чагыды.

— Бүрүңмаа кижини... «хендирбеге дыынмаан кестик бижек» — дээр уруг чорду, башкы — деп, агартынарын бодадым.

— Ол дээрге кыс кижини ышкакжыл, а сен оол кижини-дир сен. Ындыг аа?

Үнүм үнер-үнмес ынаар ыракта-ла «ийе» дээнин бодум безин чадаарда-ла дыннадым.

— Ынчангаш келир улдуңда орус дыл биле санга дөрттерлиг үнерин кызыт аа, Кестик — деп, башкым бажымда чүрбеш дүктөримниң уун аайынче суйбагылап чугаалай-дыр.

— Чаа, башкы — деп багайтыр харыыладым.

Орукка чоруп орумда башкымның демин чаа-ла чугаалаан сөстери кулаамга катапталтынып, сагыш-сеткилимде, угаан-медерелимде бир-ле чүвени силгий тудуп, дөзүн бошталдырыпкан ышкаш болган.

Дыштанылга төнүп, өөредилге база катап эгелээн. Каткы-хөглүг келгеш, парталарывыска олургулапкан бис. Чаа башкы келгенин өөрүм база дыңнай шаап алганнар. Дыштанылгада кым чүнү кылганын, билгенин, көргенин мурнуvus былаажып бот-боттарывыска төөгүп турувуста эжик халырт дээн. Шыпшың-на бардывыс. Ынчанмайн канчаар кижиде бүрүзү бүдүү иштинде чаа башкыны манагзынып, ооң «кадыг», «чымчаан» билип алыксап орган-на болгай.

Бажының чолдайты кескен кара дүгүн шевергин кылдыр чазай дырап алган, чолдаксымаар дурт-сынныг, бөдүүн хоюг шырайлыг, мырынай-ла аныяк башкы бистиң баарывыска сүрээдексеп, дүргензимээр дыйылааш үнү-биле:

— Экии, уруглар!— деп менидилешкеш, класс журналын ажыл, таныжылганы кылгаш,— мени Надежда Кууларовна дээр, уруглар. Сержинмаа Ондаровна келгиге чедир силерниң удуртукчу башкыңар болур мен — деп чугаазын төндүрдү.

Оон-моон шала бижиригеп, сезинген айтырыглар төктүп-ле эгеледи.

— Сержинмаа Ондаровна кайнаар барганыл?

— Силер үр башкылаар силер бе?

Өөрүм эрги башкызын кезек сактып чугаалажып чоруй, чоорту ытташтаптап калганнар. Ынчалза-даа мээң сагыжымга башкы бо-ла кирип, ооң чоруурда чагыглары кулаамга доктаамал дыңналып келир апарган. Башкымга кандыгла бир билдиртпес бүдүү хүндүткелдиг, ынак чораанымны ам-на харын ора-сомалап эскерип каан мен. Мурнунда дег алгы-кышкым чидип, уштулаңнааш аажы-чаңым оожургап, кылажым безин маажым апарган. Бүрүнмааның «кестик бижек» дей кааптар кыжырыынче сагыш-даа салбастаан мен. Чеже боор, дылы шылап, ооң база-ла ынчап чоруй үнү читкен.

Өөредилгем ботка эскерилдир-ле дөңнеликче үнүп эгелээн. Бир-ле хүн чапсар аразында чаңгыс классчы эжим Адар-оол «Сенде чагаа келген» деп, шылап-ла чагаа тудуп алган бо кушталдырып келди. Оозун парта кырынче шыва-дапкаш, ол та чүзү, менче карак баскаш:

— Ынчаш менээ номчудар сен — дей каапкаш, арлы берди. Өске өөрүм менээ келген чагааже сагыш салбайн бардылар. Школага чагаа черле кээп турар чүве.

Кичээлдер доозулган. Сиилээш чанныг Адар-оол эжим менде чагааны уттуп алгаш, арлып чана берген. Чааскаан артканым ээн класска ам-на чагаамны ном иштинден уштуп, ылавылап көрдүм. Чагаа хавында чараш, тода хол үжүүн таныырым-на аргажок. Чазып номчудум. Сержиңмаа Ондаровнадан деп билип кагдым. Эргим хүндүлүг башкым чылыг-чымчак сөстери-биле мынчаар эгелээн болду: «Экии, Кестик! Че, кандыг өөренип тур сен? Чурумувус кандыг тур? Надежда Кууларовнаның сөзүн эки дыңнап, эки кичээлдеп тур боор сен аа? Бис чугаалашкан-на болгай бис але. Сеңээ бүзүрээр мен, Кестик. Чурумун экижидип алгаш, кызып кичээлдээр болза, өөренип шыдаар сен. Демдектериң кандыгыл? Чагаага бижиир сен шүве. Мегелеп болбас болдур ийин. Надежда Кууларовнадан база айтырар мен. Эки өөрөн, Кестик, эки өөрөн. Эртең ышкаш эртин кижиге ты-ылбас чоор. Байырлыг че. Чурум үреве».

Башкының чагыс сөстөринге хей-аът кирип, чоргааралым өөскүп, ээн класстан алгыра каапкаш, үнө халаанымны бени шынап-ла эскербээн мен.

Ол-ла кежээ башкымче мээң төлөптиг кижини болуп эттинип алырымга сагыш салып чорууру дээш, өөрүп четтиргенимни илереткен, бодумнун билирим-не эргим сөстөримни чыып, шилип тургаш, харыыжыгашты бижип алган мен.

Эртенінде кичээлге келиримге, класс даргазы Диизеңмаа холунда чагаа тудуп алган:

— Дыңнанар, номчуп берейн! Сержиңмаа Ондаровнадан чагаа келген — деп байгы-ла шаа-биле алгырган тур...

Башкызындан чагаа келгенинге өөрүм өөрүп-хөглөп, арыннарында хүлүмзүрүг чайынналып, омак-сергээ ындазында хөлчөк-ла турлар. Мен олардан-даа артык өөрүп, бодунда бар-ла эки мөзү-шынарны, төлөптиг бүдүштү, ажык сеткилди хөй санныг бистерге үлөп, чедиштирип чоруур башкымны бодап, караам чажы бүлдеңейнип сактып турдум.

□

Комаидыр Ооржак

БӨМБҮҮМ

Часкаптарга, меннээн ышкаш,
Чаштай дүжер — ужуга бээр,
Авам белээ ала бөмбүүм
Адаккыр-ла, кашпагай-ла!

Ээрештирбейн, кады ойнаар
Эштеримге бөмбүүм аппайн.
Эрээн шокар чайгы шыкка
Эстеңнедип тура хүнзээн.

Каткы-хөгге үдеттирген
Кагбас эдим — каас бөмбүүм.
«Чалгаарадым. Дыштаныйн!» — деп,
Чаннyp билбес чараш бөмбүүм.

ҮГҮ

Хамык аң, куш шагда удаан.
Қара чангыс хүргүл үгү
Қараңгыда чырыткы чок
Қайгамчык көөр, аңнап чоруур.

Қажар үгүң бедик черге
Хайгыыл кылып олуруптар.
Чазый күске үнүп келзе,
Чандыр көрбес — чангыс алыр.

Чыжыр сарыг карактары
Чырык хүнге чылчырыктаар.
Шырыштарга хоргастанып,
Чыргал удуп ора хүнзээр.

Чааскаан чорааш, корга бердиң:
Шала часкаар арыгларга
«Үү-хүүк!» — деп эдип чоруур
Үнү чоон куш үгү чүве.

□

Монгуш Эргеп

ЧАРАШ НОМЧУГАШ

Магазинге Маадыр
Маңнап чедип келген.
Солун номну оортан
Садып алыр бодаан.

Делгелгеде номнар
Тергийн көвей болган.
Баштайгы бир номну
Барып тудуп алган.

Ажып көөрге, номда
Ала инек чураан.
Чанында көк бызаа
Шаашкактап турган.

Ангор өшкү анайлыг
Алаак көгүн оъттаан.
Хову сыңмас меринос
Хойлар база чораан.

Бедик доруг бени
Бора кулун ээп тур.
Бодаганныг теве
Бо-ла базып олур.

Кара аъдын мунган
Кадарчыны чураан
Каас карттыг бо номда
Кандыг чурук чок дээр!

Садыгжыга көпееэн
Санааш, тутсу каапкаш,
Чараш номун номнап,
Чана базып чорупкан.

АЖААКЧЫЗЫ ЧЕРЛЕ БООР МЕН

Ботаника кичээлинге,
Башкым мени кыйгырыпты.
Садтың, шөлдүң үнүш-байлаа
Сагыжымга чуруттунду:

Кылаңнашкан суук сыптыг.
Кызыл-тастар мурнумда бо —
Қарыш ажыг бажын угбайн,
Халаңайнып тургулаанзыг.

Мөңгүннелчек, кудуп каанзыг,
Мөндүңнешкен виноград,
Кызыл-ала яблуктар
Кырымда бо турган-даа дег.

Виноград, яблукту
Бистиң черге өстүрерин
Часкы, күскү кызыл-тастың
Чажылдазын харыладым.

Башкы мени: «Эр хей!» — диди,
Бадылгалыг сөзүм бердим:
Алдын тараа, чимистернин
Ажаакчызы черле боор мен!

□

Шоодуглар

Куулар Оргу

ЧЫЖЫРГАНА ТЕНИ

Совхоз тракторизи Михаил дээрзи чылдың-на чыжыргана кактап амдажаан. Улус билбес, эскет чок черлиг кижидир. Ону өске кижитыва бергеш, мурнаптайн дээш, ооң ишти ий-ле чоруп турган.

Даң бажында баргаш, савалап аптар-дыр деп шиитпирлеп алгаш, ноябрьнын сөөлгү пятницазында чорумал машинага олурупкаш, чоогунда кыштаглыг өнүүнүн аалынга кезжээликтей келген.

Эртенгинин дөрт шакта тура халынын бодап, ол-бо аңдарлып-дүндерлип, удуп чадап чыткаш, мүн-не шыыгайны берген...

Сырбаш дээш отту чаштап кел-ле, Михаил шагын чырыдып көөрге, дөрт ажып турган. Ам чүзү боор, рюкзагын чүктээш, даштын өг кырында каап каан турган чыжыргана кактаар дүнгүрүн эгиннепкеш, Михаил шала шошкуй аарак харны кыжырадыр базып-ла орган. Биезги черинге кээрге, кандыг кончуг магалыг чүве ийик, караңгы имирде безин көөрге, чыжыргана дээрге, ана сарыг чайт. Сыптар куду алзы халайып бады келгилээн. Чемгир деп чүвези дендин — болугур, ыйлагар сарыг-сарыг. Дөрт-беш борбакты аас иштинге дыл-биле эзилдир ол-бо борбаннадыгылап, таалайга чыпшыр чара өйдүктүргеш, амданнанырга, чаак суу сайыраар, чаагайы кончуг болган. Артында-ла сүтсүг болгаш суггур денер даан!

Михаил ийн шоодайнын аастарын уруптар кылдыр белеткеп кааш, боошкуннарын безин чанынга салып каан. Дүнгүрүн хөрөктөпкеш, кактагылаан — мырыңай амыр. Би-

чий-ле болганда, савазы дола хонуп келген. Шоодайга аппарып уруп каар бодааш, дап бергеш, оон соксай тырткаш, илбээ-биле база бир сыпты бодунче чыыра соп кел-ле, докпак-биле аннып чыда, Михаил ийге тайгаш, кадып кургаан, адырлып сынып калган чыжыргана сывының кырын орта олура дүшкен. Чувүрүнүн дүвүнде кадалы берген тенниг будуктарга ораажып, туруп чадап үзөңейнип чүткүп чыткаш, өңдейип туруп келгеш, оон база дагын тайгаш, дүңгүрүн ууй чоруй бурунгаар дукпуртуланы берген. Кижич арай боорда тургаш, идик-хевинден тенниг чыжыргана сыптарын ап октагылап, кылыктанган уу-биле мылдырлып калган салбагар дүңгүрүн чарык эл хойнунче киир шывадапкан.

Михаил шоодайларын рюкзагынга сукканда-даа чок, бөле-хаара колдуктапкаш, базыпкан. Ийи чаязы ында-мында чымыгайнып, саргып чораан. Суйбагылаарга, чүве-даа билдиртпес. Кыштагда хонган аалынче-даа барбайн, машина дозуп, улуг орукка келген. Каш-даа машина «бадылаан» — кара шору, доктаавас. Ол-ла ынчап тургаш, мүн-не бирээниң хөрээнге ол-бо ийленип, арны-бажын бүрүштүрүп чорааш, бажыңыга дөңгүп чедип келген.

«Чыжырганаң кайыл?» — деп, улузу айтырарга, Миша чүгле хол чангып кааш, ыңай-бээр кылаштап-ла турар болган. Диванга кезек када ийленип чыдар-даа. Шынап-ла, Михаил бодунун хуузунда дыка даржылып турган: ийи элээди уруу биле кадайы Чичии телевизор көрүп каттыржырга, кылы хайнып, бужурганыр. Ындыг даржыктыг чүвени кижинчанмайн канчаар: оорарга, олуртунмас, чыдарга, дөмей-ле саргып аарыыр; кылаштааш, кайнаар баар. Оода-ла бөгүн эмчи ажылдап турган болза! Даарта улуг-хүнде та канчап хүнзээр? Кежээ-кежээ мырынай дам барган. Бүдүү суйбап көөрге, изни дээрге ана көс-ле.

Элээн орайтай бергенде, уругларынга анальгин деп эм тыптырып алгаш, хары угда үштү ажырыпкаш, човууртап доңгайып чыткаш, удуй берген...

Эртенинде Михаил хүнзедир хилинчектенген. Кадайы Чичии ийи кончуг узун тенни ине-биле чушкуп чыткаш, ап каарга-даа, намдаваан. Өскелери алдыртпас — хандыр кадалгаш, сынгылап калган болган.

Михаил бодунга быжыглаан трактор-биле моон мурнунда хүннүн-не кыштагларда малчыннарга мал чеми чедирип турган. Ам эртен канчаарыл? «Беларусьту» башкарар байтыгай, анаа анаа олулар безин ужур чок. Амдызында хостуг, шөлээлеп турар аныяк тракторист Шенер-оолга барып чанныр апарган-дыр.

Михаил эртези кончуг Шевер сугга калгып чеде бээрге, экизи көргөн, ол өг-бүле дем-не туруп келген болган. Эртеги чемин чаа-ла эгелээр деп турар хевирлиг: столда улуг-ла калбак тавакта манчы бусталып чыткан. Ооң чанында хээлиг шокар шаажаннарда сүттүг шай куткулап каан.

Бажыңның херээжен ээзи — башкы кижини: «Боже олуруп алгаш, шайлап көрүңерем, акый» дээш, бичеке сандайже айыткан. Канчаар дээр! Михаил карактарын шийипкеш, дистерин так ызырны-ызырны олурупкан. «Мен-даа бертен өөмгө манчы-хуужурлап пат болдум. Чүгле амзаайн» — дээш, бирээни омааштааш, сооду үрүп-үрүп чип көөрге, кедергей чаагай болган: шупту эът, үскүр, чымчак; артында-ла кулчалааш, перецтеп каан. Оон Михаил аргажоктан чугаазын уламчылаан: «Ийи дискек хенертен ыстап аарааш, мырыңай пат чор мен, дунмалар. Олуруп, туруп-даа албас. Ийи-үш хүн мээң тракторумга ажылдап көрзүнзе, кандыгыл, Шевер? Акша-төгериин бодунга бижидип-ле алгай сен». «Харын кандыг боор, акша-төгериин-даа чоор мен, акый» — деп, Шевер-оол чөпшээрертерге, Михаил амырааш, «четтирдим» дээрин безин утту каапкаш, эмчиже углапкан.

Эмчиге Михаил чүгле чаңгыс кижини ажылдыр манааш, кире берген. «Олуруңар» дээрге-даа сыртайып турда, Кара-Кыс эмчи: «Чүңер аарып тур, шинчип көрейин. Курлакка чедир хевиңер уштуп кааптыңар» — диген. Михаил чүнү-даа чугаалаар айын тыппайн, аймаарап тургаш, ам-на дидим-ненипкен: «Уругларым арыг кирип агаарлап чорааш, долаана сывы эккелгеш, сандай кырынга салып каан. Мен ону эскербейн, кырынга олурупкан кижини мен ийин, эмчи». «Билдингир-дир. Ам чүвүрүңер дорзуктаптыңар, көрүп көрейин» — дээш, эмчи сайгылгаанны чайынналдыр чырыдып-каш, улгаттырар шилин кеде берген.

Михаил алгырып, човууртап, чаннyp чыдырда-ла, эмчи теннерни спиртке суп каан испиктер-биле ушта тырткылааш, саазын кырынга салгылап-ла турган. Оон теннер орнун көк эм-биле шокарартыр үстүргүлээш, холун чунуп тура: «Соокка каксып болбас, чылыглаар силер. Оон башка хуулуп куйлай бээр. Ийи хонгаш, кээр силер. Ам кеттинип алыңар че» — дей тыртып каан.

Михаил кеттинип турар аразында, эмчи теннерни топтап көрүп-көрүп: «Вера! А Вера, бээр келем. Бо теннерни көрүп көр. Биофакка база өөренип турган болгай сен. Сактырымга, долаана тени мындыг эвес боор ышкакжык чоп» — деп чорда, эжини ажык аастааш өрээлдеп дузалакчы сестра бо келген. «Долаана тени бажы чидиг, шиш-даа болза, дөзүңче чоорту

чооннап чоруй барган, өңү кара-хүрең болур. Белен-селен сынмас-даа. Бо болза шиштегер чинге-чинге, куу өңнүг теннер-дир. Мону кижн билбес боор бе, чыжыргана теннери ышкажыл».

Оон Кара-кыс эмчи Михаилче көре-көре: «Вера, бо теннерниң кыска төөгүзүн көскү кылдыр чараштыр бижээш, бистиң чыып турар делгелгевиске салып аар-дыр аа» — дээш, бижиттине берген.

Шыдаттынар аргажок сыртыгайнып аарып чораан черлер намдай бээрге, амырап турган Михаил эмчиниң чугаазын дыңнааш, электри тогун бүткүр бодунче дамчыдылкан чүве дег, чымыгайнып турда-ла, буу-хаа кеттинип ал-ла, куду көрбүшаан, багаай базып чаныпкан.

ЛАМАНЫҢ «БУРГАННААНЫ»

(Улустун чугаазынга үндезилээш)

Ирик бай, илчиргей семис, хойтпак мээлиг, хоолургак лама чурттап чораан чүвең иргин.

Бир-ле эртен биеэ лама чиң сарыг шайын ижип, чигир-боовазын чооглап, долбанныг сарыг эрегезин долгап шуудуп, дариназын номчуп, таалап ора, улуг тынгаш, удуй берип-тир оо! Эзевншаан оттуп кел-ле, эрегезин ээге-ээге олбо суйбаан — элдеп чүве, эге-ле чок. Хөлечиктер хөлзеп-дойлуп, ал сарыг хүннү бадыр айтырып дилээн — алага хайт. Сес хона бергенде, семис ламаны секпередип серииттедир дээш, каътташкак казызын ажыптарга, эжен-не бо, эрегези бо чораан!

Бир-ле дүште биеэ лама кадырган хеңмениң кара мүнүн дерин шааладыр аартап ора: «Бодум канчаар бодараар мен?» — дээш, шо каап көөрге, шокар инек мыйызындан «бурганнаар» бооп-тур. «Орта чоор бе?! Ом-манипатни-хом!» — дээш, айбычыларынга ак өөн ала карак шимдир-бейн кадартып, — «Үзер инек турбазын, үнүп көрүнер!» — деп, үнер-кирерде, үргүлчү кончуттунар чүвең иргин.

Бир-ле кежээ биеэ лама кара-шокар хаш хөөргезин сарыг торгу бөөдейинден уштуп келгеш, тулган хоюг чыгыраазын думчук-таакпылап, азыг джинн арзайтыр азырып орда, хугбайыраан, кулаа кижий берип-тир. Хөөргезиниң аксы — көс дег кызыл шуруда кыдат сарыг хырба-биле хырбалаан омаашчыгажы-биле кургуяктыг кулаан кузумуурлай чушкупкаш, лама-даа мөгүдеп чоруй, мөчүй берип-тир эвесле.

Хайлыг, бачыттыг! Қалгак баштыг халбышычгыашты
элеп сынмас, эптиг ээлгир болзун дээш, ус шевер кижиге угаап
тургаш, сарлык малдың мыйызындан чазап сиилбээн чүвөн
иргин.

□

Василий Монгуш

КАРАДААР МЕН

Даңгаар эртен удуп-оттуп чыдарымга
Даштын кижиге тоққуладыр эжик соктаан.
Чылыг шуглаам, чымчак орнум салыксаваан,
Шыжыгыксап, хөөннүг-хөөн чок ажыдыптым.

Шоодай туткан узун кижиге кирип келди.
Шолбан-оолду чугаазындан танып кагдым.
— Чаглыг ээтти савалааштын эккелдим бо,
Садып ал!— дээш, шаладыва салып кагды.

Шолбан-оолду суурнуң чону эки билир:
Чок дээн кайгал, саарылгалыг эр-ле болгай.
Кайыын ээтти эккелгенин айтырбаан мен,
Хамаан бе дээш ол-ла дораан садып алдым.

Чаагай ээтти улдуртуп чип, быдаа кылып,
Чартык айда бак кижиге дүжүп чыткан.
Төнүп каарга улай ээттеп алыр-дыр дээш,
Дөргүнекте даайым сугга чеде бердим.

Күүйүмнүн чемин чооглап олурумда
Күндүп даайым эпчоксунуп мынча диген:
— Сарыг иртин ич чок читкен, оор алган,
Чартык ай-даа чеде берди, сураа-даа чок.

Узун кижиге ол хүн маңаа көзүлген деп,
Уруглар мээ даартазында чугаалааннар.
Чогуум кымын караам-биле көрбээн-даа бол,
Шолбан-оол деп бүдүү бодум карадаар мен...

ЧЫЛДАГААН ХӨЙ

Байлак-оолдуң өөренири шуут кошкаан —
Багай демдек үзүлбестээш, туруп алган,
Хынаан соонда кыдыраажын көөрү берге:
Кызыл мыңгы, адыш оюу анаа чер чок.

Алыс черле чылдагаанын тывар дээштинч
Адазы оглун чанынга эккеп олурткаштын
Чаңчаттынып, уш-баш чокка чаңнай бербейн
Шала таваар чугаалажып эгелээннер:

— Сен дег шаамда школага барып тургаш,
Сенгилештир багай демдек албайн чордум.
Кыдырааш, ном, демир-үжүк чедишпес бол,
Кызып-кызып өөренип чордум, оглум.

Чагда бүүрек кандыг ийнк, шак ол ышкаш,
Чаагай өйде төрүттүнген төлүм-дүр сен.
Чүү-даа чүвөң тудаван-дыр, бүрүн бар-дыр,
Чүгө мынчаар сулараан сен, чугаалап көр...

Ажы-биле сөглээриниң демдээ кылдыр
Адазынче оглу түдүр топтап көргөн.
Харыы белен, дыңнап олур, ачай, дээнзиг,
Кастыын суйбааш, хала чокка хөөрөп орган:

— Шаанда дээрге көнгүс амыр үе турган,
Чардыктырар, үзе кирер чүү-даа чок.
Сагыш салыр чүвөң чүглө кичээл боорга
Шаанга киңир шээжилеп албайн канчаар.

Амгы шагнын бергезин сен көр даан, ачай,
Ала-чайгаар кижини бо төөреди бээр:
Дегийт дүргөн онаалгаже кирер дээрге,
Телевизор мени көр дээш дуурайлаптар.

Магнитофон база кончуг дүлгээзинниң,
Магнит дег чыыра тырткаш туруп алыр.
Сагыжынга таарышкан ырыларны
Салып алгаш, дыңнап орда кандыг ийнк?!

Телевизор чапсарлаар шак чедип орда,
Телефон бо кыңгырткайндыр дагжал келир.

Далаш-биле халып баргаш тудуп аар сен —
Таныжыңның хөөрээн үнүн дыңнап каар сен...

Тайылбырны оглу чедир чугаалаваан,
Далаш-биле адазы ону үзе кирген:
— Тергини солун дамчыдылга эгеледи,
Телигин дүрген ажыт, оглум!— диген.

Байлак-оолда саадап орар чылдагаан чок,
Баргаш дораан даалганы күүседипкен.
Аян-чорук дугайында кино чуруун
Адашкылар ылым-чылым көрө берген...

□

Очулгалар

Эрткен чүс чылдын төнчүзүндө чөөн чүктүң эртемденнери Сирияның болгаш Ирактың аңгы-аңгы черлеринден чыып бижээн анекдоттардан болгаш тоолдардан «Кажарбай биле Аргажокпай», «Кезеттирген харам кижии» деп ийи тоолду очулдуруп парладывыс.

Ол тоолдарда байларның харам-чилбизин сойгалап турар. Олар улустуң аас-чогаалының тускай хевири бооп шагда-ла тывылган болгаш база бөгүнгө дээр ажыглаттынып келген. Бо чогаалдар бодунуң утка-шынар талазы-биле XIII векте Сирияның алдарлыг чогаалчызы Абуль-Фараджаның «Сонуурганчыг төөгүлөр» деп чогаалы-биле төрелдежип турар.

КАЖАРБАЙ БИЛЕ АРГАЖОКПАЙ

Бир-ле хоорайга ийи садыгжы аразында эптиг-найыралдыг чурттап турган чүвең иргин. Бирээзи кажар аргалыг, өскези аргажок бөдүүн кижии турган. Садыгжылар өске черге барып садыглаар дижип дугурушканнар.

Олар ындыг-ла ыравайн чорааш Аргажокпайы муң динарлыг акша хавы тып алган. Аргажокпай оозун өннүүнгө көргүскен, олчалыг болганда дедир ээпсе ажырбас боор деп сүмелешкен.

Хоорайынга чоокшулап келгеш, өннүктер олуруп алгаш, акшазын үлежип эгелеп-тирлер. Аргажокпайы Кажарбайынга:

— Чарты мээнии — чарты сээнии болзун — деп-тир. Аргажокпайның акшазын шуптузун алыр бодааш, Кажарбай харыылаан:

— Мону бистиң үлешкен херээвис чүл? Бо бир эвес бистиң аравыста хөрөңгивис болуп артар болза, бистиң найыралывыс улам быжыг болур-ла болгай. Кайывыс-даа хүн бүрүнүң чарыгдалынга чүс хире динардан алыылы — диген.

Олар ынчаар дугурушканнар. Оон өске акшазын ыаш дөзүнге хөөп каапкаш чорупканнар. Кажарбай доп-дораан дуокаа ээп келгеш, шупту акшаны ап алгаш черин дескилеп каан болгаш дезип чорупкан.

Кезек үе эрткенде Аргажокпай Кажарбайга чугаалаан:

— Менээ акша херек апарды. Бараалам, ында динарларывыстан хөй эвестен ап алыылам — дээн.

Оон олар иелээ дөзүнге акша хөөп каан ыажынче чорупканнар. Ол черин каскаш чүнү-даа тыппааннар.

Ынчаар орта Кажарбай бодунуң ужу-бажын кактынып ыглавышаан, Аргажокпайны чемелеп чугаалаан:

— Эжинге кажан-даа идегеп болбас! Динарны сээң алганың тодаргай-ла болгай — бис ийнден өске кым-даа билбес-ле болгай — дээн.

Оон шииткекчээ барып билдирткен:

— Мээң акшамны оор алгаш барып-тыр.

Шииткекчи Кажарбайдан херечи негээн, оозу саат чокка чугаалаан:

— Мээң херечим бар.

Шииткекчи айтырган:

— Ынчаарга сээң херечиң кымыл?

Кажарбай харыылаан:

— Ол ыаш боду-ла мээң таламче херечилеп бээр. Шииткекчи кайгаан:— Канчап ыаш херечи болур чоор? Ол Кажарбайны эртен база тайылбырга келир сен дээш, ону кижилерге даандырып каан. Кажарбай ол даандырган кижилеринден чангаш келири-биле шөлээ дилеп алгаш адазынга баргаш чүү болганын чугаалаан:

— Ол динарларны мен алган мен, бир эвес ачай сен ду-залажып бээр болзунза, мен ону хөрлөп шыдаар мен — дээн.

Адазы оон айтырган:

— Мен чүнү канчаар мен?

Оглу тургаш:

— Ол ыаштын ишти хос болгаш ында улуг коңгул бар чүве, бир эвес сен бо дүне ооң иштинге барып кирип олуруп алып болзунза, ону кым-даа эскербес. Мен эртен шииткекчи-биле иелээ анаа чеде бээр мен. Шииткекчи ол ыашка айтырыглар салырга, сен анаа: «Мээң дөзүмге хөмгөн динарны Аргажокпай алган!» деп харыылаар сен — деп-тир.

Адазы аңаа удурланган:

— Угаан-сарыылдыг кижин, мегелээринден аңгыда, чүгле хора чедирип болур камгалалдан кичээнир ужурлуг, оглум. Сээң кажарлаан камгалалың бир катап бора шиленге таварышкан хора дег болу бербезин, кичээн — диген.

— Шилен чүү чүвөгө таварышканыл?—деп, оглу айтырган.

— Эр, кыс ийи шилен чурттап турган чүвөң иргин — деп, адазы чугаазын эгелээн.— Оларның кожазынга чылан чурттап турган. Ол оларның төрүп алган оолдарын чип амдажаан. Чаңчыккан черинден чарлыры куштарга берге болбайн аан. Ие шилен муңгарап-деңгерээш чем ишпестээн. Ону Рак эскерип кааш айтырган:

— Сен бир-ле чүвөгө муңгарап турар-дыр сен?

— Аңаа шилен хоралыг чыланның хоптак-чазыйындан оолдарындан когарап турарын ак-кара чокка чугаалап берип-тир.

Аңаа Рак харыбылаан:

«Мен сеңээ чүвө бербейн, чыланны узуткап каар арга айтып берейн».

«Ол чүн боор?» деп, шилен айтырган.

Рак аңаа Ласканың үңгүрүнче айтыкаш:

«Бо үңгүрдөн, чылан үңгүрүңгө чедир каш балыктан октап каг. Ласка балык чиир дээш үнүп келирге: чылан база үңгөп союп келир. Аңаа ону Ласка өлүрүп каар» — деп-тир.

Шилен ол-ла ёзугаар кылып-тыр. Ласка балык чип чыткаш чыланны көрүп кааш, ону өлүрүп каан, ынчангаш шилен оолдарын чылан чижинден кажан кезээде адырып хостап алган.

— Угаан-сарыылдыг кижини ядаралга таварышпас деп бо-даза, баш удур шүгдүнер ужурлуг дээрим ол-дур — деп, адазы чугаазын дооскан.

— Ачай, мен ону дыңнаан мен. Бистерниң мында коргар-сестир чүвевис чок — деп, Кажарбай чугаалаан.

Адазы ам канчаар, оглунуң дилээн ёзугаар ол ыяштын конгулунга барып кирип олуруп алган.

Эртенниде ол черге шииткекчи барып, демги ыяшка айтырыглар салган. Адазы конгул иштинден:

— Мээң дөзүмгө чажырып хөөп каан динарны Аргажокпай алган — дээн.

Шииткекчи кайгап-харап чугааланган:

— Мында бир-ле чүвө өскелиг, чиктиг-дир.

Ыяшты кижилер долгандыр шинчилеп кылаштажып тургаш, конгул барын көрүп кааннар. Шииткекчи ону эскерип каан дораан ол конгул иштинче сизген суккаш өрттедиңер деп дужааган. Ооң иштинде кижини ышка албыгып бергедээш, муңгаранчыг алгырып-кышкырып тура-ла өлүп калган. Өлгөн кижини оон уштуп алган. Кажарбайны шииткекчинин дужаалын езугаар чаза эттээш, динарны Аргажокпайга эгидип берип-тир оо!

КЕЗЕТТИРГЕН ХАРАМ КИЖИ

Эртенгиниң эртенинде, бурунгуның мурнунда бир улуг садыгжы чурттап чораан. Бажын ашкан малдыг, эктин ашкан эт-хөрөнгилиг бай-шыдалдыг-даа кижиге иргин. Ынчалзажок ол дендии харам. Бир шая¹ чарыыр ужуру таваржы бергенде, ол чеч чоос-биле ооң чүрөөн кады уштуп аппаар чыгы кылдыр сагындыра бээр харам кижиге чүве иргин.

Садыгжы оол-даа, кыс-даа чок, ооң кадайы үр-ле үре-төл төрүвөөн. Кымга чып шыгжап турары билдинмес-даа болза, акшазын ол чып шыгжап-ла турар.

Оон кадайы сааттаны берген. Оозу бир-ле хүн ашаанга чугаалаан:

— Мен ам боскумче бичии-даа бүдүн чүве ажырбас болдум, чемге хөңнүм эге-ле чок болду. Ам кебаб² чиксеп тур мен. Чалчаңны малче чоруткаш, бир хурагандан дөгерткеш, кебабтан шиштедип көрөм.

— Сен халындай берип-тир сен аа! Сээң чүве чиксей бергенниң дээш хайыраан хураганын канчап өзедир кижиге мен — деп, кадайының дилээнге ол удурланган.

Кадайы чугаалаан:

— Чүге сен мындыг харам сен, күжүр ашаам? Сээң ол хураганың ачы-буянын бурган элбек-чаагай эгидип бээр-ле болгай. Бисте чүү-даа чүве ааска тулган чедер-дир, чүгле уруг-дарыг чок улус-тур бис. Бурган сенээ оол шаннаарын канчап билир сен.

— Сен өлүп-даа чытсынза, хураганымны сен дээш, черле өзедип бербес мен — деп, ашак мындыг болган.

— Харамнанмайн көрөм, дилеп тур мен — деп, кадайы чалынган, — бодумга дээш кызып орбайн тур мен, боттанып төрүттүнер оглуруска дээш кызып тур мен.

— Чүге менээ тоол чугаалап олурарың ол? — деп, ашаа харыылаан. Менээ оол төрүп берзин деп күзевейн чораан мен бе? Чүү-даа болза болзун, сенээ хураган өлүрүп бербес мен.

— Ынчаарга бурган авыралы кылдыр базаардан баар кескиндизинден садып эккеп берип көрөм. Ону чиirimге, мээң хырнымда сээң оглуң база амыраар чадаvas боор. Чемге хөңнүм шуут читкен-дир.

Кысказы-биле чугаалаарга, ашаа баар садып алыр дээш чорупкан. Ол базаарга баргаш, эът садыгжызындан баар

¹ Шая — Иранга нептерээн эн биче хемчээлдиг чеч чоос.

² Кебаб — доорааш, шишке хаарып каан эът.

өртээн айтырган. Эйт садыгжызы баарның өртээн дөрт шая дээн. Ынчалзажок ол кижиниң дендии харамын билгеш:

— Алды базаарга баар болзунза, оон сен баарны үш шая-биле садып ап болур боор сен — деп, немей тыртып каан.

Садыгжы боданган: «Бир-тээ мен бажынымдан үнгеш базаарга келген болганымда, чоп бир шая ышкынар мен? Алды базаарже баткаш, оон үш шая-биле баарны садып алыһын».

Кысказы-биле чугаалаарга, садыгжы Алды базаарже чорупкан. Эйт садыгжызынга чеде бергеш айтырган:

— Баарны чеже дээр сен?

— Үш шая.

— Ол аар-дыр — дээн.

Эйт садыгжызы:

— Улуг базаарда баарны ийи шаяга садып турар болгай — деп немеп каан.

Садыгжы боданып эгелээн: «Мен ам хей-ле шак-үе хораттым. Улуг базаарга баргаш, оон баарны ийи шая-биле садып алыр-дыр» — деп боду бодунга чугаалаан.

Кысказы-биле чугаалаарга, ол Улуг базаарга чеде бергеш, садыглажып эгелээн. Эйт садыгжызы баар ийи шая өртектиг деп чугаалаарга:

— Өртээ аар-дыр — деп, ол алгыра каапкан.

— Бир эвес чник өртек-биле баар садып алыксаар болзунза, хоорай кыдыынче чоруй бар. Ында баарны бир шаяга садып турар — деп, эйт садыгжызы харыылаан.

Садыгжы чушкуузун суйбааш, улуг тынгаш боданган:

«Мен-даа орукка үр үеде чоруп келдим, ам күжүм харамнанмайн хоорай кыдыынга баргаш, оон баарны бир шая-биле садып алыһын».

Кысказы-биле чугаалаарга, ол хоорай кыдыынга чеде бергеш, дораан эйт садыгжыларын көрүп каан.

— Баарның өртээ кажыл? — деп айтырган:

— Бир шая.

— Ол кончуг аар-дыр.

Эйт садыгжызы:

— Бир-ле суур бар, анаа чеде берзинзе, сеңээ баарны халаска бээр — деп мындыг болган.

Садыгжы катап боданган болгаш бодунга боду чугаалаан:

— Бо хире узун орукка чоруп, бажынымдан ырап, талыйып келгенимде, чүге ол суурга база барып болбас деп мен?

Кысказы-биле чугаалаарга, ол суурже чорупкан. Садыг-жы базаарга чедип турда, кежээ апарган.

Аңаа эът садыгжызы чугаалаан:

— Бис чүгле эът садар, баарны халас бээр улус бис. Че-жени-даа болза туралааны-биле алыр.

— Кончуг эки-дир — деп, садыгжы кончуг өөрээн. Ын-чалзажок ынчан караңгылай бергенин эскерип каан. «Маңаа хонуп алгаш, эртен эрте каш баардан ап алгаш, эеп чанып-тайн» — деп, садыгжы бодап ап-тыр.

Хонуп алыр дээш ол бир бажың эжиин барып соктаан. Хөделдер эжикти ажыдыптарга, эки кеттинген кижиги кирип орап болган.

— Кайызы силер?— деп, хөделдер айтырганнар.

— Чорумал кижиги-дир мен ийин — деп харыылааш, бир эвес силер чөпшээрээр болзуңарза, мен бо дүне силернин бажыңыңарга хонуп алтымза, кандыг ирги?— дээр мындыг болган.

Хөделдер эезиниң кадайыңга (ээзи ынчаарда бажыңыңга чок турган) баргаш чугаалааннар:

— Эжикте шыырак кеттинген кижиги келди, маңаа хонуп алтымза кандыгыл дээр чүве-дир.

— Кирип келиңер деп чугаалаңар — деп демгизи харыылаан.

Хөделдер эжикти ажыдыптарга, садыгжы кирип келгеш мендилешкен.

Херээжен олура:

— Моорлаңар!— дээн.

Удаваанда ооң ашаа хып дээн аныяк кижиги кирип келген. Ол аалчыга база байыр чедиргеш, олар ийи дыка үр ханылажып солун чүве чугаалашканнар.

Ол үеде садыгжының кадайы орукче көргөш боданган:

«Хүн ам эрте-ле ажа берди, ол ам-даа келбээни ол-дур-ла. Базаардан баар кескиндизи садып аарда, каш хүн херек болур чоор!»

Бажың ээзи кадайының чаныңга барып олурупкаш, түрктеп чугаалаан:

— Баштай кежээки чемни чемненгеш, ооң соонда эттээли бе азы бир янзы кылыр бис бе?

— Бисте аалчы келген-дир, ырак-узак орукка чорааш, аштаан боор. Баштай чемненили, ооң соонда эттээр бис.

Садыгжы түрктеп база билир болгаш ол чугааны дыңнааш, бүгү боду сирилээн. «Оо, хилинчектиин ай! Болар дүне мени өлүрер дээни ол-ла-дыр — деп бодаан.

— Чемни эккеп салыңар — деп, бажың ээзи чугаалаан. Херээжен тургаш, хөдөлдери-биле кады чүглө хааннарга делгеп салыр онза, нарын чемни дораан-на эккеп салып-каннар.

— Столче моорлап көрүңер. Бистиң-биле кады кежээки чемден чооглаңар — деп, бажың ээзи, кадайы-биле кады чалааннар.

Садыгжы аш бөрү дег хырын куруг болзajok, кортканындан боостаазы чыырлып, боостааже борбак чүве ажырап хире эвес апарган. Ээлери дыка-ла ээрешсе-даа, чемнениринден ол ойталаан. Кысказы-биле чугаалаарга, садыгжы столга-даа олурбаан.

Аалчының чүнү-даа чивезинге бажың ээзи бүзүрээш, кадайыңга чугаалаан:

— Бистиң эргим аалчывыс эки удууру-биле дөжек, сыртыктан белетке. Ол орукка човаан боор.

Херээжен тургаш, чымчак матрац дөжээш, торгу сыртыктар салгылааш, хоюг чоорган чадып берген. Садыгжы ноюрзап чыдып алза-даа, амы-тынын алзырындан корткаш, уйгу удуп чадап каан. Оон туржук, даштыкы идик-хевин безин ужулбаан, дөжээнге чыдып алгаш, кожазында өрээлде чүү болуп турарын аажок-ла дыңнаалап чыткан. Оон соонда, ол шыдашпайн, дис баштап чорааш, хаалгаа чеде бергеш, шооча үдүндөн бакылаан. Ол чүнү көргенил?

Ашак, кадай иелээ өрээлден хендир-биле баглап каан кижин дүрүзү эвегелчинни эккелгеш, оозун шала кырынче октапканнар. Оон шывыктар туткулап алгылааш, ону солхап, ооң арнынче дүкпүрүп турганнар. Адак соонда ашаа кижин дүрүзү эргинге аппарып каан.

Садыгжы ону көргөш, аажок-ла кайгаан. «Ол чүнү канчап турар улус боор, эртен мен ыяап-ла билип алың!» — деп, ол шнитпирлеп алгаш, бодунуң орнунга кээп чыдып алган.

Ээлери эртеннинде оттуп келирге, аалчызы шагда-ла туруп келген болган. Эртенги чемге шай биле кофе эккеп салган, бажың ээлери ооң-биле кады аъш-чем чооглаарын дыка-ла ээрешкеннер.

— Чемненип көрүңер — деп, олар чалааннар. — Силер үрле чемненмединер.

Чорумал анаа харыылаан:

— Силер мээң айтырымга харыылаваан шаанарда мен аъш-чемге дегбес мен. Дүүн кежээ мен удуур дээш чоруй баарымга, маңаа чүү болуп турду? Менээ тайылбырлап беринерем, ынчан мен силерниң чемиңер чиир мен.

— Столга олуруп алыңар, бис ам силерниң айтырыңарны харыылап берээли — деп мындыг болганнар.

— Чок, баштай силер чугаалап бериңер, мен ооң соонда столга олулар мен.

— Сөгүрүүн, силерге шуптузун чугаалап берейн — деп, бажың ээзи чугаалаан.— Аштанып-чемненип көрүңер, ооң соонда силер бир солун төөгү дыңнаар силер харын.

Кысказы-биле чугаалаарга, олар кады аштанып-чемненгеннер оон бажың ээзи бодунуң аалчызынга чугаалаан:

— Бистиң эттеп, арнынче дүкпүрүп турганывыс кижидүрзүзүн көрдүңер. Баштай кежээки чемивис чемненгеш, оон ону эттээн бис. Чамдыкта бир янзы: баштай эттээш, ооң соонда чемненир чурумнуг бис. Ындыг чаңчылдыг улус бис! Оовусту кагбайн турарывыс бо чүвө.

— Билип ап көрүңер, харын — деп, аалчыга ээлдек болгаш экииргек бажың ээзи үргүлчүлээн.— Кожа өрээлде чыдар кижидүрзүзү болза, алыс боду кижидириг турда, хөймалдыг-маганныг улуг бай турган. Ынчалзajok ол ёралыг харам болгаш, ынчан бо херээжен ооң кадайы турда, аштадып хилинчектеп чораан. Аңаа бир шая чарыгдаар ужур таварышканда, ол чес чоос-биле ооң чүрээн кады уштуп аппаар ышкаш сагындырар. Ам бо бистиң бүгү-ле эт-хөрөңгивис, мал-маганывыс мурнунда шупту оонуу бооп чораан. Ону ол бичии-даа ажыглавас, харын бо очумда кожаларын хемдип чип чораан.

— Адак сөөлүнде ол өлгөн — деп, бажың ээзи чугаазын үргүлчүлээн.— Мен ооң дулгуяк кадайын алдым, ооң бүгү шимчээр хөрөңгизи болгаш эт-севи дөгерези мээңи болган. Ам бис ижип-даа, чип-даа амыдыралдың чыргалын чыргап турарывыс бо-дур. Ынчалзajok ооң харамының уржуундан хилинчектенип, аштап-түрөп чорааны, мээң кадайымның сеткил-сагыжында ам-даа артып турар-дыр. Ынчангаш бис ооң хевир-дүрзүзүн эвегелчин кылгаш, хүн бүрүде-ле ону эттеп, арнынче дүкпүрүп турарывыс бо-дур.

Садыгжы ону дыңнааш:

«Оо, хилинчектиимни ыңай! Мен өлү бээримге, мени база-ла ынчалдыр аажылаар боор але!» — деп бүдүү боданып орган.

Оон дуп-тура халааш бажың ээзинге:

— Меңээ чүс тумандан¹ берем, мен сенээ дораан төлеп бээр мен — деп-тир.

Бажың ээзи чүс туманны ужулгаш, чорумалга берген.

---

¹ Сирияның акшазы.

Ол акшаны ап алгаш базаарже чорупкан. Аңаа баргаш сагаан быдаа, үзүм чигир, саржаг садып алган, харын оларны каш-каш хааржакты алгаң. Оон ыңай караанга көзүлген-не аъш-чемни, эт-бараанны дыка хөйүү садып ап-тыр. Оон ол чүктекчилер хөлезилеп алгаш:

— Бо хааржактарны мээң бажыңымга чедирип бериңер— деп дилээн.

Ооң садып алганы эт-бараанын база аъш-чемин он беш чүктекчи алгаш чорупкан. Чүктекчилер чеде бергеш, бажыңның эжини соктааннар, оон кадайы оларга уткуй үнүп келген. Пат турупкан он беш аныяк эрлерни кадай кайгап турган. Олары:

— Эжиңер ажыдыңар, бо хааржактарны бажыңыңарга кирип берээли — деп-тирлер.

— Адресин алдапкан хире-дир силер — деп кадай харыылаан.— Бо хааржактар бисти эвес-тир! Болар чоғум кымны деп чүвени ылавылап алгаш, ынаар аппарыңар.

— Бо бажыңның ээзи бисти билбес деп бодап тур сен бе?— деп, чүктекчилер аңаа харыылааннар. Бис ону эки бил-лир бис. Бо хааржактар силерни-дир.

— Эге-ле угааныңар ышкыныпкан-дыр силер — деп, кадай чөрүшкен.— Қанчап баргылаан мындыг баштарыңар чок кижилер боор силер.

Чүктекчилер харыылааннар:

— Күжүр угбай, силерге сөгүрүп тур бис, ылап-ла бо бажыңның ээзи бо хааржактарны шуптузун садып алганы шынныг, бисти чедирип бээри-биле хөлезилеп алганы-даа ылап болгаш оруун безин айтып берген чүве. Ол боду ам удатпас чедип келир — деп-тирлер.

— Меңээ тоол ытпаңар — деп, кадай катап чугаалаан: Ооң меңээ баар кескиндизи садып эккеп бээр дээш чеже шак үндүргенин билген болзунарза, ындыг чүве дөмей этпес ийик силер. Базаарже дүүн эртен-не чоруткан, ам-даа эеп кел-бээни бо. Баар кескиндизиниң орунуга канчап мынча хөй чүзүн-баазын аъш-чем садып алыр болду? Силерни хөлези-леп алган кижини мээң ашаам эвес-тир.

Чоруй барыңар деп, кадай дилеп чаннyp-ла турган. Олар ону тооп дыңнавааннар. Ынчап маргыжып саадап турда, садыгжы боду чедип келген. Бажың эжинде хааржактар чанында тургулаан чүктекчилерни көргеш:

— Чүге силер боларны бажыңче кирибейн тур силер?— деп айтырган.

— Сээн кадайың чөпшээревес чүве-дир — деп, олар хары туткан.

Садыгжы бажыңчың кире бергеш:

— Мээң садып алганым аъш-чемимни чүдүрүкчүлөр бажыңчың кирир дээрге чүгө чөпшээревейн турарың бо чүвөл?— деп кадайыңдан айтырган.

— Күжүр ашак, бо чүү деп чоор?— деп кадайы харыылаан.— Баар кескиндизи садып алыр дээш, бүдүн хүн үндүргөн ындыг харам кижини, канчап мынчап хенертен экииргей бергениң ол боор, күжүрүм? Хүн өскө чүктөн үнүп келгени ол чоор бе? Өртемчейге улуг эргилде болур үе чоокшулап турары ол бе? Азы өлүмнүн чоокшулап келгени баш бурунгаар билип кагдың бе? Канчап хенертен аъш-чемге мынча хөй акшаң үндүргениң ол?

— Кадайым, чүктөкчилер шуптузун эптеп-шиңнеп салзын, моондак болба, ооң соонда сээң салгылаан шупту айтырыгыңа харыылап берейн — деп садыгжы харыылаан.

— Кадай, мээң харамымны өршээп көр — деп, чүдүрүкчүлөр чоруй баарга, ол чугаалаан:

— Бо хүнден эгелээш бүгү чүвө өскерлир. Амдан эгелээш, тулдур ижер-даа, чиир-даа сен, чараш платъелер, каас эт садып алыр сен, ядыыларга эт-хөреңгиңни харам чокка бээр сен. Мен сени бичии-даа кызамдавам мен.

Оон ол канчанган-чоонганын шуптузун төөгүп берип-тир.

□

В. А. Сухомлинский

ОГЛУМГА ЧАГААЛАР

Номдан эгелер

1 Буянный эки хүн-биле, эргим оглум!

Ада-иең уязыңдан үнүптүн — улуг хоорайда чурттап, дээди өөредилге черинде өөренип, тускай амыдыралдыг кижини мен кылдыр боданыксап чор боор сен. Сен ол чаа амыдыралдың хайныккан казыргызыңа бөөлдеттиргеш, ону бодумнун дуржулгамдан пат билир мен, төрөлдериң бажыңчың, аваң биле бистерни шоолуг сагынмай, бисти бодааш, барык-ла сарынналып чалгааравайн чор боор сен. Амыдыралды биле бергеш, ол дугайың соонда бодай бээр сен.

Ада-иезиниң уязыңдан ужуп үнүпкөн оглумга баштайгы чагаам-дыр. Бо чагааны бүгү назынында кадагалап чоруу-

рунну, ону шыгжап алгаш катап-катап номчуп, ооң утказын бодап чоруурунну күзеп каар кижидир мен.

Аван-биле бистер кандыг-даа аныяк салгалдың кижилери ада-иезиниң сургаалдарын шала тооксавас аянын: бистин көрүп-билип чоруур чүүлдеривисти силер кайын дөгерезин билеп, көре аар силер аан дээр сагыштыг дээрзин билир бис. Ындыг-даа болур чыгы-ла... Бо чагааны номчааш аван, ачаңның төнмес-батпас сургаалдарын сенээ ол чагаа ынча дыка сагындырбазын дээш, ону карак ажыт ырады шыгжап кааптайн адыр деп бодаарың-даа чадавас. Ажырбас, шыгжап ал, чүгле кайнаар, кайы ном иштинче супканыңны утпас сен, чүге дээрге ол сургаалдарны сактып келгеш, черле ачамны шын турган-дыр деп биле бээр хүнүң турар эвеспе... Ынчангаш ол утгундургалак эрги чагааны катап номчууру чугула апаар ужур сенээ таваржы бээр... Тыпкаш, ону номчуур-даа боор сен. Бүгү назыныңда ону камнап, шыгжап чор.

Мен база ачамның баштайгы чагаазын шыгжап чоруур мен. Ада-нем аал-уязындан ужуп үнгеш, педагогика институтунга өөрени бергенимде, 15 харлыг турган мен. Аш-чуттук, берге 1933 чыл турган чүве. Кирериниң экзаменнеринче авамның мени үдээнин утпаан мен. Картошка карты биле тараа дүгүндөн быжырган хуужуур, ийи стакан хаарып каан сояны аптара дүвүнге шыгжап каан чыткан чаа хеденге ораагаш, эрги арыг аржыылга шарып каан — ол хүн авамның меңээ берип-ле шыдаар бүгү-ле чүвези ол болган.

Өөренип эгелээним ол. Хырын куруг, аш турда, эртембилиг шингээдип алыры берге, дыка берге турган. Күскээр чаа дүжүттүн тараазы көстүп келген. Чаа көк-тараа далганындан быжырган хлебти авамның баштай чорудупкан хүнүн черле утпас мен. Неделя санында хоорайдан барааннап кээр, көдээниң хереглекчилер нитилелиниң сөөртүкчүзү Матвей ирей ону чедирип келген. Чымчак, чыды безин чаагай, когжургайнып турар карттыг хлебти арыг пөс хапта суп каан болган. Хлеб-биле кады ачамның чагаазы, демги чугаалааным, ачамның баштайгы чагаазы: ол меңээ бир дугаар чагыг-сүме бооп, ам-даа шыгжаттынып чоруур... «Эң-не үнелиг чем хлеб дугайын утпа, оглум. Бурганга чүдүвес кижидир мен, ынчалза-даа хлебти ыдыктыг чем деп адаары чөп. Сээң бүгү назыныңда хлеб база ыдыктыг чем бооп арткай аан. Ук-ызыгуурунну, алыс бодунну үргүлчү утпайн бодап чор. Ол хлебти тарып, ажаап алырының бергезин утпа. Мээң ачам, сээң кырган-ачаң Омелько крепостной тараачын чораан, тараа шөлүңге андазын-биле чер чарып тургаш өлгө-

нин утпа. Қажан-даа чондан үнген ук-ызыгууруң дугайын утпа. Сен өөренип чорунда, кым-бир кижиге сээң чиир эң үнелиг чемиң — хлебти тарып, ажаап, ажылдап чоруурун утпа. Өөренип алгаш, башкы апаргаш, хлеб дугайында дөмей-ле утпа. Хлеб дээрге кижиниң күш-ажылы, келир үеге бүзүрөп, сээң болгаш сээң уруг-дарыыңның арын-нүүрүн үнелеп көөрдө кезээде хереглеттинер деңзи-хемчээл-дир».

...Чүгө сенээ ол дугайын бижиң олурарым ол, оглум? Хүн бүрүнүң ажылының чымыжыңга алааккаш сенээ ол дугайын тодаргайы-биле чугаалавайн чорааным кончуг багай-дыр. А бо бүгүнү сактып алыры сенээ херек. Менээ ачамның чагыын сенээ база улаштыр чагып ор мен: ук-ызыгууруң, алыс бодуң кым болурун утпа. Бистиң ызыгуурувус — ажылчыг чон, чер, ыдыктыг хлеб дээрзин утпа...

Бистиң дылывыста чүс-чүс муң сөстөр бар, ынчалза-даа бир дугаар черге хлеб, күш-ажыл, чон деп үш сөстү салып кагзымза ажырбас деп бодаар мен. Бистиң күрүневистиң туттунуп турар үш дазылы ол-дур. Ол дээрге бистиң тургузувустуң эң-не үндезини ол. Оларны кажан-даа үзе соп-даа, аңгылай үлөп-даа шыдавас ындыг быжыг кылдыр ол үш дазыл тудушкан. Хлеб болгаш күш-ажыл деп чүл дээрзин билбес кижиге, бодунуң чонунуң оглу деп ададып шыдавас. Чоннуң сагыш-сеткилиниң эң дээре шынарларын оскунгаш, кым-даа болза хүндүткээр хире төлөп чок, улузундан ырбаан, кижиге дөргүзүп ышкынган амытан болу бээр. Күш-ажыл, дер, могаг-шылаг деп чүл дээрзин уткан кижиге хлебти үнелеп билбес апар...

Тараа шөлүңгө ажылдап билirimге, хлебти тып алырының бергезин билirimге чоргаарланып чоруур мен. Май бир байырлалының бүдүүзүндө клазыңарга кирип келгеш (ынчаш тос класска өөренип турган боор силер), колхозтуң механизаторларының байырлал хүннерин дыштанып ап көрээли, ховуга бисти солуп көрүңер деп дилээн дамчытканымны утпаан боор сен. Байырлал костюмнерин комбинезоннарга солааш, тракторга олурупкаш руль долгаарын, прицепчиктээрин, силер аныяктар, шуптунар ындыг-ла күзевээнинерни утпаан боор сен. Ындыг-даа болза, байырлалдың ол ийи хүнү эртип, ажыл-ишчилер апардывыс дээрзин бодап, чоргаар чанып келгендерде, силерниң карактарыңар кайы-хире чайнап туржук.

Бүгү-ле материалдыг хереглелдин чүүлдери бүрүнү-биле четчир, кижиге төдү чүве-биле хандырттыңан, хамык чүве аңаа холунуң дүлгээзини чаягаан дег чайгаар кээр, чүнү-даа аажок белен чедип алыр... шак ындыг, хоозун дивейн чүү

дээр боор, коммунизм дугайында ындыг хоозун бодалга бүзүрөвөс мен. Бир эвөс хамык чүвө ындыг бүттүнүр амыр болза, кижн дартайты семнрээш, адыгуузун амытанга дөмөй-лежн бээр ыйнаан. Аас-кежнн бооп, ол ындыг болбас-даа. Чүү-даа чүвени кижн күженишкнн чок, дер чок, могап-шылавайн, дүвүрээзн болгаш мөгүдээшкнн чокка тып ап шыдавас. Коммунизм үезннде хол хаваргыже, хондур-дүндүр уйгу чок ажылдаар таварылгалар-даа турар. Кижнннң кезээде эң-не кол ооргаланыр чүвезн — ооң угааны, арын-нүүрү, кнжнннң чоргааралы — бо бүгү кажан-даа кара дерн төп тургаш, хлебн тывары ол болур. Бнстнң чернвнс улам хөйнү берзнн дээш, дөскөл чок, чүткүлүвүс кезээде артар — кнжнннң хлеб-бнле холбашкан дазылы кажан-даа аңаа ооргаланып туттунар.

Кижн бүрүзүндө ол дазылды камнап камгалаар херек. Сплернн удавас колхозче ажылдадып чорудар деп бнжнднң. Кончуг эки-днр. Мен аңаа дыка-ла өөрүп тур мен. Эки ажылда, бодунну-даа ачаңны-даа, өөрүннү-даа эпчок байдалга таварыштырба. Арыг болгаш чннк ажыл днлеве. Шуут-ла шөлге азы черге кылыр ажылдан шнлнп ал. Кижн бодунуң мергежнлнн көргүзөр днзе, хүүрск база-ла херексел-днр.

А чайгы дыштанылганда бодуннуң колхозуннуң трактор бригадазынга ажылдаар сен.

«Кызыл-тас бажындан ону тарып өстүргөн кижннн бнлнн ап болур» — деп бнстнң украин үлегер домакты кончуг эки бнлнр боор сен. Кижн бүрүзү улуска херектнң кылып чоруур ажылы-бнле чоргаарланыр. Ак сеткнлднң кижн бүрүзү өстүргөн тараазының бажынга бодунуң хензнг-даа кезннн арттырып каарын күзээр. Мен чырык өртемчейге барык бежен чыл чыгыы чурттап келгеш, шак ындыг күзел черге ажылдап чораан кнжнднн эң тодаргайы-бнле нлереттннер дээрзннңе бүзүреднм. Сээң бнр дугаар студент дыштанылган үезн кээрге, сени мен кожавыс колхозта бнр кырган-бнле таныштырып каайн, ол үжен чыл ажыг яблоня тарып өстүрүп келген кижн. Бо дээрге бодунуң ажылынга ёзулуг-ла шылгарангай кижн-днр. Өстүргөн ыяжының будук бүрүзүнднн, бүрү бүрүзүнднн ол бодун көрүп чоруур. Бнр эвөс бөгүн кижн болганы-ла шак ындыг болза, коммуннстнң күш-ажылды чеднп алган бнс деп чугаалап болур ийк...

Кадыкшылды, аас-кежннн, экннн күзеднм. Сени ошкадым.

Сээң ачаң.

Колхозтан чоруткан чагааннь алдым. Мени ол хөлчок дүвүретти. Даннь атсы удувадым. Сээң чүнү бижээнинни, сээң бодунуң дугайың бодап хондум.

Бир талазында, сени ажил-агыйжы эвес чоруктар дүвүредип турары эки-дир: колхозта кончуг эки сад бар-дыр, ынчалза-даа он тонна хире яблук-биле хаван чемгерип каапкан; үш гектар черде помидорлар ажаап алдынмаан, колхоз даргазы изи безин арпазын дээш, ол участокту трактористерге хөмө чардырып каапкан деп бижээн-дир сен.

Ынчалза-даа, өске талазында, мени кайгаткан чүве — аайын тыппааныңдан база хораданчыг фактыларга аңгадааныңдан өске чүү-даа сээң чагаанда чок-тур.

Канчап черле ындыг болду? «Эртен мен ол участокту дескилей чаргаш, хөөп каапканда көргөш, чүрээм ана ушта халый бер часкан» деп бижээн-дир сен. А оон чүү болган? Черле сээң чүрээң оон канчап барды? Чүрээң оожургап калган, билдингир-ле, өй-тавында, шөлээн соп чор боор аа? Сээң эштериниң кайызының-даа чүрээ ушта халываан боор аа? Багай-дыр, кончуг багай... Эң ыят чок бужар, эң овуузунуң политик Талейран дугайында мээң чугааларымны бодап чор боор сен. «Сеткилдин баштайгы хөлзээшкининден коргуп чоруңар, чүге дээрге ол нургулайында-ла, эң авыралдыг чаагай боор чүве» деп, ол аныяктарны өөредип чораан. А бистер, коммунистер, оон бир янзы: «сеткилдин баштайгы хөлзээшкиннерин өжүрбеңер, чүге дээрге олар эң буянный чаагай» деп өөредип турар бис. Сеткилдин баштайгы-ла хөлзээшкини канчаар сүмелээн болдур, шак ынчаар кылып чор. Бодунуң сеткилинде арын-нүүрнүң үнүн өжүр базары — эңне аайыылдыг херек. Бир эвес сен кандыг-бир чаңгыс чүвеге кичээнгей салбас болзуңза, удавас чүү-даа чүвеге кичээнгей салбас апаар сен. Бодуңуң арын-нүүрүңнү херекке албайн кайы хамаанчок аажылава — чүгле ынчаар характерин дадыктырып каңнаар сен.

«Уян чалымы назыныңардан кадыг-дошкун эрес-дидим назынче кирип тура, орукка кижиниң бүгү шимчээшкиннерин бодуңарга ап алыңар, оларны орукка ара кагбаңар, оон соонда оларны көдүрүп шыдавайн баар силер» деп «Өлүг сүнесинерде» бо сөстөрни бодуңуң демдеглел дептеринге бижиң ал. Карактарын хере көрүп алган удуп чыдар кижы ышкаш апарып: көрүп тура-ла эскербес, көргөш — көргөн чүвезиниң дугайын бодавас, буянный экини-даа, бузуттуң

бакты-даа хамаанчок бодап, хоралыг бакты-даа, шын эвес чорукту-даа херекке албайн шөлээн эртери дээрге-ле кижиге эн-не коргунчуг чүве ол. Оон өлүмден-даа артык, эн-не коргунчуг айбылдан артык коргун чор, оглум. Бүзүрел чок кижиге дээрге-ле, адаска, чөгенчиг мугулай-дыр. Сээң карааңга-ла хоралыг чорук бооп турарыңга бүзүрөөн кижиге болганында, сээң чүрээң ол дугайында алгырын, хора-биле демисеш, шынныг чорук делгерээрин чедип ал. Сергей Лазо дугайында мээң чугааларымны сакты-дыр сен бе? Ол бодунун хүн демдеглелинге: «Бүзүрелди качыгдап эртер, оон амыдырап шыдаарын хынаар херек, өскелерниң бүзүрелинге дүрбүштүрер херек... Кижиге бодунун бүзүрелинден ойталаарының орнунга дүрген-не өлзө дээр» деп бижээн. Бодунун бүзүрелинден ойталаарының орнунга өлгени дээр дээрзин ёзулук кижилер бадыткап чорааннар. «Хоралыг бакты боондактаар дээш херек кырында чүнү кылыр мен» деп менден айтырар сен. Хоралыг бакка удур канчаар демисежирил? Билбес мен, рецепт-даа биживес мен. Бир эвес мен сээң ажылдап турган чериңге турган болзумза, бир эвес сээң эжин-биле көргөн чүүлүнү көргөн болзумза, чүнү кылырымны бодум тып аар ийик мен.

Колхозта шак ыңдыг фактыларга шупту чаңчыгып калган, аңаа кичээнгей салбастаан деп кайгап бижип турардыр сен. Ол сенээ болгаш эжиңге улам багай. «Силерниң бодалыңар хөй-ниитиниң алыс бодалыңга дүүшпес болза-даа, боттарыңарны бодалыңарны сөглээринден каян-даа кортпаңар» деп Роденниң бо сөстөрүн думчууңга кертип алыры сенээ артык эвес боор. Мен сээң орнунга болзумза, дораан-на эжим-биле партия организациязыңга баргаш: бо чүү бооп турар чүвөл, силер боттарыңар помидорну ажаап шыдавас болзуңарза, бистер, студентилер ажаап каалыңар, кижиниң күш-ажылы халас баарга кайын боор, ону болдурбас херек деп чугаалаар ийик мен. Партия организациязыңга чүү-даа болбас болза, райкомга чедер ийик мен, улусчу контрольдун бөлүүн чүшкүрүп үндүрөр ийик мен — хоралыг бакка шупту кижилер тоомча чок, оон уржуундан үнгөн когаралга шупту шыдажып орап апарган деп черле бүзүрөвөс мен. Ындыг чорук турбас-даа.

Сен ам: «Олар чүнү кылып тур? Канчаар кылып турлар?» деп өскелерже көрнүр хире эвес, сагыш-сеткилдин өзүлдезиниң ыңдыг чадазынче көдүрлүп орап сен. Боду боданыр, боду шийтпирлээр херек.

Сээң ачаң.

Бүгү-ле чүве дугайын ажыы-биле бижип, бодунуң бодалдарыңны, дадагалзаашкыннарыңны, дүвүрээзиниңни төрөлдериң-биле солчуп турарыңга кончуг өөрүп тур мен. Бо белсен эвес, күжениишкиниңг ажыл хүннеринде ол бодалдар сени хөлзедип турары менээ кончуг өөрүнчүг-дүр. Бир эвес сен шын дээш демисежир болзунза, сенче кайгап көөрлер деп бижип турар-дыр сен. Сээң чагаанның бо одуругларындан ундаралдың, кандыг-бир аңгадаашкынның сеткилин номчудум. «Мен идеяны тускай чаагай чаңчылдыг капиталды чыырынче чүткүл ышкаш үнелээр деп медресеп тур мен. Идейлиг деп сөстү шоодуглуг кылдыр чугаалап турганын чаңгыс катап эвес дыңнаан мен: сен кандыг-бир улуг идеялиг-дир сен деп чүл ол ынчаш? Канчап черле мооң мурнунда бодап келгеш, чүрээм тиккилээр чаагай бодалдарның үнези ам чогуу утказын чидирипкен деп? Идеяның тиилээри дээш чуртталганы канчаар билирил? деп бижип турар-дыр сен.

Сени ол айтырыглар сагышсырадып турары эки-дир, оглум, кончуг эки-дир. Мен сен дээш база бодум дээш кончуг өөрүп тур мен. Ынчаарга-ла сени долгандыр турар кижилерниң чүнү чугаалап база чүнү бодап турары сенээ хамаанчок эвес-тир.

Идейлиг, идея — өндүр улуг, ыдыктыг сөстөр. Кым кижизиг идеяның чаражын кара туразында азы билбейн-даа бужартадыр деп оралдажыр болдур, арыг болгаш бедик идеяны бодун тогдунган мещан чоруктуң дузаа-биле, база бодун хараар чалча-хопчу чорук-биле хирлендирер болдур, ындыглар. Кижиге холун көдүрүп, карбаш кыннып турары ол-дур. Идейлиг чорук дээрге-ле ёзулуг кижизиг чорук ол. «Кым идеядан хоорлур болдур, ол алызында барып чааскаанзырап калыр» деп Гётеңиң сөстерин сактып чор боор сен. Элээн чылдарыңда сени ол сөстөр кайгаткан, онза магадаткан болгаш менден: «Ынчангаш, өске сөс-биле, адыгуузун амытанче шилчий бээр ышкажыл?» — деп айтырганыңны сактып ор мен. Ийе, эргим оглум, кымның чүрээнде идея чок-тур, ол адыгуузун амытан амыдыралынче чоокшулап эгелээр.

Идеяның херээ дээш, кижилер отче, ок адаанче, шаажы-лалче чоруп турганын билип ал, база катап чугаалап каайн, билип ал. Джордано Бруно бодунуң амызын: «Мен бодунуң үзел-бодалдарымдан ойталап тур мен» деп, каш-ла сөс чугаалааш камгалап ап болур турган. Ынчалза-даа ындыг

сөстөрнн ол чугаалаваан, чүге дээрге буянный идея ооң сеткил чүрөөн хей-аът киирген. Бүдүүлүк, дужун хараар хөй муң мөөң кижилерниң каткы-шимээниниң адаа-биле шоодунчуг халып бөрттүг, азалар чуруп каан халаттыг инквизиция адаанче чоргаар, бодунуң бүзүрелинге шийтпирлиг, идеяга хей-аът кирген, харын-даа ооң караанда сылдыстыг дээрде ыраккы оранче ракеталар көдүрлүп турганзыг чоруп орган. Александр Ульянов хаанның адынга бердингенин айыткан чагаа бижипкен болза — хаан ооң амызын хайырлап шаңнаары чайлаш чок турганы черле билдингир. Ынчалза-даа ол ону кылбаан, кылып шыдавас-даа турган. Софья Перовская чүгле хаанны өлүрер белеткелге киришпээн мен дээн болза-ла, ону хостап чорудуптар турган. Ол ону кылып шыдаваан, чүге дээрге бодунуң амызындан идеяның хосталгазы, эзээргеги узуткаар идея үнелиг болган. Идея кижини эресдидим, коргуш чок болдуруп турар.

Бир эвес бистиң чуртувуста аныяк оол бүрүзү, аныяк уруг бүрүзү буянный, бедик идея-биле чурттап чоруур болза, бир эвес идея кижнн бүрүзүнүң арын-нүүрүнүң камгалакчызы болур болза, бистиң ниитилеливис идеялиг чараш аажы-чанның, сагыш-сеткилдин непертээн делегейи болу берген турар ийик. Горькийниң күзеп чорааны ышкаш, кижилер бот-боттарынче, сылдыстар ышкаш, чырыткыланчып тургай эртик. Ынчалза-даа ол үе боду чайгаар чоокшулап келбес. Ол дээш демисежир херек. Мээң-даа, сээн-даа, сээн уругларынның-даа кылыр ужурлуг эң-не берге чүүлү — бедик коммунистиг идея-биле кижини хей-аът киирери.

Ол, ол идея, делегей кырында чүден-даа артык магалыг, оглум. «Шуурганга тывыспаан чүрек» деп дептержигешти номчааш, сенче чоруттум. Ол дээрге Иранның компартиязының удуртукчузу, коммунист Хосров Рузбехтиң судка чугаалаан чугаазы-дыр. Ооң амыдырал-чуртталгазы, ылангыя коммунистиг идеяның утказын болгаш чаражын биллип алыксап чоруур аныяктарга өөредиглиг. Ооң чуртталгазы дээргеле, дорт чугаалаарга, идеяның үжүглели-дир. Хосров Рузбех — талантылыг эртемден-математик, ол дыка хөй эртем ажылдарын бижээн, ооң мурнунга чырыткылыг келир үе ажиттынган турган. Ынчалза-даа, ону бодунуң чуртун эзээрге-терден, дарлалдан хостаар демисел сорук киирген. Ол коммунист апарган. Элээн каш чылдарда чажыды-биле ажылдап турган. Ону өскерликчи садыпкан, Хосров Рузбехти хоругдааш, судтаан. Өлүмнүг шаажылал анаа кыжанып келген. Өршээлди Хосров Рузбех дилээн болза, суд ооң амызын хайырлаар турган. Чуртта күчү-түрү дөгөөн өлүрүкчү

чорук тергиидеп турда, ол өлүмдөн камгаланырын оралдажыр болза, эш-өөрү саттыныкчы кижидир деп бодааш, ону бужар багы-биле каргаар деп коммунист билген. Ынчангаш судьялардан өлүрүп шаажылаарын дилээн. Ооң сөөлгү сөстери бо:

«Өлүм бүгү-ле таварылгаларда, эң ылангыя келир үеге; чырыткылыг болгаш кайгамчыктыг келир үеге идегел чүректерин долган кижилерге чииртим. Ынчалза-даа шын, меге аргалар-биле дириг артары — езулуг кижилерге төлөп чок. Амыдыралдың оруунга кажан-даа бодунуң кол сорулгазын чидирип болбас, чүдек-бужар болгаш кочу-шоотка киргеш, ат-алдарын чидиргеш, бодунуң идеязындан ойталааш, алыс күзелинден болгаш политиктиг база социал үзелдеринден ырбааш, амы-тынын садып алырының орнунга өлү бээри чүс катап шынчы болгаш хүндүткелдиг. Бодумнуң оруумну бодум шилип алган мен, ооң-биле төнчүзүңгө чедир чоруур мен... Торгадыр болгаш өлүртүп шаажыладыр хире кем-херек үүлгедипкен мен деп бодумну санавайн турар мен, ынчалза-даа мээң ат-алдарым бужартаарының айыылы диргелип келгенин кичээнгейге алгаш, хүндүлүг судьялардан мени өлүрүп шиидерин негеп тур мен. Мен ону өлгөн эштеримниң алдарын үлежир дээш, мээң ат-алдарымга кыжанып келген буруудадышыкынны чайладыр дээш негеп тур мен. Политиктиг ажыл-чорудулгазы дээш шииттирген мен-даа, мээң эш-өөрүм-даа кем-херек үүлгедикчилери эвес бис, харын-даа бис бодувустуң эргим чуртувустуң айбылакчылары бис, чөптүг болгаш шынчы иран чон ол шииткелди дерзии ёзу деп көрүп, бодунуң амы-тынын хайыралавас оолдарын агартып турар. Хосров Рузбехти буруудадыңар, ынчалза-даа кижизиг чорукту, шынчы чорукту, патриотчу чорукту, кижиге ынакшылды болгаш амы-тынын хайыралавас чорукту буруудадып шыдавас боор силер».

Бо сөстөрни сактып ал, оглум. Олар сээң чуртталганың чырыдып чоруур оттар болзун.

«Идея», «идейлиг» деп сөстөргө кыжырымак утка кирир, а идеялиг эрес-дидим чорукту үнезин бедидиксээн чорук кылдыр санаар кижилерниң сеткилинин хөөнү меңээ билдингир. Ындыг кижилерниң угаан-бодал, амыдыралы чөгөнчиг, яды-хоозун, ынчангаш олар дораның доразы. Олар бедик идеялиг угаан-бодал амыдыралын бүрүнү-биле чурттавайн турар, ынчангаш ёзулуг аас-кежик деп чүл дээрзин билбестер. Олар, идея-биле сорук кирери дээрге — идеяның кулу болуру ол-дур деп бодал чоруурлар. Оларны-биле алырга (ындыг бодал чүгле бөгүн тыптып келген эвес, ол шагда-

ла бир төөгү эргилдезинден өскезинче көжүп чоруур) кижидеяга эсти бээр, кижинин кижиде мөзүзү шуут чидип каар, анаа-ла эленейнип чоруур идея болу бээр. Ол дээрге эң-не чөгенчиг мелегей чорук-тур! Кижидеяга даянгаш кижиде мөзүлүг бооп, чогаадыкчы ажилга шылгарап, езулуг демиселчиде болур. Кижидеяга эсти бербес, а идеяга сорук киргенинин ачызында улуг күчү болу бээр.

Бистинц областа Богдановск ортумак школазынын директору, кончуг эки башкы, мээң өннүүм Иван Гурьевич Ткаченко бар (билиринц чадавас, элээн каш катап бистингге кээп чораан кижиде). Ада-чурттуң Улуг дайынынын үезинде, Знаменкадан ырак эвесте, Кара аргага партизан отрядынга фашистерге удур тулчуп чораан. Идея болгаш идеал дугайында чигзинишкиннерингге хамаарыштыр билип алза аартык болбаа дег кайгамчыктыг төөгүнү ол менээ мындаа чаа чугаалады. 1941 чылдың орай күзүнүнде — дайыннын берге айларынын бирээзи турган. Фашист пропаганда Кызыл шериг бастырган, удавас Москва дүжүп бээр деп алгырып турган. Ынчалза-даа партизаннар дугайында баштайгы медээлер дынналып кээрге, фашистер корга берген. Бистинц областың партизаннары база-ла немецтерге дыш бербейн турган. Кара аргадан ырак эвесте туруп турар бир суурга чоннун өжөөн негекчилери штаб машиназын, радиостанцияны өрттеткен, он гитлержилерни өлүргөн. Фашистер амдызында ол суурнуң чурттакчыларынга удур шаажылап халдаашкын кылбас деп шиитпирлээннер. Олар оон өскээр, элээн нарын арганы, оларнын суртаалчыларынын чугаазы-биле, — «сагыш-сеткилге ыйыдышкыннын» аргазын ажыглаар деп шиитпирлээннер. Суурнуң ортузунга улуг аскы кылгаш, аңаа немец болгаш украин дылдарга «Бир эвес суурга чангыс-даа партизан көзүлзе, партизаннын холундан немец солдаттынц дамды-даа хире ханы төгүлзе, партизаннарнын дээрбечи хөделиишкенин деткөөн азы оларны агарткан чангыс сөс-даа эткен болза, бо аскыга бир дугаар таварышкан он чурттакчыларны азып каар» деп каан бижиктиг калбак ыяш кадап кааннар. Азып өлүрөр черге бүгү суурнуң чурттакчыларын сывыртап эккелген. Ол дужаалды тайылбырлаары-биле фашист майор чедип келгеш, тараачыннарга: «Силерниң Кызыл шеринер чок. Совет Эвилели чок, шупту совет чер ам немец райхка хамааржыр» — деп чугаалаан. Тараачыннар мунгарай бергеннер.

Мөөң чон аразындан чээрби хире харлыг оол үнүп келгеш: «Фашистерге бүзүрөвөөр. Кызыл Шериг дириг, Совет чазак дириг, Москва дүжүп бербөөн, ол кезээ мөңгедету-

рар. Мен партизан хайгылчы-дыр мен» деп алгырыпкан. Маадырның ол хире дидиминге фашистер кайгаанындан ангадап калганнар. Оол бодунуң килеңниг сөстөрүн чугаалап, ченинден хол боозун ужулгаш, фашист майорну чиге боолап четтигипкен. Майор өлүг кээп дүшкөн соонда, фашистер ам миннип келгеннер. Хөрөктээштиг оолду туткаш, шарып алганнар. Фашистерниң шиткели чаңгыс — адып өлүрер. Шаажыла мурнунда, оол кара-бажыңга бир партизан-биле кады олурган. Ол партизан оон дезип чорупкан, ооң ачызында маадырның дугайында элээн чүүлдер билдинген. «Мен партизан эвес мен — деп, оол чугаалаан.— Гитлержилерге туттурган совет дайынчы мен. Кемдээш, билинместей бергенimde тудуп алганнар, оон дезип чоруптар аргалыг болган мен. Гитлержилерниң чонну чыып алган турган суурунга таварылга бооп чеде бердим. Кызыл Шериг тиилеттирген, Москва дүжүп берген деп майор чугаалаарга, тараачыннарның канчаар мунгарай бергенин көрүп кагдым. Сеткил-сагыжым шыдашпады. Өлүмче баарым ол деп билдим, ынчалзадаа оон өскээр чүве кылып шыдавас болдум. Мээң сөстөрүм кижилерниң чүрээнге Төрөөн чурттуң тиилелгезинге бүзүрелдиң оттарын кывыскан. Мени ол суурда белеткеп каан улус азар чагыга азып каарлар. База-ла шупту тараачыннарны чыып алырлар. Өлүм менээ эң берге шылгалда болур. Өлүрү черле коргунчуг-ла болгай. Минута хире болгаш өлүг бойдусче шилчий бээр деп бодаары коргунчуг-дур. Чоннуң мурнунга ол шылгалданы шыдажып эртерин күзээр-дир мен. Мени тиилелгеге бүзүрел деткип чору. Ооң-биле дириг чурттап чор мен».

Ол шылгалданы алдарлыы-биле шыдажып эрткен. Шаажылакчы ооң мойнунче хендириң кири октап чыдырда: «Шаажылакчылар мурнунга баштарыңар халайтпаңар, чонум! Хосталганы азып каап шыдавас! Төрөөн чурт дээш өлүп тур мен!»

«Ынак-ла бүгү чүүлдеривиске өлүп чыткаш безин ынак бис!» — деп, Горький бижээн. Идеяны үнелээр кижин бодунуң ат-алдарын база үнелээр. Коммунисттик идея, Маркстың сөстөрүн-биле алырга, «бодунуң чүрөөн чара соп албайн чыткаш, оон боштунуп үнүп шыдавас доңче» шилчий бээр. Сен езулуг кижин бооп, бистин идеявыстың күчүлүг шыны-биле сээң чүрөөнниң чаңгыс аай тутчу бээринге бүзүрээр мен. Чуртталгага бүгү-ле чүве каалама тас, чараш болбас деп билип ал. Сеңээ ыргак-дагыр, чүдек-даа чүүлдер таваржыр. Коммунизмниң күчүлүг шынын аңаа удур тургузуп шыдаар

херек. Ол дээрге өргүл шыны эвес, а тиилелге шыны-дыр. Шын тиилээр, ынчалза-даа аңаа шиитпирлиг дузалаар херек деп, Юлиус Фучиктин кайгамчыктыг сөстөрүн үш чыл мурнунда кады номчаанывысты утпаан боор сен. Бистин ниитилелде «шын дээш демиселчилер», «шын дилекчилери», хоралыг бакты «чылча шаварынга» дадай дивестер бар, ынчалза-даа милиция оларның-биле демисежип тургай аан дижирлер хөй. Ындыг авыяастыглар, хөй эдерлер хөй когнап турда, ону чугаалаарында эвес, а хоралыг-бакты ажып тиилээри — кол сорулга ол. Чамдыкта чугаа чокка-ла хөдөлүр херек. «Арыг-шевер дээш демисежип турбайн, анаа-ла ширбии кааптар херек» — деп, Илья Ильф биле Евгений Петров кончуг шын чугаалааннар. Бисте ам-даа ширбиир чүүлдер хөй. Сээң амыдырал-чуртталганга чамдыкта таваржыр боктар сенээ кандыг-даа ундарал, аңгадаашкын, экиге бүзүрөвес чорукту болдурбас дээрзинге бүзүрээр мен. Ачы-буян тиилээр, ооң тиилелгезиниң үндезини кижиде, бистин боттарывыста.

Кадыкшылды, эрес-омак болурунну, өөрүшкүнү күзедим. Сени кускаптап, ошкадым.

Сээң ачаң.

Социологтуг очерк

Монгуш Байыр-оол,

философия эртемнериниң кандидады

ПРОФЕССИЯ ШИЛИП АЛЫЛГАЗЫ

Медерелдиг аныяк кижиниң сагыш-сеткилин дүвүредип келир айтырыглар-ла хөй. Оларның бирээзи — профессия шилип алылгазы. Амыдыралга кижиниң туружу, Төрөөн чуртка, төрөл чонга ажык-дузазы, бодунун, ада-иезиниң болгаш келир үеде өг-бүлезиниң, ажы-төлүнүң ааскежин оон хамааржыр.

Аас-кежик деп чүл? Ол дээрге эртен ажылче барыксаары, а кежээ бажыңче чаныксаары-дыр деп мерген угаанныг кижиги харыылаан. Шынап-ла кижиниң өг-бүлезинде бүгү чүве эки-даа бол, ол ажылынга хөөн чокта сагыш даады саарзык, амыдыралда бир-ле чүве четпес ышкаш сагындырар. Чамдык кижилер эртен ажылче баар тура чок, херлип-көстүп: «Эх, дүрген-не пенсияже үнзе!» суг дигилээр. Бо баштак-даа бол, ооң утказы кударанчыг: дүрген-не назыдай берзе... Ынчангаш профессия шилип алылгазы аныяк кижиниң амыдыралын аас-кежиктиг кылып азы будап-даа болур.

Аныяктарның аразында амыдыралда кокпазын шын шилип алгандаа, арай дадагалзап-даа чоруур кижилер бар. Бо чугааны профессиязын ылаптыг шилип алган кыс О. Хертектин чагаазы-биле эгелээйн:

«Эргим редакция! Сенче каш сөстүг чагааны бижип, өөрөөн сеткилим илередийн.

Мен амыдыралдың амданын ам чаа-ла амзап, ажылдың аас-кежин көрүп эгелээн чалы мен. Мээң тускай мергежилим — повар, ажылдап турар черим — Чадаананың столоваязы. Столовая ажылдакчыларының эн-не аныяа мен. Ажылга, амыдыралга дуржулгалыг, улуг кижилер-биле ажылдаарга эки-дир, кижиге арга-сүмени үргүлчү кадар.

Сөөлгү ийи чылдың иштинде бодумну езулуг кижиге кылдыр миннип, мелегей чораанымны кайгап чор мен. Суурга эн-не тенеке, ааспырак уругларның бирээзи чордум. Ынчан арта эдержир эш-өөрүм-даа эвээш тур-

ган. Ынчалзажок ол эш-өөрнүң менээ хамаарылгазын шын угаап билгеш, чаа амыдыралче кирип, бодумнуң аас-кежиктиг оруумну тыптым. Тускай мергежилдиг болдум. Ажылдың экизин-даа билдим.

Кижини эш-өөрлүг боорга кедергей эки дээрзин база билдим. Кады ажылдап турар өөрүм, анаа-ла чорумалдар безин менээ эргим кынынп келир-дир. Чемненир дээш кирип келген кижилерге чемниң бүгү-ле дээ-жизин салыксаар-дыр мен. Олар база-ла кижини бүрүзү ажылдыг, чонга бир-ле ажыктыг чүвени кылып турар ишчилер-дир. Олар база-ла мен дээш ажылдап чоруур, чүге дээрге мен база чоннуң хензиг дыргак ка-разы дег кезээ-дир мен».

А дараазында Ч. Сааянын чагаазы ооң сеткилинниң дүвүрелин илер-гейлээн.

«Чүдөн эгелээрин эки билбейн-дир мен. Ындыг-дыр. Сөөлгү хүнверде сеткилимни өрүмнөп келген бодалдарымны помчукчу-биле үлежийн. Шко-лага ат-алдарлыг аалчылар келген. Башкывыс Доржу Мөңгеевич биске чугаалай-дыр:

— Оолдар, солун кижилер келген-дир эвеспе. Кара-Дашта хайнык-кан ажыл-иш дугайын хөөрөп бээр.

Бистер, он класстың оолдары, танывазывыс кижиге адааргал-биле көрбүшаан, аравыста сымраштывыс:

— Ак-Довурактан келгени ол бе?

— Бисти кажан мынчаар уткуп турар ирги?

— Кажан кижини болу бээриңге.

— А мен кажан «кижини болу бээр» деп мен. Өштүг чүве дег, үениң чылбазы кончуг ышкажыл.

Оон бээр үр-ле үе эрткен. Бөдүүн дашчы Кара-оол акыйны башкы-выс канчаар хүлээп алганын кайын уттур мен. Ооң сөөлүндө клазывыс-ка ажыл-иш, мергежил, ат-алдар дугайында маргылдаалар болуп-ла тур-ду. Бичинимден пөрүк, ыткыр маргылдааларга киржиринге ынак эвес чордум. Мээң өөрүм ынчан изиг-изиг чугаалашкылаар чүве:

— Озалдап төрүттүнген улус-тур бис ийин — деп, бирээзи хомудаар.

— Кандыг-бир институттан дээре чер тывар деп бис бе — деп, өс-кези улажыр.

— Ылап күзел чок болза, кайы институтче кирерил ынчаш — деп, үшкүзү дадагалзаар.

— Кайызы-даа болза хамаан бе, дипломнуг болурга ол-ла, акшаны ажылдап аар, кол-ла чүве ол-дур — деп, дөрткүзү сүмелээр.

— Хамык ужур акшада эвес — дээш, бодумнуң сөстөрүм-биле бода-лымны илередиң шыдавазымны билип, ажыл — чуртталганың база бир ча-рылбас кезин, хүннүң-не чемвениривис дег, ажыл база кижиге ындыг таалалдыг болур ужурлуг деп, бир-ле номдан номчаан сөстөрүмни чугаа-ладым.

— Ишти-хырны, идик-хеви дээш-ле ажылдап чораай. Ынча дээрге-ле

домей-ле акша дээш ажылдап чорууру ол-дур — деп, чаңгыс партада ко-жа олурар эжим Коля Оюн удурланды.

Ынчангы өөрүм ам өглүг-баштыг, ажы-төлдүг, эртем-билиглиц бол-гаш ажыл-агыйдыг-даа. Мен Совет Армияның хүрээленинге ыдыктыг хү-лээлгем эрттиргеш, дуңмаларымның школа доозуп алырынга дузалажы-ры-биле ажылдап чор мен. Эш-хуунуң эрткен-барган маргылдааларын сактып чоруур эвес, чымыштыг ишке чардыккаш, чамдыкта таваар бо-даныр-даа үе тывылбайн баар. Николай-биле чоокта чаа ужуражыш-кын эвес болза, сеткил-чүрээмни доюлдурган бо чагаа-даа кайыын үнүп келир.

— Ажыл-агый-даа эки, амыдырал-даа сагланшаар чүве-ле ыйнаан — деп, оон айтырдым.

— Үндүр санажып алдым, эжим, кышкы үеде акшазы эвээжей бээр чер-дир — деп, кижим мындыг.

— Каш анаар ышкаш — деп сагыш човадым.

— Чүс бежен-алдандан ашпас — дээш, ол куду көрдү.— Чааскаан ажылдап турар-ла болгай мен.

Бо кыска чугаа, чүге-ле чүве ийик, мээп сагыжымдан үнместеп чоруй берди. Күзел, хандыкшыл, мергежил, ажыл-агый, акша-төгерик... Олар-ның аразында харылзаа кандыгыл? Мынчага чедир чүге ону бодаваан мен. Бодумнуң эрткен чуртталгамны сактырымга база-ла тамчыктыг эвес-ле чүве-дир. Өг-бүлевис саны көвей, дуңмаларым өспээн. Өвүсте ажыл-даар кижн чаңгыс ачам турган. Ынчалзажок тодуг-догаа өзүп келдивис. Ажылга бичнивистен-не өөренип калган бис. Анаа олуртунмас апаар чүве.

Тускай мергежилим — электри-биле демир дунзаалакчызы. Шалыңым көвей. Ажылым чик эвес. Найысылал Кызыл биле Ак-Довурак аразы-ның улуг күштүг электри шугумунуң демир чагыларының орнун белет-кеп, подстанцияларның тудуун дооскан бис. Улуг-Хемниң электри тогун Тываның төвү алзын дээш ажылдап чор мен деп бодадан сагыш-сеткил серген, чонумга ажыктыг кижн-дир мен, ам-даа улам шалыпкын ажыл-дап көрейн деп бодап кээр мен.

Акша-төгерик алганда эш-өөрүм-биле хөөрешкилээр-даа таварылга тургулаар, келир шалыңга чедир каш холук артканда карман куруглай-даа бээр-ле. Ынчан өөрүмден чегдинип алыр мен, оларда чок болза, бо-дуу база көрүн олурбазым билдингир. Ынчангаш эн-не кол чүве акша-да эвес, а бодунуң шыдаар шаа-биле чонунга бараан болуң, эш-өөрүнге эпиг-ээлдек, кижиниг болуру база чугула деп бодаар мен. Акша кымга-даа херек. Ындыг-даа бол, ону чүткүлдүн ыдыктыг сорулгазы кылган хе-рээ чок. Мону номчааш, «акша ажыы билбес амытан-дыр», «чуртталга көрбээн үрен-дир» деп чугаалажырлар бар боор. Ам канчаар. Кижн бү-рүзүң бодады янзы. Мени дүвүреткен бо айтырыгларга хамаарыштыр эш-өөрүм, улуг кижилер бодунуң сеткилин илередир боор деп идегедим».

Бо ийн чагааның авторлары аныктарнын профессия шилип алылгач-зынга хамаарышкан айтырыгларны көдүрбүшаан, оон-биле сырый харыл-

заалыг өске-даа бодаалдарны илерткен-дир. Шынап-ла делгем делегейже караа ажып, балдыры дыңзып, эзеңгиден тептиниптер апарган кижини чүглө ажыл эвес, а ооң-биле дорт холбашкап өске-даа чүүлдер сагыш-сырадып чоруур. Олар хамыктың мурнунда кижизиг аажы-чанга бодун бадтыкап, эш-өөрү-биле эдержип, чонунга, Төрээн чуртунга бараалгап, төлөптиг хамааты болурун күзээн ышкажыл. А өзүп оар салгалга кандыг-бир ажылдың хевирин шилип алыры хамыктың мурнунда нийтилелден, оон сайзыралындан болгаш сонуургалындан хамааржыр.

Нийтилелдин болгаш кижиниң сонуургалы

Тыва кижиге амгы үениң хөй янзы профессионаларың шилип алыры - төөгү талазы-биле алырга, колдуунда чаа айтырыгларың бирээзи. Бистин өгбелеривистиң кылып чораан ижи билдингир: мал азыраар, тараа тарыыр, аснаар, ус-дарганнаар, чазаныр, аш-чем белеткээр болгаш идик-хеп даараар.

Чаа профессионаларың тывылганы Тывага чаа амьдыралдың хөгжүл-дези-биле капсырлашкан. Тываның экономикактиг, политикактиг болгаш культурулу амьдыралы улам сайзыраан тудум, улус ажыл-агыйың, культураны болгаш чырыдышкының бедик мергежилдин кадрлар-биле хандыраны эргежок чугула апарган. Ук айтырыгың чүглө Тывага шийтирлээри болдунмас боорга, аныктарың Совет Эвилелиниң хоорайларыңче өөрдип чорудуп турган. Делгем делегейже янзы-бүрү чаа профессионаларже, эртем-билигже орук тыва бижитки чогаадып, нептереткен-биле, улус өөрдилгезиниң четкизин сайзыратканы-биле дорт харылзаалыг.

Баштайгы башкылар, эмчилер, ветеринарлар, зоотехниктер, массалыг профессионаың ажылчыннары, садыгың, сан-хөөнүң, культураның ажылдакчылары тыптып келген. Тыва Совет Эвилелиниң улустарының акыл-дуума өг-бүлезинге эки тура-биле киргениниң соонда профессия шилип аң, эртем-билиг чедип алыры улам таарымчалыг апарган.

Амгы үеде бо айтырыгың Тыва АССР-ниң Конституциязында хоойлузугаар быжыглаан.

Кижини бодунун туразы-биле кандыг-бир профессионаны шилип алыры дээрге социалистиг нийтилелдин кижигүңүңге ажылды быжыглаарының кол аргазы-дыр. Чогум каяа ажылдаарың чиге шийтирлеп алыры аныктарың эң чугула амьдыралчы сорулгазы.

А профессионаны канчан шилип алыры?

Бо аңаа эвес херек. Бир талазында ону шийтирлээри нийтилелдин ийити сайзыралындан, бүдүүлге харылзааларындан, күш-ажылдың хуваалдазындан, ооң-биле чергелештир нийтилелдин амгы үеде негелде-хереглелинден хамааржыр. Күш-ажылдың хуваалдазы бүдүүлгениң болгаш улус ажыл-агыйының структуразында чарылган болгаш күш-ажылдың янзы-бүрү мергежилдерин тывылдырган. Тускай эртемниглер амгы үеде делегейге 50 муң хире профессия бар деп санаан. Кижини бүрүзү оон

кайы-бирээзин шингээдип алыр дээш чүткүп чоруур. Ниитилелге куш-ажылдың болгаш угаан ажылының арга-мергежилдиг, салым-чаянның тускай эртемниглери доктаамал негеттинип турар. Олар үлетпүрнүң, көдээ ажыл-агыйның бүдүрүлгелеринге, улус чырыдышкынынга, кадык камгалалынга, садыг, амыдырал-хандырылга, культура черлеринге болгаш янзы-бүрү албан черлеринге херек.

Бо айтырыгларның өске талазында — профессия шилип ап турар аныяктар бар. Оларның амыдыралчы планнарындан, күзел-чүткүлүнден дыка көвей чүүлдер хамааржыр. Социалисттик ниитилел профессия шилип алылганын углап-баштап келген. Чыл бүрүзүндө улгады берген кижилер несиыяже үнүп, ооң орнун аныяк өскөн ээлеп турары билдингир. Ынчал-зажок сөөлгү үедө өзүп төрүүр чорук кызырлып турары-биле чергелештир күш-ажылчы курлавырның айтырыглары дыка чидигленген.

Кижини бүрүзүнүң эртем-билиг чедип ап, бодун бүгү тала-биле сайзырадырының аргалары көвүдээн-даа бол, шаандагы ышкаш хөй янзы билдиг кижилериниң үези эрткен. Чүгө дээрге эртем-техниктиг революция бүдүрүлгениң янзы-бүрү адырларынче ханылап, кижини бүрүзүндөн нарын негелделерни салып келген. Чижээлээрге, Ак-Довурактың даг-дүгү арыглаар фабриказынга ажилдаар төлээде тускай мергежилди албан-биле чедип алыр. А мергежилди ажилчын, ээлчег, цех начальниги болур дизе улам хандыр өөренип, дуржулгалыг болур ужурлуг. Малчын болур дизе база-ла амыр эвес. Ол бети дизе-ле ветеринарияның болгаш зоотехнияның эге билгилерин малды одар-белчириледириңиз, ажаап-тежээриниң аргаларын шингээдип алыр апаар. А мал эмчизи болур дээн күзелдиглер каш чыл улаштыр өөренип, институт соонда элээн чылдар иштинде кандыг-бир ажыл-агыйга тодаргай ажилды кылып, эки түннелдерини чедип алган соонда бодун езулуг тускай эртемниг кижини мен деп санап болур.

Мооң ужун аныяк кижини бүрүзү ыяавыла ниити ортумак эртемниг болуру эргежок чугула апарган. Ол дээрге кижини бүрүзүндөн негелдениң күштелип турары ол-дур. База эртем-техниктиг революцияның салдары-биле күш-ажылдың хуваалдазы сайзыраан тудум, кылыр ажилдың хевирлерин улам-на көвүдөп база нарылап бар чыдар. Ооң-биле чергелештир ажилдың бөдүүн хевирлериниң читпээн.

Кылыр ажылын кижини бодунуң туразы-биле шилип алыр арганы социализм хандырган. Назы четкен кижини бүрүзү ажилдаар хүлээлгениң хоойлуда айыткан, а кандыг профессия шилип алырын боду билдир. Кижини бүрүзү ажилды бодунуң салым-чаяннынга болгаш арга-мергежилдинге дүүштүр шилип алыр ужурлуг. Чүглө ынчан ол сагыш-сеткилинге таарышкан үүлени кылып, ниитилел мурнунга онаанган ижин шынарлыг болгаш бүдүрүмчелиг күүседир. «Тура чокта күш чок, дус чокта амдан чок» деп чон чугаалажыр ышкажыгай.

Аныяк кижиниң профессия шилип алылганы хөй-ле чүүлдерден хамааржыр. А эң-не кол чүүл — улус ажыл-агыйының янзы-бүрү профессияларынга эргежок чугула негелделери.

Аныяктар боттарынын арга-мергежилинге болгаш нитилелдин негелделеринге дүүшкен проффессияны шилип алыр ужурулуг. Профессияны шилээни дээрге бодунуң келир үезин, социал байдалын база шилээни олдуру. Социал байдалын салгалдан салгалче дамчыдары — нитилелдин социал-профессионалдыг структуразын ала-чайгаар катап тургузуу турур дээштинг таарыштырылга-дыр. Бистиң нитилелде ада-незиниң проффессиязын салгаан аныяктар эвээш эвес. Ындыг-даа бол, бо айтырыгы кижини бүрүзү бодунуң туразы-биле шитпирлеп турур. Социал бөлүктөр боттарының ажы-төлүн проффессия шилип алырынче чаңгыс аай эвес углап-шиглен турур. Оон-биле чөргөлештир бистиң партиявыс янзы-бүрү социал бөлүктөриниң ажы-төлү проффессия шилип аарда дөгөресин дөмөй аргаларлыг болурунче угланган политиканы чорудуп келген. СЭКП ТК болгаш Совет чазак дээди өөредилге черлериниң студентилериниң болгаш тускай эртеминглериниң социал составын бөлүктээринче угланган хемчеглерини ап турур.

Аныяк өскөн бодунуң келир үеде проффессиязын ылаптыг шилип алырынче угланган тодаргай ажылды ада-иелер, ясли-садтар, школалар, башкылар, ортумак болгаш дээди өөредилге черлери чорудуп турур. Нинти ортумак школа дооскан аныяктарның барык кол нуруузу өөредилгениң уламчылаарын бодап чоруур.

Аныяктарның баштайгы базымнары даады-ла чөрүлдээлер-биле холбашкан. Ол ындыг-даа болур ужурулуг. Амыдыралче, ылаңгыя күш-ажылчы амыдыралче каалама орук кайда боор.

Оруктуң эгези

Бичин кижини школаның эжиниң ажыдып кирип, аңаа өөренип тура, бодунуң келир үедеги күш-ажылчы оруун шилип алыр аргалыг алаар. Чижээлээрге, музыка, дыл талазы-биле төрүмелинден салым-чаянның уруглар динжик. Оларның чамдызы мырыңай тускай школаларда өөренип турур. Ону дооскан кижилер мергежилиниң аайы-биле күш-ажылдын хевирин шилип алыры билдингир.

Проффессия шилип алылганының бирги чадазы сески классты дооскан соонда эгелээр. Социологтуг шинчилгелер езугаар алырга, тыва школаларының сес клас дооскан өөреникчилериниң алдан хуузу тос класка өөренириң, а оон артканын тускай ортумак өөредилге черлеринче кирерин болгаш чамдык кижилер ажылдаарын (8% чедир) планнап турур. Соолгүлдериниң сагыжы колдуунда өг-бүлөдө байдал-биле холбашкан.

Амгы үеде Тывада он бир профессионал-техниктиг училищелер бар. Ында нитизи-биле 3500 хире кижини өөренип, 40 янзы ажылчын проффессияларны шингээдиң ап турур. Беш профессионал-техниктиг училищелерде сургуулар үш чыл нитинге өөренип, тускай мергежилден аңгыда, ни-

ти ортумак билигни чедип алыр. Оон аңгыда нинти ортумак школа дооскан оолдар, кыстардан ажылчып кадрлар белеткээр техниктиг ийи училище бар. Мергежилдиг ажылчынарны бүдүрүлгеден чардыктырбайн белеткээр кежээки училищелер Хову-Аксында болгаш Элегес-Аксында ажылдап келген. Профессионал-техниктиг училищелер — ажылчын кадрларны белеткээр чугула төптөр.

Шилилгениң пийги чадазы — нинти ортумак эртемни чедип алган соон дарый эгелээр. Тускай мергежилге өөредир черлер доосканнырның хөй кезин дораа ажылдай бээрлер, а оларның эң-не эвээжи тускай мергежилниң аайы-биле ооп ыңай өөредилгезин уламчылаар. Ортумак школа доозукчулары бо чадада чогум каая ажылдаарын болгаш өөренирин колдуунда үзе шиптирлээр уjurлуг. Шилилгениң бо чадазында аныктар улус ажыл-агыйының адырларынга хувааттынар.

Шилилгениң үшкү чадазы тускай ортумак болгаш дээди өөредилге черин доосканы-биле холбашкан. Тускай ортумак өөредилге черин дооскан аныктарның кол нуруузу ажылдап, хензиг кезин дээди өөредилге чери кирип турар. Тываның дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлери чүгле сөөлгү үш чыл иштинде 5,4 муң тускай эртемниглерни, ПТУ-лар 6 муң мергежилдиг ажылчынарны белеткээн.

Шилилгениң бо чадазында аныктарның дөрттүң бир кезин кирип турары үстүнде чижектен илдең-дир. Оларның хөй кезин студентилерни болгаш ортумак өөредилге черлеринин сургуулдарын мурнай ниитилелге ажыктыг ажылды кылып эгелей берген.

Тускай ортумак болгаш дээди өөредилге черлери киргилээн аныктарның аразында таварылга болуп «азып» келген кижилер тургулаар. Оон ужуң ындыгларның өөредилгеге хамаарылгазы суларгай, оон кедерезе ара каар.

Өөредилгезин аргажок чылдагааннарга (аарыг, шеригже келдиришкни, өг-бүле байдалы) таварышкаш ара кагган улустан аңгыда, бо дээр-ге колдуунда институтче кирер конкурстун чингин ажылгап алгаш, анаа-ла диплом «ажылдап» алыр дээш кирген кижилер-дир. А чоруй барган чылдагааны билдингир херек. Институтка өөренири ындыг белең эвес. Тура чок кижилер кайын шыдажыр. Оон ыңай өөредилгениң аар чүгүң 4-5 чыл улаштыр «дажылгап», доозуп үне бээрлер база эвээш эвес. Ындыг кижилер демей-ле школага ызыртынмас. Ону башкы ажылындан (дораан эвес-даа бол) чогумчалыг чылдагаан чокка хоорулган доозукчуларның чижээ херечилеп турар.

Ычангаш хамык уjur кандыг-бир тускай ортумак азы дээди өөредилге чери доозуп алырында эвес, а бодунун амыдыралының иштинде кылыр ажылын — профессиязын ылап шын шилип алырында ышкажыл. Чон оруу — чоон. Ол чүс-чүс коопалардан тургустунган. А сен сон бодунуң тывар уjurлауг сен.

Бодун тывар

Амыдыралче орукту шиллп алыр бетинде кижн бодун боду оод ннитизи-биле-даа биллп алза эки. Чамдык аныяктар кижн бодун канчаг билбес чүвөл днзе хөңнү. Ол частырыг-дыр. Кижн бодун боду биллп алыр төлээде, үе болгаш шудургу ажыл негеттинер. Эң бети дээрге-ле бодунуң аажы-чаңының эки, багай талаларын, ажылдаар шинээн, эртемниң кандыг-бир адырынга сонуургалын тодарадып алыр. Бодун хамыктың мурунунда ажыл-херекке хынаар, угаан-медерелин болгаш мага-бодун доктаамал сайзырадыр. Кандыг-бир профессия дугайында анаа-ла күзээр, бодаар эвес, а ол чогуң чүү деп чүвөл дээрзин эки биллр кижилерден, номнардан ыяк хандыр биллп алза чугула.

Оон башка дараазында чагаада бижээни дег байдал үнүп келлр. «Чамдык кижилерни көрүп чоруурга күзевейн чораан эртемин суг чедип алган боор — деп, Арыг-Үзүү суурдан О. Монгуш редакцияже бижээни.— Чамдыктары эки диртип, ажылдың хыын тыва берген болгулаар. Артканнары эки-даа, багай-даа эвес, ужур эдерип, билдиртип-билдиртпес болу берген чоргулаар...

Ындыг кижилерде кандыг-даа хайнышкын, сеткил көдүрлүшкүнү чок, шимчедирге-даа шимчевес, анаа-ла эленнедир кылаштаан ышкаш. Оларның ыңдыг чаңыңа көңүс хөңнүм чок пийн. Ындыг тускай эртемнигннн кандыг кадр кижн дээр боор. Хөлүн часпайн-на чоруп турар эштир. Оон даартагы хүнү бөгүңгүзү-биле дөмей, чаңгыс аай агымгс эртер.

Мен ыңдыг боорумдан сестип чор мен. Чүү-даа бооп турза менээ хамаан бе, мээң харыылаар херээм эвес-тир деп бодаар... Бир эвес чедип алган эртеминниң аайы-биле ажыл-хожулуңа чүглө бодуннун думчууң борастаар болзуңза, сенден чогуң кым үнгени көңүс тодаргай көстүп келлр-ле болгай...

Ындыг-даа болза, кандыг-даа хууда хандыр харысалга чок, ажылың багай дээш сени кым-даа кончувас, чемелевес, кезээде кулааң дыш чоруур. Ннитизи-биле эки-даа, багай-даа чүвө чок ышкаш хөлүңде-ле чурттап, ажылдап чоруур сен. Бодун хуунда кымны-даа дүвүрөтпес, сээң кулааңны кым-даа конгалавас».

Сонуургалды кым оттурганыл?

Аныяк кижинниң профессия шилип алылгасы хөй чүүлдерден хамааржыр. Кижн чоорту өзүп, оон угаан-медерели болгаш мага-боду сайзырап, сагыжыңга таарышкан профессияны чедип алырының чугулазын биле бээр. Анаа өг-бүлези, төрөлдери, педагогтар, тускай эртемниглер, эш-өөрү болгаш өске-даа дыка көвей чүүлдер дузалаар.

**«Профессияже сонuurгалды кым оттурганыл?» деп айтырыгга
ниити ортумак школа дооскан оолдар, кыстарның харызы (хуу-биле)**

Сонuurгалды оттурганнар	Тыва АССР			Даг-Алтай АО			Хакас АО		
	оолдар	кыстар	дөгере	оолдар	кыстар	дөгере	оолдар	кыстар	дөгере
Ачам	16	11	13	15	13	14	15	11	12
Авам	6	12	10	8	17	14	7	19	15
Төрелдерим	5	7	6	8	4	6	9	3	5
Өцүктөрүм, таныштарым	5	2	3	5	4	4	6	2	4
Педагогтар	9	21	17	10	29	21	11	18	15
Тускай эртем- ниглер	29	31	30	26	24	25	29	31	30
Сонuurгал боду тывылган	11	8	9	9	4	6	16	8	11
Оон-даа өске	1	1	1	2	—	1	—	1	1
Харыы чок	18	7	11	17	5	9	7	7	7

Бо таблицаның херечилээни-биле алырга, аныяктарның профессияже сонuurгалын быжыглаарынга улус ажил-агыйының тускай эртемниглери, педагогтар (кайылары-даа 30 хуу чедир) улуг уjur-дузалыг бооп турар. Оон аңгыда ада-иелер, төрелдер база улуг салдарлыг. Чамдык аныяктар сонuurгал боду тывылганыче айыткан. Бо бүгүге аныяк кижии боду даады киржип турарын айытса чогуур. Харыы бербээн кижилерниң хуузу эвээш эвес. Ол дүвүренчиг. Чүге дээрге, оолдар, кыстарның аразында оруун ам-даа тып албааннар бар болганы ол.

**Бо таблицада янзы-бүрү чүүлдерниң ортумак школа доозукчуларының
профессияга сонuurгалын хайныктырарынга уjur-дузазын хуу
аайы-биле көргүскен**

Профессияга сонuurгалды хайныктырган чүүлдер	Тыва АССР			Даг-Алтай АО			Хакас АО		
	оолдар	кыстар	дөгере	оолдар	кыстар	дөгере	оолдар	кыстар	дөгере
Чечен чогаал бол- гаш эртем тайыл- бырлыг литерату- раның номчулга- зы	26	36	32	31	33	33	30	30	30
Солун-сеткүүлдер номчулгазы	16	23	21	10	16	14	14	15	15

Профессияга сонуургалды хайныктырган чүүлдер	Тыва АССР			Даг-Алтай АО			Хакас АО		
	оолдар	кыстар	дегере	оолдар	кыстар	дегере	оолдар	кыстар	дегере
Телевидение	15	8	10	10	9	9	26	19	22
Радиодамчыдыл- га	12	14	13	9	16	13	11	14	12
Бүдүрүлгө өөрө- дилгези	11	3	6	1	1	1	4	2	3
Практиктиг ажыл Оон дугайын шко- лага өөрөнгөнн	1	1	1	11	7	9	3	6	5
Бөлгүмнерге өөрө- дилге	1	2	2	2	4	3	1	3	2
Оон-даа өске	—	—	—	1	1	1	1	1	1
Харыы чок	5	4	5	7	9	8	3	4	4
	13	9	10	18	4	9	7	6	6

Таблицадан алгаш көөрге, аныяктарның кандыг-бир профессияга со-
нуургалын хайныктырарынга чечен чогаал болгаш эртем-тайылбырлыг
литература, солун-сеткүүлдер номчулгасы, теледамчыдылга көрүлдези,
радиодамчыдылга дыңналгасы улуг салдарны чедирип турар. Оон аңгы-
да, бүдүрүлгө өөрөдилгези, ылангыя тыва школаларда, бо талазы-биле
тодаргай дузаны көргүзүп келгени илдең. Школаларда ажылдап турар
яныз-бүрү бөлгүмнер, чамдык эртемнерниң башкылаашкыны аныяктарның
сеткилинче ханылап, сонуургалын идепкейжитпейн турары моон көскү-
дүр. Бо талазы-биле чүвениң Тывада ниити байдалы өске черлер-биле
барык дөмей.

А аныяктар келир үе дугайында чүнү бодап, кандыг планнар тургу-
зуп, херек кырында оларны канчаар боттандырып турарыл?

Хууда планнар болгаш оларның чогулгалы

Аныяктарның хууда планнары болгаш ооң херек кырында күүсел-
дези — совет социологтарның делгереңгейн-биле шинчилээн айтырыгла-
рының бирээзи. Шинчилекчилерниң кол күчээнгейи ук планнарның улус
ажыл-агыйының негелделери-биле дүгжүлгезин тодарадырынче угланган.
Чогум ол планнарның алыс утказынче, оларның канчап тыптып келгени
эвээш тодараттынган.

Хууда план дээрге кижиниң күш-ажылчы амыдыралын тургузарын-
че угланган чүткүл-дүр. Хууда план профессия шилип алыры-биле сырый
холбашкан. А шилип алылга өөрөдилге, ажыл болгаш ажылдавышаан
өөренири-биле адырылбас харылзаалыг. Хууда планнар ниитилелдин хөй
яныз талаларының салдары-биле хевирлеттинер болгаш кижиниң ни-
итилел-биле харылзаазының чогум утказын көргүзүп турар. Ол кижиз-
дилгениң түннелиниң илерели-дир. Хууда планны тургузар бетинде киж
бодунуң хире-чергезин, өг-бүлезиниң байдалын билип алып анаар. Ол

базым кижиниң сайзыралы-биле капсырлашкан. Ам ол планнарны көре кааптаалыңар.

**Онгу классчыларның хууда планнарын көргүскен
(хуу аайы-биле)**

Административтик черлер	Оолдар	Кыстар	Дөгере
Ажылче үнер			
Тыва АССР	18,4	4,6	9,7
Даг-Алтай АО	16,8	0,8	7,0
Хакас АО	4,3	0,7	2,2
ПТУ-га, курстарга өөренир			
Тыва АССР	9,3	2,4	5,1
Даг-Алтай АО	2,8	0,8	1,5
Хакас АО	4,3	1,5	3,1
Тускай ортумак өөредилге черлери кирер			
Тыва АССР	44,8	61,2	55,3
Даг-Алтай АО	26,6	44,0	37,0
Хакас АО	24,7	41,8	34,8
Дээди өөредилге черлери кирер			
Тыва АССР	26,4	31,0	29,5
Даг-Алтай АО	53,2	45,6	47,5
Хакас АО	53,8	47,8	50,2

Сөөлгү коңга эдиңтер. Күш-ажылчы амыдырал эгелээр. Ажылдаар бе азы улаштыр өөренир бе? Бо айтырыг онгу классчы бүрүзүн дүвүредип чоруур. Ол бодалдар оларның хууда планнарында илереттинген. (Таблицаны көр). Онгу классчыларның ортумаа-биле он беш хуузу школаны дооскаш дораан ажылдаарын, тос хире хуузу ПТУ-га азы курстарга өөренирин, дөргөн ажыг хуузу тускай ортумак өөредилге чери кирерин планнап турар. Өске черлерде, бо таварылгада, Даг-Алтайның болгаш Хакассияның ортумак школа доозукчуларының бежен хире хуузунун планнары дээди билигже угланган. А тыва школаларның доозукчулары ындыг эвес. Өске черлерде (Даг-Алтай болгаш Хакассия) доозукчулардан он кижиниң сези ортумак, дээди билиглиг тускай эртем чедип алырын бодап турар. Тыва доозукчуларның ылгалыр чүүлү чүл дээрге өске черлерде сес доозукчунун үжү тускай ортумак база бежи дээди билигже чүткүп турда, Тыва АССР-де беш кижини тускай ортумак база үжү дээди эртем чедип алыр сорулгалыг. Оон ыңай дээди өөредилге черлеринче

клер күзелдиглернин аразында хоорай школаларынын доозукчулары колдаан.

Түңнөп сөглээрге, хүндүскү ортумак школа доозукчулары колдуунда улаштыр өөренирини бодап чоруур-дур. А херек кырында оларнын дөгере-зинин өөренир арга чогу билдингир. Чүге дээрге, чурттуң дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлеринин хүндүскү салбырлары доозукчуларнын чүгле 20 хире хуузун хүлээп ап шыдаар.

Ындыг-даа бол, улаштыр өөренир дээрге ыявыла дээди азы тускай ортумак өөредилге чери кирер дээни ол эвес. Ажылчын кадрлар белеткээр профессионал-техниктиг училищелерге өөренир дээн кнжилер база ынча дээр. Ооң-биле кады сөөлгү үеде дээди өөредилге чери кирер дээн аныяктарнын саны илдең кызырылган. Чижээ, Кызылдың пединститудун ламчыштыр өске хоорайларнын дээди өөредилге черлеринче кирерин күзээн улустарнын саны чылдың-на хөй-ле дизе чеди чүс ажыг. А херек кырында нити ортумак школаларны чылдың-на ийн муң ажыг тывалар доозуп турар болгай.

Ам аныяктарнын хууда планнарынын херек кырында күүселдезин керээлнээр.

Ортумак школа доозукчуларынын херек кырында шилип алган амыдыралчы оруктары (хуу аайы-биле)

Административтиг черлер	Оолдар	Кыстар	Дөгере
Ажылче киргени			
Тыва АССР	34,9	41,7	39,2
Даг-Алтай АО	73,7	47,2	53,0
Хакас АО	43,0	29,9	35,2
ПТУ-да, курстарда			
Тыва АССР	10,5	8,7	9,3
Даг-Алтай АО	—	6,4	4,0
Хакас АО	11,8	3,7	7,0
Тускай ортумак өөредилге черинде			
Тыва АССР	22,1	27,8	25,7
Даг-Алтай АО	5,6	26,4	22,2
Хакас АО	8,6	17,2	13,7
Дээди өөредилге черинде			
Тыва АССР	15,1	17,8	16,9
Даг-Алтай АО	20,7	16,8	18,8
Хакас АО	24,7	25,4	25,1

Ниити ортумак школа доозукчуларының чартык кезин өөренирин планнап турган ышкажыгай. А херек кырында чүү болганын бо таблицада чураан. Тыва ортумак школаларның доозукчуларының 16,9 хуузу студентилер апаргылаан. Доозукчуларның чартык кезин тускай ортумак өөредилге черлеринче кирерин планнап турган. А херек кырында $\frac{1}{4}$ кезин кирген. Ам нептергей ажилчын профессиялар дугайында. Ортумаа-биле ийи кижиниң бирээзи-ле ажилдап, ПТУ-га, курстарга өөренип кирипкен. Доозукчуларның кол нуруузу шуут-ла бүдүрүлгеге ажылдай бергилээн. Хоорайга доосканнарның дөртөн хуузу, көдээге доосканнарның бежен хуузу ажилчын профессияга өөренип азы ажилдап кирипкен.

Хууда планнарның херек кырында күүселдези кандыгыл?

Дээди өөредилге чери кириксэн улустун чартык кезин кирген. Тускай ортумак өөредилге чери кирер дээн аныяктарның ийи кижиниң би-рээзиниң-не күзели бүткен.

Хоорай школаларын доосканнар дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлеринче хөйү-биле кирген. Ол дээрге, бир талазында, доозукчуларның өөредилгеге хамаарылгазын, ийи талазында, хоорай болган көдээ школаларда башкылаашкының деннелин көргүзүп турар-дыр.

Ооң түннелинде улус ажил-агыйынче ажилчын ангының чедир белеткеттимээн салгалы кирип турар. Ажылдан үнер-кирер, чурум үрээр, ажил шагы үзер кижилер оларның аразындан үнер. Школага эргежок чугула белеткел албаан кезек аныяктар ажилга-даа, улаштыр өөрениринге-даа белен эвезин амыдырал бадыйткаан. Ынчалзajok олар дөмей-ле ийитилелге ажыктыг күш-ажылды кылып кириптер болгаш улуг бергедээш-киннерге таваржыр. Ындыг кижилерниң чазыын эдип, оларның билиин эргежок чугула деннелге чедирер дээш бүдүрүлге черлери улуг күженишкенини үндүрер. Билигже чүткүл анаа-ла тыптып келбес. Ону чедип алыр дээш чогуур идея-кижизидилгелин ажилды чорудар апар.

Аныяктарның аразында кандыг-даа тодаргай амыдыралчы план чок кижилер эвээш эвезин шинчилелдер көргүскен. Ол дээрге тускай сорулгачок, амыдыралдың агымының аайы-биле анаа-ла салдап чоруур, чүге-даа чүткүл чок оолдар, кыстарның барын херечилеп турар. Чамдыктары ортумак школа дооскаш, анаа-ла ПТУ-же кирер, ооң соонда кандыг-бир ортумак өөредилге чери кирер. Чүге дээрге кайызында-даа азырап, чемгерип турар. А ооң чогуум тодаргай ажил кылыр туразы чок. Өскелери бир черге бичии када ажилдап каап, оон үнүп ап, колдуунда ада-исзинге азырадыр. Чамдык шак ындыг «чаштарның» назыны үжен хар чеде бергилээр.

Аныяктар хууда планын анаа-ла туугай чогаады бербес-ле болгай. Оолдар, кыстарга чамдык профессиялар солун, хандыкшылдыг, харындаа хүндүткелдиг, а өскелери оларның сеткил-сагыжынга таарымча чок ышкаш сагындырар.

Профессияның хандыкшылдығы база хүндүткелдиги

Бисте нинтилелге (кижиниң бодунга база) ажыктыг күш-ажыл бүрүзү хүндүткелдиги. Кижиниң эң-не кол үнези — ооң күш-ажылга, кижилерге хамаарылгазы.

Ынчалзажок, аныяк кижиге, ооң сеткилинге тааржыр хандыкшылдыг болгаш хүндүткелдиги профессиялар бар. Ол дугайын амыдыралчы дуржулга болгаш шинчилелдер бадыткаан. Ол дээрге кижиниң амы-хууда бодалы-биле алырга ындыг чүве-дир ийин. Чүгө дээрге нинтилелдин (ооң кежигүнүнүн база) алыс эрге-ажыын бодаарга, кандыг-даа ажыл эргежок чугула.

Кандыг-бир көдээ суурдан чижекке ап көрээлинер. Ол суурда механизаторлар, саанчылар, башкылар, агрономнар, ветеринарлар, зоотехниктер, чолаачылар, садыгжылар, тудугжулар болгаш өске-даа профессияларның төлээлекчилери ажылдап турар. Оларның кылган ажылының кайызы эң-не чугула азы кайызы шоолуг чугула эвезил деп айтырары безин эпчок. Механизатор биске тараа тарып, саанчы сүт саап, башкы ажы-төлүвүстү өөредип, ветеринар малывысты эмнеп, а эмчи кадыкшыгың камгалалында... Оларның кайы-бирээзи чокта чурттаары берге. Кижилер бот-боттарынга дузалажып, деткижиң чурттап чоруур.

Профессияның хандыкшылдыгының болгаш хүндүткелдиниң дугайында бодалдың тыптып тараарына чамдык школа башкылары, ада-иелер база үлүүн кирип келген. «Багай өөренир болзуңа, ажылдаар апаар сен» дээш кандыг-бир нептеренгей профессия адаар башкылар, ада-иелер тургулаар.

Барыын-Хемчик чурттуг С. Монгуш аныяктар солунунче чагаазынга мындыг төөгүнү бижээн:

«Мактанып-даа канчаар, школага өөренип чоруур шаамда, дээр дээр өөреникчилерниң бирээзи чордум. Онгу классты дооскаш кандыг-бир өөредилге черинге (чогум каяа өөренирин орта билбейн турган мен) шылгада дужаарын бодап турдум. Ынчалза-даа четтикпедим. Төрөөн чуртунуң мурунуга ыдыктыг хүлээлгем күүседип, шериге чордум. Ийин чыл болганда халажып чедип келиримге, ачам аараан, ажылдаар харык чок болган мындыг болду. Дуңмаларымны азыраар кижичок, ынчангаш өөредилге-даа узамдыккан. Кандыг-чүү-даа болза, мергежил херек-ле ыйнаан дээш, трактористер курузунга кирип алдым.

Ону дооскаш кезек ажылдап чоруй өгленген, ам үш уруглуг мен. Шак-ла ынчалдыр бодумнуң сагыжымга безин кирбейн чораан ажылдыкыла бердим. Ам бодумнуң мергежилимге чаңчыгып, аңаа хандыкшааным кончуг. Сактырымга, чырык чер кырында механизатор кижиниң мергежили дег хүндүткелдиги, буянын мергежил чок-даа ышкаш. Ооң ыңай дуңмаларымны өстүр азырап, бут кырынга тургузуп кагдым.

Чамдык улус та чүгө чүве ийик, мээр механизатор болу бергенимге

элдепснер. Бир-ле катап клазвыс удуртукчу башкызынга ужуражы бердим.

— Па, сен бо канчап трактористей бергениң ол?— деп, ол менден кайгап айтырды.

Ол айтырыгың утказын кайгап пат болдум. Башкыны-биле алырга, кижн бүрүзү-ле эртем-билиг чедип алгаш, стол артынга олурар мындыг бе? Бир эвес ындыг болза, машина-техниканы кым башкарарыл, тарааны кым тарырыл ынчаш?..

Боду эртем-билиг чедип ап шыдавайн баргаш, хей-ле сеткидин чазап олурар эш-тир ийин деп бодай бербенер. Башкы, эмчи азы инженер болуру эки-ле ыйнаан. Ынчалза-даа менээ мээң ажылым чүден артык үнелиг».

Оолдуң бижээни ылап-ла шын-дыр. Амыдырал аайы-биле кижн кылып шыдапкы дег ажылын кылып, аңаа таарзынып, хандыкшый-даа бээр. Ынак ажылындан эргим чүве турбас. Тракторист чер чарып, тараа тарып, күзүн ону ажаап, кижилерге чугула үүлени бүдүрүп чоруур. Ынчангаш ооң боду, оон кылган ижи чонга хүндүткелдиг.

Кандыг-бир профессияның хандыкшылды болгаш хүндүткелдин чангыс аай доктаамал эвес дээрзин билзе чогуур. Чижээ, шаанда Тывага башкының профессиязы эң-не хандыкшылдыг болгаш хүндүткелдиг турган. Сөөлгү үеде эмчинин, эртемденниң, чогаадыкчы интеллигенцияның, юристин, инженерин, экономистин, педагогтуң, агрономнун, зоотехниктин, малчыннын, механизаторнун, чолаачынын, тудугжунун, садыгжының профессиялары аныяктарга эң-не хандыкшылдыг болгаш хүндүткелдиг бооп турар.

Хүндүткелдин дүлгээзиннери

Профессияның хүндүткелдин дээрге оон дугайында улустун анаа бодалы дээрзин билдирис. Аныяк кижн чамдыкта, хандыр боданмайн кандыг-бир ховар профессияны чедип алырын күзээр. Ол дугайын улуг хоорайларда кандыг-бир дээди өөредилге черлери киргеш, ара кагган аныяктар тодаргай бадыткаан. Оларның чамдыктары баштай Москваның М. В. Ломоносов аттыг университетинге кирер, оон чадашкаш, Красноярск университетинче шилчиттирип алыр. Орта база-ла амыр эвес боор. Адак сөөлүнде өөредилгезин ара каар. Чүге дээрге, ол профессияга салым чогуң ам-на билп каар.

Чамдык аныяктар ыяавыла кандыг-бир улуг хоорайга өөреникээр. Ада-иезин, ал-бодун каш чыл иштинде шүүдөдип, хилинчектеп келгеш, адак сөөлүнде куруг каар. Хомуданчынын, харааданчынын канчаар ону. Мындыг кижилер билп алыр ужурлуг факт: Кызылда күрүнениң педагогика институтун эки дооскаш, орта ажылдап артып калгаш, оон улаштыр чурттуң улуг хоорайларында аспирантуралар доозуп, эртем аттарын

камгалап алгылаан кижилер эвээш эвес. Оон туржук, олар чурттуц сураглыг эртемденнеринниң чылыг сөзүп чаңгыс удаа эвес дыннап келген. Оларга чоргаарланмас аргавыс чок.

Бо-ла айтырыгга хамаарыштыр бир чагаадан номчуй кааптаалыңар:

«Ол эшти таныырым-даа кончуг. Хоочун малчынның оглу-ла болгай. Ортумак школаны доозуп турувуста, кымның кайыже баары колдуунда билдине берген. Шала кошкактарывыс совхозка ажылдап артып калгылаан. Оларның аразында мен база бар мен. Малчынның оглу көдээ ажыл-агый институтунче өөренип чорупкан. Ажылдааш бир чыл болганывыста кезек кижини башкы институтунче дужаагаш, конкурс эртип шыдавайн барган бис. База улаштыр ажылдап арттывыс.

Демги эживис чайгы дыштанылгазында чанып келген. Кады ойнап, өөренип өскөн эш-өөрүвүстүн, ажыл-амыдырал дугайында дээш чүнү чугаалашпас дээр. Бир-ле катап эжим мынча дей-дир:

— **Үе «өлүрүп», хей-ле ажылдап турар кижини-дир сен. Кандыг-бир черже дужа-келбе кирип алыр ышкакжыгай. Шала кажар чорза эки чүведир ийин, эш. Эх, өлген чылдар! Ону кажан эгидип алыр сен! Ам чүгле ажы-төл азырап олар болган эвес сен бе?**

— Күзел турда ажырбас, каш-даа чыл иштинде шенээй-ле. Уруглар-даа азырап оргаш, өөренип-ле алгай — деп, мындыг мен. Ынчалза-даа бо сөстөрүн ынчан чүгле сагыш чазап чугаалаан мен. Ол өйдө оон-биле чөпшээренип-даа олурган мен. Шында-ла совхозка кандыг-даа ажылдарны кылып турдум. Ол чылдар менээ халас эрткен үе ышкак-даа сагындырып турган. Чылдың-на башкы институту кирер дээш белеткенип, кезээки школага дыңнакчылап-даа турдум. Школага кошкак шижгээдип алган билимни быжыглаары-биле аан. Школаны чылдарымда башкыларывыстың «амыдыралче оруунарны амдыгааштан тып алыр ужур-луг силер» деп чагыгларын-даа сактыр мен. Амыдыралда бодумнуң туружумну тып чадап каанымны кымга чарбыыр боор.

Чүнү-даа кылып шенедим. Балды туткаш бызаңчылап, ховуга ажылдап, сакманчылап-даа чордум-на. Каш чыл иштинде чүнү-даа көрдүм. Ынчалзажок сеткилимге тааржыр ажыл тыппаан мен.

Мени оера күзел чок, чечек баштаан ховаган дег кижини-дир деп бодай бербенер. Күзелим башкы болуру турган. Чүгле чаңгыс кирериниң шылгалдазынга шыдашпайн баар турдум. «Күзелдиг кижини чүге школага ажылдап кирип албаан сен, башкылар чедишпес болгай» деп чамдык өөрүм чөмөлээр. Тускай дооскан эртеми чок кижини канчап башкылар боор. Он классы мөлдүк-калдык дооскан кижини кандыг башкы дээрил?

Ынчап тургаш шылгалданы борастан дужаап алдым. Өөренип кирипкен мен. Малчын оглу канчанган деп айтырап боор силер. Ол эживис көдээ ажыл-агый институтунуң сөөлгү курузунга тургаш, өөредилгезин ара каапкаш, чанып келген. Каш ай болгаш доозар тускай эртеминге таарышпайн барганын менээ чугаалаан чүве.

— Шагда-ла «өлгөн чылдар» деп чугаан бар болгай. Ам чүнү чугаалаар сен — деп айтырган мен.

— Өлгөн чылдар өлгөннөй өлгөй аан. Чуртталгавысты катап эде тургузуп кирипкей бис аан.

Халас барган чылдар. Каткан бүрү ышкаш хадып эрте берген. Ону канчап эгидип алырыл? Олар кажан-даа эгиттинмес! Элдеп-ле чүве аа, хамык частырыгларны кылып-кылып, ооң соонда халактаар аан. Ол шаа да чүге угаан кирбес чүве ийнк.

Д. Ооржак.

Чамдык аныяктар шак ынчаар чазып чоруур-дур. Борта чүгле оолду азы кысты буруудадып болбас. Күш-ажылчы амыдыралче шын орук шилип алыры берге. Кандыг-бир профессияның хүндүткелдинини дүлгээзиннери, овуузунуң кыстың чаңы дег, тывызык болдур ийни. Ол дүлгээзиннерге алыскаш, чамдык кижилер дараазында частырыгларны кылгылаар.

Бирги частырыг: кандыг-бир профессияны шилип алган кижини, улдук ажылдың ол хевирин хүндүлээр боорга, ооң эдилекчинин база алачайгаар хүндүлээр анаар деп бодаарында. Ол частырыг-дыр. Кандыг-даа профессияның төлээзин чон тодаргай ажыл-херээ дээш хүндүлээр. Чижээ, эмчини анаа-ла эмчи эртемниг дээш эвес, а херек кырында кандыг эмчил, бодунуң херээн кайы хире билирил, аарыг кижиге хамаарылгазы кандыгыл, эитиг-ээлдек бе азы каржы-халалыг бе дээн чижектиг үнелээр.

Ийги частырыг: профессияның хүндүзү мөңгө болгаш өскерлиш чок деп санаар кижилер бар. Ынчалзажок кижилернини сонуургалы доктаамал эвес. Шаанда ужудукчунуң, чолаачының профессиязы аажок ховар болгаш хүндүткелдиг турду. Ам ындыг эвес. Сөөлгү чылдарда садыгжының, эмчининиң профессияларынга сонуургал улгаткан. А кижини бодунуң кылыр ижин элээн каш чылда эвес, а бүгү назынында шилип алыр болгай.

Үшкү частырыг: профессияның ат-алдары, чонга сураглыы-биле холбашкан. Чижээ, онгу классты доозуп турган оол эжинден мындыг сүмө айтырган:

— Билбес эвес сен, эжим. Мен артистеп-даа, ужудукчулап-даа шыдаар хире мен. Оларның кайызы-даа менээ тааржыр. Чогум кайызынга өөренип кирип алайын, эжим. Сээн сүмөң чүл?

— Мен бодаарымга база кайызын-даа кандыг бээр боор ону! Сен баштай чугаалап көрөм?— деп, эжи ынчанган.

Демгизи сеткилин тө каап берген.

— Артист сургуулуунга кирер чоор бе? Элдеп чүве. Ачамдан айтырарымга база кайызы-даа дөмей-ле эки дээр-дир. А авам мырыңай сыр дедир: артист амыдырал берге-даа, аал-оран-даа дивес, тояп чоруп бээр. А ужудукчуларга агаарга самолет үрелзе туттунар-халбактаныр чер бар эвес, айыылдыг. Ооң орнунга башкы сургуулуунга өөренип ал, оглум деп

алаң кылып туруп бээрге, көнгүс аамайланып калдым. Кижиниң төрөөн авазы эргим болгай. Сүмө херек. Чамдык ада-не ыңдыг боор-дур.

Ооң соонда ол оол артист сургуулунче өөренип чорупкан джир чүве ийин. Ооң салым-чолу та кандыг болган.

Черле ыңчаш кандыг-бир тускай ортумак азы дээди өөредилге чери дооскаш, эртеминиң аайы-биле ажылдавайн чоруур кижилер эвээш эвес. Ындыг кижилер шаанда-ла чүге боданмаан чүве. Езулуг салым-чаяанныг кижилерниң оруун доза туруп, башкыларны шүүдедип, өөренип алган сорулгазы чүде чүве ирги.

Дөрткү частырыг: кандыг-бир профессия дугайын хандыр билбезни-биле холбашкан. Аныяк кижилер ажылдың чүгле даштыкы талазын көөр. Ужудукчу дээрге ак-көк дээрде, даг эзири дег, кылыйтыр ужуп чоргулаар. Алдарлыг артистниң оюнун чүс-чүс кижилер көрүп, магадап, адыш часкап, чечек сунуп тургулаар. Эртемден кандыг-бир ажыдышкын кылып, улусту магададыр. Истекчи будулчак херекти коптарып, буруулуларны сойгалаар...

Даштындан, хажызындан хайгаараарга ыңдыг боор. А херек кырында ол бүгүнүң дөзүндө аажок кызымак күш-ажыл, уйгу чок дүннер, шыдамык демисел бар дээрзин бодавас.

Амыр чүве турбас. Кандыг-даа ажылдың кижизин өөрүнчүг болгаш кударанчыг хүннерге таваржыр. Хөй-ниитиниң малын онча-менди када-рып, эки көргүзүглерни чедип ап, чазактың шаңналын четкен кижилер канчап өөрүвес боор. Көрүкчүлөр мурнунга канчаар-даа кызып ойнаарга олар магадавас боорга канчап боданмас деп. **Кандыг-даа профессияның** төлээни чүгле ак сеткилдиг ажылы-биле, арга-мергежилдин-биле, шыдамы-биле болгаш дуржулгалы-биле чоннун хүндүткелин чаалап ап, аталдарга чедер.

Тергин демдектин девии

Бир-ле катап Аксы-Барлыктан школа дооскан дуцмам келген. Черле эки өөренир кижилер чүве. Ынчангаш ол бодунга бүзүрелдиг боорга, хензиг-даа кайгаваан мен.

— Кайыже кирер бодап чор сен?— деп, айтырымга Сибирьниң бир техниктиг институтун адаар чораан.

Ооң соонда Кызылдың башкы институтунга эгелеп турган экзаменер дужаар дээш үнгеш, олчаан сураг барган. Канчап баар чор дээш кайгап, институтта хүлээп алыр комиссияга чеде бердим.

— Ол кижилер математикага аас-биле үш, а бижимелинге ийи болгаш документилерин дедир алгаш, чанганы ол-дур— деп комиссияның бир техниктиг секретары чугаалай-дыр.

Ыятканы ол боор ийин он. Дедир бажыңга безин кирбээн. Ооң соонда сураан дыңнаарымга, ол Сибирьниң технологтуг институтунче белет-кел салбырын дамчыштыр киргеш, ону тергин эки дооскан. Оозу-даа

чөп. Черле кызымак, арга-мергежилдик кижини чүвө. А школага чамдык башкылар оон билини шала эрттир үнелеп турганы билдингир.

Ол-даа ындыг-дыр. Чогум кижинин билини шыны-биле чүглө бешке үнелеп-даа турза, профессия шилип алырынга ол үзө шиптирлээр барымдаа эвес-тир. Чижээ, школа программасында төөгү эртемнин хензиг кезин кирген. Чүглө Ада-чурттуң улуг дайынынын төөгүзү безин элээн каш кылды номнар ышкажыгай. А школага бурунгу делегей төөгүзүндөн чаа төөгүгө чедир кысказы-биле өөренир. Школа физказы — ол эртемнин чүглө азарганчыг кезин. Литература — чечен чогаал делегейинден узун алган дамды-биле дөмей. Өске-даа эртемнер дугайында ынчаар чугаалап болур. Ынчангаш оларнын чүглө амданын амзап, беш демдек алыры-биле чогум ук эртемче ханылан, оон-биле холбашкан профессия чедип алыры өске херек-тир.

«Мээң уруум англи дылга кедергей шыырак кижини. Дөгере беш демдектерлинг» деп бир не кижини уруу даштыкы дыл институту кирип турда чоргаарланып чугаалаан. Шынап-ла оон уруу школа программасынын хемчээли-биле эки билиглинг болган. Ынчангаш ол даштыкы дыл институтунче кирген. Бир чыл эрткенде демги неге кудумчуга таваржы бергеш айтырдым:

— Урууңар эки-ле өөренип тур бе?

— Ол институтка өөренири берге боорга, чартык чыл болгаш чанып келди ышкажыл — деп, күжүр ие харыылады.

— Ол кандыг аайлыг чоор?

— Та, кым билир ону — деп, ол хөңнү багаай чугаалады. — Билинчер аажок кошкак, школага чүңү өөренип турган силер дээн диведи бе...

Шак мындыг чижектерни ам-даа уламчылап болур. Хамык ужур ында эвес, а ол частырыгларны өскелер катаптавазында.

Ындыг төлээде өске чылдагаанны база билип алза чогуур. Эртем-биле нинти школага таныжарындан ону дээди школага өөренири улуг ылгалдыг. Чижээ, школага математиканың бөдүүн чадазын шипгээдир, а дээди математика оон ушчок нарын. Литературага сонургалдыг, ону чинги-биле билип ап, тергини билиглерни көргүскен дижик сен. Ынчангаш дыл талазы-биле профессия чедип алыскаарын чөп. Ындыг-даа бол, литератураны билيري — филолог болур дээн кижиге эң-не баштайгы негелде. Бир эвес бо талазы-биле эртем чедиксээр болзунза, өске хамык чүүлдерден ангыда, сенээ шипчилекчи угаан, мергежил херек, а дылдык болгаш литератураны башкылакказыңза — педагогиктиг мергежил негеттинер.

Чаагай күзелдер болгаш частырыглар

Кандыг-даа ада-ие ажы-төлүңгө ынак, оларга чүглө экини күзээр. Ынчалзажок ада-иелер, өске кижилер дег, база частырыгны кыла кааптар. Чамдык ада-иелер ажы-төлүнүң арга-мергежилдин хөлүн эрттир үнелей

бергилээр. Бичин ырлаар, самнаар, хөгжүм херекселдеринге ойнаар боор-га «бистиц уруувус артист азы музыкант болур» дижир.

Адазы азы иези бодунуц херээнге ылап бердинген, улуг чедишжин-нерни, улустун эки үнелелин чедип алган. Олар өске кандыг-даа үүле дугайын сагынмас. Ындыг ада-ие ажы-төлүнгө дөзөп салгаарының төлөптүг үлөгери. Ажы-төлү база оларның-биле бир дөмей арга-мергежил-динг болгаштын адазының оруун оруктап, иезиниц изин истен ажылдай бээрлер. Ынчалдыр күш-ажылчы салгалдар тыптып турар. Ынчалажок ол үргүлчү ындыг эвес. Харын-даа сыр дедир-даа болгулаар. Чижээ, бир эки юрист, уруу база ол профессияны чедип алзын дээш чеже-даа кызыткаш чадашкан чүве ийин. Ынчан улустар артынга чугаалажып үнер «адазын дөзөвээн оол-дур, өөдежок чүве-дир» аза «иези кандыг ийик, уруунуц чөгөнчиин көрүцөрем...»

Адазының оруун оруктап, иезиниц изин истээри дээрге ыяавыла оларның кылган ажылын уламчылаары ол эвес-тир. Сен бодунуц арга-мергежилдинге, сеткил-сагыжынга тааржыр үүлени бүдүрүп, ачаңның азы аваңның ат-алдарын улам алгыдып, бодунуц шилип алган херээнге мергежиңизе дээр болгай аан.

Амыдыралга чүү турбас дээр. Чамдык ада-иелер янзы-бүрү чылда-гааннар ужун ажылындан хөңшү калза-даа, өскээр шилчинир чай алын-майн баргылаар. Оон кээп бүтпейн барган күзелин уруглары чедип алы-рынга идегеп, боттарының кылып чорбаан үүлөзүнче безин оларны ыда-лаар. Бир эвес албадап шыдаптар болза, уруглары база ада-иезиниц адаарганчыг эвес салым-чолун эдилээр: ынак эвес үүле, бүтпээн күзелдер-чалгааранчыг чаңгыс аай айлар, чылдар...

Бо дээрге ада-иеге удур суртаал эвес-тир. Олар сенээ сеткилиниц ханызындан чүгле экини күзээр. Бир эвес ада-иеңниң бодалы сээңинге дүүшпес-даа бол, далажып, изигленип болбас. Ажыл шилип алырда олар-ның сүмезин дыңнап, ыңчалажок үзе шинтипирни чүгле бодуц хүлээп алыр ужурлуг сен.

Хат аайы-биле

Өзүп орап кижиниц күзели каш-даа катап өскерлир. Чаагай күзелдин салгыныга алзып, үндөн дүрген ужар хыдыкчы самолеттун ужудукчу-зу-даа, ак-көк океанның дүвүнче шымнып кирер суг адааның дайынчы хемезиниц командир-даа болуксап чоруур-ла сен. Өскөп тудум, кижиниц хууда планы амыдыралче улам чоокшулап (ужудукчу-даа болгай-ла), тодаргай анаар.

А чамдык аныяктар шак ындыг тодаргай күзел чок, анаа-ла хат аайы-биле, каңмыыл сизен дег, калбацайнып чоруур. Кайыже өөренип кирери чиик болдур, олче чүткүүр. Орта өөренип алгаш-даа ажылдавас. Дээди өөредилге черлеринче кирер өйде ада-иезиниц кулаан конгалап тургаш, акша чыып, эш-өөрү-биле көгүжүп, улуг хоорайларже жууп

чоруп турар кыстарның, оолдарның илдени кончуг. Бир уруг Ленинградта институтка киргеш, ону каап, дараазында чылын артист болур салымның кижидир мен дээш (гитарага бичини ойнаптар кижиди) культура институтунче кирип чадап каан. Ында башкылар ооң хире-чергезин билгени ол боор он.

Тывада он беш хире тускай ортумак болгаш профессионал-техниктиг училищелер бежен ажыг тускай ортумак болгаш ажылчын профессияларга аныяктарны өөредип келген. Ол хирезинде ол-ла чижектиг тускай билигини ыяавыла өске хоорайларга чедип алыксаар аныяктарның бары элдептиг. Шак ындыг чорук оларның ада-иезинге-даа, ал-боттарынга-даа, артык шүүдел. Шак ындыг кижилерниң кол нуруузу өөренип алгаш-даа, мергежилиниң аайы-биле ажылдавайн баргылаар. Чүге дээрге чогуум ханы күзел, чүткүл чок, анаа-ла кирип алгаш, доосканы ол.

Профессия шилип аылгазының үезинде аныяктарның таваржыр эңне нептереңгей частырыглары-биле каксы таныштывыс. Күш-ажылчы амыдыралче шымнып кирер дээн аныяк кижиди оларны сактып алза ажыктыг. Чүгле частырыгларны хоруглуг демдектер кылдыр бодава. Салым-чаяан болгаш күштүг сорук турда, күзелиниң чедип ап шыдаар сен. Кандыг-даа ажылга онаашкаш, ооң хыны тып, таарзынып, аксың-кежиин чедип ап болур сен. Күзээн институтун доозуп, амыдыралга сеткилин ханып, билиниң улам ханыладып, эртемден-даа болуп шыдаар сен. Хамык чүве бодундан, амыдыралда коопанны алыс шын шиллиринден хамааржыр. Каяа-даа ажылдаар болгаш өөренир болзуңза, эңне кол чүве — күш-ажылга белеткел болгаш хандыкшыл.

ДОПЧУЗУ

Тоожулар, чечен чугаалар

<i>Салим Сүрүң-оол.</i> Ногаан ортулук	3
<i>Кызыл-Эник Кудажы.</i> Культурлуг адыг	26
Кестик-донгурак	30
<i>Владимир Серен-оол.</i> Депутат Идам	33
Соок-Ирейже дөгөрингеннм	36
<i>Кара-оол Маспык-оол.</i> Директор	39
<i>Хөвөңмей Ойдан-оол.</i> Тараам турда...	53

Шүлүктөр

<i>Кызыл-Эник Кудажы.</i> Чаш хар	71
Оолдун, кыстың ыры	72
Барык	—
<i>Олег Сувакшит.</i> Майның Бирниц марыжы	73
Пөштүг-Чүрек	74
<i>Александр Даржай.</i> Күскү ыржым	75
«Мээң чылым — Мечи чылы...»	76
Ийи чурук	77
Чааскаанзырал	—
<i>Монгуш Өлчөй-оол.</i> Олар чокта	—
Амыдырал хөөннери	78
Хараадалым дам бар чыдар	79
<i>Куулар Черлиг-оол.</i> Сонеттер	—
<i>Экер-оол Кечил-оол.</i> Хажыш дивес күзел турда	81
Өөрүшкүм	82
<i>Саая Таспай.</i> Сарыым чараш	83
<i>Монгуш Көжелдей.</i> Күскү эрикке	—
Часкы лирика	84
<i>Ондар Дарыма.</i> Хой оруу	85
Шарлан чараш	—
<i>Антон Үөржаа.</i> «Чүс-чүс чылдар дургузунда нүүрлүглерннн...»	86
«Кырган кижичаңгыс аъды...»	—
<i>Каң-оол Чүлдүм.</i> Келдим, авай	87
Дээр чайнап...	—
<i>Эрес-оол Хаяң.</i> Эки чолду күзээлицер	88
<i>Александр Бегзи.</i> Мактап ханмас эртине	—
Келир деп бе?	89
<i>Сергей Норбу.</i> «Кыйгыржым чер аравыста узак-даа дег...»	90
«Тыва кадай холу-биле хоюг чөөктү...»	—
<i>Чүрөгүй-оол Доржу.</i> Одун, өнүк!	—
Ай чаазында йөрээл	91
<i>Борис Чюдюк.</i> Тоолзуг оран	—
Тоора-Хемде	92
<i>Мадон Монгуш.</i> Чаъс соонда	93
Адашкылар	94
<i>Зоя Намзырай.</i> Гагариннин хүлүмзүрүү	—
Кадарчы ай	95
<i>Николай Ооржак.</i> Чалыы шаавыс кинолары	—
Күдээлер	96
<i>Ондар Охемчик.</i> Күскү шүлүктөр	97

Сылдысчыгаш

<i>Монгуш Кенин-Лопсан.</i> Танаа-Херел	100
<i>Михаил Дуюнгар.</i> Оглумнуң кушкаштары	104
Идегелдин чагы	107
<i>Комаадыр Ооржак.</i> Бөмбүүм	110
Үгү	111
<i>Монгуш Эрген.</i> Чараш номчугаш	—
Ажаакчызы черле боор мен	112

Шоодуглар

<i>Куулар Оргу.</i> Чыжыргана тени	114
Ламаның «бурганнааны»	117
<i>Василий Монгуш.</i> Карадаар мен	118
Чылдагаан хөй	119

Очулгалар

Кажарбай биле Аргажокнай	121
Кезеттирген харам кижилер	124
<i>В. А. Сухомлинский.</i> Оглумга чагаалар	130

Социологтуг очерк

<i>Монгуш Байыр-оол.</i> Профессия шилип алылгасы	142
---	-----

УЛУГ-ХЕМ, № 57

На тувинском языке

Фоторепродукции художника *Саая С. Ш.* Редакторы издания *О. Д. Байыр-оол, А. Д. Сат.* Художественный редактор *М. Ч. Чооду.* Технический редактор *А. А. Чернова.* Корректор *Х. Х. Сюрюн-оол.*

Сдано в набор 2.04.84. Подписано к печати 11.05.84. ТС 01042. Формат 60×84^{1/16}. Бумага № 1. Печать высокая. Гарнитура литературная. Физ. печ. л. 10.25. Усл. печ. л. 9,53. Усл. кр.-оттисков 9,88. Уч.-изд. л. 9,54. Цена 60 коп. Тираж 4000 экз. Заказ 901. ТП 1984 г. Тувинское книжное издательство. 667000 г. Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 57. Типография Госкомиздата Тувинской АССР, 667000 г. Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 1.

60 коп.

КЫЗЫЛ
ТЫВАНЫҢ НОМ
УНДУРЕР
ЧЕРИ